

7

КИЇВ-1975

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Комуністична партія — єдиний лідер радянського народу
- Класична праця творчого марксизму (До 50-ліття виходу книги В. І. Леніна «Діалектико-матеріалістичний метод демократичного соціалізму»)
- У. І. Ленін, Комінтерн та історичне завдання
- Виробництво АПК — шлях до створення єдиного економічного простору народності

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXV съезду КПСС*. Коммунистическая партия — политический вождь советского народа. *** П. Л. Варгатыук, П. М. Шморгуи. Классический труд творческого марксизма (К 70-летию выхода книги В. И. Ленина «Две тактики социал-демократии в демократической революции»). *К 40-летию VII конгресса Коммунистического Интернационала*. В. В. Сухарев. VII конгресс Коминтерна и его историческое значение. П. Д. Сардачук, В. П. Чугаев, О. М. Швыдак. Борьба КПП и КПЗУ за создание единого рабочего и антифашистского народного фронта. Сообщения. А. К. Фартушняк. Привлечение комсомольцев и молодежи к управлению государством через Советы депутатов трудящихся (1966—1970 гг.). В. П. Балакирев. Воспитание воинов в духе советского патриотизма и социалистического интернационализма (1956—1961 гг.). Ф. И. Акимов. Влияние рабочего движения на революционизирование солдатских масс России в годы первой мировой войны. В. М. Кулаковский. Торговые связи городов Левобережной Украины с городами России в XVIII ст. А. Д. Дьяченко. Внутриполитическое положение в Египте накануне восстания 1919 г. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 25th Congress of the CPSU*. Communist Party — the Political Leader of the Soviet People. *** P. L. Vargatyuk, P. M. Shmorgun. Classical Work of Creative Marxism (On the 70th Anniversary of Publishing of the Book by V. I. Lenin "Two Tactics of Social Democracy in Democratic Revolution"). *On the 40th Anniversary of the 7th Congress of the Communist International*. V. V. Sukharev. The 7th Congress of Comintern and Its Historic Significance. P. D. Sardachuk, V. P. Chugaev, O. M. Shvydak. Struggle of the Communist Party of Poland and Communist Party of the Western Ukraine for Creation of the United Working and Antifascist People Front. Communications. A. K. Fartushnyak. Drawing in Komsomol Members and Youth to Government of the State by Means of Soviets of Working People's Deputies (1966-1970). V. P. Balakirev. Education of Soldiers in the Spirit of Soviet Patriotism and Socialist Internationalism (1956-1961). F. I. Akimov. Influence of Workers' Movement on Revolutionization of Soldier Masses in the Years of World War I. V. M. Kulakovskiy. Trading Relations of Towns of the Left-Bank Ukraine with Towns of Russia in the 18th Century. A. D. Diyachenko. Internal Political Situation in Egypt on the Eve of Uprising of 1919. Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (172)

ЛИПЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КНПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

Комуністична партія — політичний вождь радянського народу 3

* *

П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*), П. М. Шморгул — Класична праця творчого марксизму (До 70-річчя виходу книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції») 13

До 40-річчя VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу

В. В. Сухарєв — VII конгрес Комінтерну та його історичне значення 24

П. Д. Сардачук, В. П. Чугайов (*Львів*), О. М. Швидак (*Житомир*) — Боротьба КПП і КПЗУ за створення єдиного робітничого і антифашистського народного фронту 33

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. К. Фартушняк (*Кам'янець-Подільський*) — Залучення комсомольців і молоді до управління державою через Ради депутатів трудящих (1966 — 1970 рр.) 43

В. П. Балакіреєв (*Чернігів*) — Виховання воїнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (1956—1961 рр.) 51

Ф. І. Акімов (*Овідіополь Одеської обл.*) — Вплив робітничого руху на революціонізування солдатських мас Росії в роки першої світової війни 58

В. М. Кулаковський — Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. 66

А. Д. Дяченко — Внутрішньополітичне становище в Єгипті напередодні повстання 1919 р. 76

ЗАМІТКИ

П. П. Панченко, В. О. Гайворонюк (*Львів*) — Спортивні й туристські зв'язки — важливі форми культурного обміну і міжнародного співробітництва 84

В. О. Браніцький (*Кіровоград*) — Роль вузів УРСР у підвищенні кваліфікації вчительських кадрів (1959—1965 рр.) 88

В. Ф. Близнюк (*Донецьк*) — Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951—1958 рр.) 92

І. А. Гриценко (*Чернівці*) — Роль Садгирського ярмарку в розвитку економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною в XIX ст. 97

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. О. Головка (*Харків*), В. Ф. Мещеряков (*Харків*), А. Ф. Репринцев (*Харків*) — Захист дипломних праць у Харківському держуніверситеті 104

Охорони і використання пам'яток історії та культури

- Л. М. Крощенко, А. Д. Тюпич — До питання про «городні» Кременецького замку 107

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- В. М. Волковинський, Є. П. Шаталіна — З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні (1944—1945 рр.) 114

НАШ КАЛЕНДАР

- В. С. Коваль — До 30-річчя Погсдамської конференції . . . 124

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Б. І. Корольов — Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня . . . 126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Д. Ф. Вірник — С. В. Кульчицький. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації . . . 132
В. Ф. Панібудьласка — А. В. Хідекелі. Слово дружби і братерства . . . 134
Ю. І. Макар (*Чернівці*) — Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'янських народів, вип. 10 . . . 136
Н. А. Шип — Ю. Х. Копелевич. Возникновение научных академий (середина XVII — середина XVIII в.) . . . 138
А. А. Стрілко — Монкада — пабат революції . . . 139
В. М. Зайцев — Д. Н. Филипенко. Разбитые окопы . . . 140
С. І. Сидельников (*Харків*) — Новейшая история. 1918—1939 гг. . . 142

* *

- Основні матеріали республіканських журналів та періодичних збірників історичного профілю (1974 р.) . . . 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

- В. О. Корнілова (*Харків*) — Науково-теоретична конференція в Харкові . 150
О. П. Криль (*Львів*) — Наукова конференція у Львові . . . 150
С. І. Комарницький (*Чернівці*) — Військово-історична конференція в Чернівцях . . . 151

*

- Г. В. Божук (*Ужгород*), В. В. Делеган (*Ужгород*), І. Ф. Король (*Ужгород*) — Республіканська науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання Закарпаття з УРСР . . . 151
В. К. Мороз (*Львів*) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР . . . 152
А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш — Наукова конференція співробітників архівних установ Української РСР . . . 154
Л. Д. Костенко — За дальше вдосконалення методики викладання історії КІПС . . . 155
І. П. Дудко (*Городня, Чернігівської обл.*) — Конференція у Вихвостіві . . . 158
Б. К. — Республіканська студентська науково-теоретична конференція . . . 158
Я. С. Лялька (*Львів*) — Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Львові . . . 159

- Нові книги 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, М. Р. Доній, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожуало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санієвич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4.

Статті

Назустріч XXV з'їздові КПРС

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ПОЛІТИЧНИЙ ВОЖДЬ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Наша країна перебуває напередодні великої політичної події в житті Комуністичної партії і радянського народу — XXV з'їзду КПРС. Радянські люди завжди розглядали і розглядають партійні форуми як важливі віхи свого поступального руху до вершин комунізму. З'їзди партії знаменують собою важливі етапи розвитку радянського суспільства, осягають світлом колективного розуму, глибоким марксистсько-ленінським аналізом перспективи комуністичного будівництва. XXV з'їзд КПРС відкриє нові горизонти революційно-перетворюючої діяльності партії і народу, їх титанічної боротьби за торжество великої справи миру і комунізму.

Історичні звершення радянського народу, весь історичний досвід переконливо доводить, що вирішальною умовою революційної перебудови суспільства на соціалістичних та комуністичних засадах є керівництво марксистсько-ленінської партії, що лише при наявності своєї самостійної політичної партії пролетаріат здатний завоювати владу, утримати її, побудувати нове суспільство.

Історія не знала в минулому іншої політичної партії, суспільної сили, такого великого організатора і політичного вождя, яким є бойовий, випробуваний авангард нашого народу — Комуністична партія Радянського Союзу. Із невеличких марксистських гуртків і груп, які з'явилися в Росії в кінці минулого століття, вона перетворилась в могутню багатомільйонну партію, яка керує першою у світі соціалістичною державою. Усі найважливіші соціально-політичні події XX століття в нашій країні відбувалися і відбуваються під керівництвом ленінської партії, яка провела народи Росії через вогонь трьох революцій, привела їх до встановлення диктатури пролетаріату, до перемоги соціалізму. Головним наслідком діяльності та напруженої боротьби радянського народу під керівництвом Комуністичної партії є побудова в СРСР розвинутого соціалізму та створення реальних передумов для переростання його в комуністичне суспільство.

Питання про керівну роль робітничого класу та його партії в процесі суспільного розвитку всебічно розробили основоположники марксизму-ленізму. К. Маркс і Ф. Енгельс прийшли до висновку, що для революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалі-

стичне робітничий клас повинен мати самостійну політичну партію. В. І. Ленін, поглиблюючи і конкретизуючи важливі висновки основоположників наукового комунізму про пролетарську партію, а також аналізуючи досвід міжнародного і російського робітничого руху, першим поставив перед російською соціал-демократією завдання створити єдину революційну робітничу партію, розробив струнку вчення про пролетарську партію нового типу, її політичні, ідеологічні та організаційні основи і очолив боротьбу за її створення.

В. І. Ленін наголошував, що у політичному відношенні Комуністична партія — це передовий, свідомий загін робітничого класу, вища форма його класової організації, це авангард, здатний керувати боротьбою мас, спрямовувати їх дії до досягнення єдиної мети.

За своєю ідеологією пролетарська партія — це партія наукового комунізму. Вона непримиренна до будь-яких ідейних відступників у своїх лавах, ворог опортунізму і дрібнобуржуазної революційності.

В організаційному відношенні — це високоорганізований загін робітничого класу, об'єднаний не лише спільністю поглядів, а й організаційною єдністю своїх членів, залізною дисципліною, вмінням зблизитись, злитись з масами.

Всесвітньо-історична заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він створив нашу партію, яка втілила в собі розум, честь і совість епохи, увібрала в себе все найкраще, що є в пролетаріатові. Він виплекав партію як єдину, монолітну бойову організацію борців за комуністичні ідеали, спаяних спільністю мети, колективною відповідальністю, неперушною свідомою дисципліною. З глибоким проникненням в майбутнє Володимир Ілліч визначив і всебічно обґрунтував керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, в процесі будівництва соціалізму і комунізму, довів, що керівна роль партії зумовлюється закономірностями класової боротьби, насущними потребами історичного розвитку суспільства.

Керівна роль партії — одна з найважливіших закономірностей соціалістичного суспільства. Тільки партія, яка складається з кращих представників трудящих, досконало володіє передовою теорією, спирається на всенародну підтримку, може дати правильний напрям розвитку суспільства.

Ленінське вчення про керівну роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільства підтверджене життям, практикою побудови соціалізму в нашій країні і в братніх країнах соціалістичної співдружності.

Вся історія розвитку Радянської держави — це історія неухильного підвищення ролі Комуністичної партії в житті нашого народу, нашої країни. КПРС з честю виконувала і виконує роль основної і спрямовуючої сили в системі диктатури пролетаріату, роль мудрого вчителя, політичного керівника, організатора і вихователя трудящих в процесі будівництва нового суспільства. Комуністична партія Радянського Союзу охоплює своїм спрямовуючим впливом всі сторони життя нашого суспільства, керує величною творчою діяльністю радянського народу, надає організований, планомірний, науково обґрунтований характер його боротьбі за досягнення кінцевої мети — перемоги комунізму.

В період комуністичного будівництва відбувається невпинне зростання ролі і значення КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. Це — об'єктивний процес, обумовлений законами становлення комуністичної формації, всією сукупністю внутрішніх і зовнішніх завдань, які вирішуються народом. Діалектика життя така: чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вища роль і відповідальність Комуністичної партії.

Підвищення керівної і спрямовуючої ролі КПРС в житті радянського суспільства обумовлюється рядом постійно діючих об'єктивних факторів, а саме:

— зростанням масштабів та складності завдань комуністичного будівництва, які вимагають вищого рівня політичного і організаційного керівництва;

— піднесенням творчої активності мас та необхідністю залучення нових мільйонів трудящих до управління державними справами та виробництвом;

— дальшим розвитком соціалістичної демократії, підвищенням ролі громадських організацій, розширенням прав союзних республік і місцевих органів;

— зростаючим значенням теорії наукового комунізму, її дальшим творчим розвитком, посиленням комуністичного виховання трудящих, боротьбою за подолання пережитків минулого у свідомості людей;

— необхідністю вирішення складних зовнішньополітичних завдань з метою забезпечення мирних умов будівництва комунізму в нашій країні.

Всі ці фактори тісно пов'язані між собою, перебувають в діалектичній єдності. Вони охоплюють і виражають різні сторони діяльності партії і народу по перетворенню соціалістичного суспільства в комуністичне. В ході комуністичного будівництва партії і радянському народові доводиться вирішувати складні і відповідальні завдання. Головні з них — створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування нової людини — активного і свідомого будівника нового суспільства. Для успішного їх розв'язання необхідно всемірно розширювати творчу діяльність мас, підвищувати їх соціально-політичну та трудову активність, свідомість, що можливо лише в умовах дальшого розвитку соціалістичної демократії, поліпшення роботи державних органів і громадських організацій трудящих, постійного підвищення рівня організованості, дисципліни кожного члена суспільства. Все це настійно вимагає посилення з боку партії політичного керівництва суспільством, використання різноманітних форм і засобів організаторської та ідейно-виховної роботи.

Комуністична партія Радянського Союзу — це партія новаторів, самовідданих борців за народну справу, свідомий авангард робітничого класу, який тісно зв'язаний з масами і йде на чолі мас. Керівна роль партії — не абстрактне поняття. Це — саме наше життя, нерозривний органічний зв'язок комуністичного авангарду з усім народом, з усіма державними і громадськими організаціями нашої країни. Зростання ролі партії в житті радянського суспільства — це зростання її історичної відповідальності перед народом, посилення розмаху її боротьби за комуністичну перебудову суспільства. «Ми, комуністи,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— народ неспокійний. Ми хочемо зробити якнайбільше для поліпшення життя народу, для його щастя — і зробити по можливості швидше. В цьому, очевидно, одна з особливостей нашої партії.

Інша її особливість — в тому, що партія не тільки сама бореться за народні інтереси, а й уміє піднімати на цю боротьбу, вести за собою найширші маси трудящих»¹.

Роль Комуністичної партії як організатора і політичного вождя радянського народу проявляється насамперед у тому, що вона в складних історичних умовах завжди вірно визначає перспективу розвитку суспільства, виробляє правильну політику і неухильно проводить її в

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 79.

життя. Політика партії базується на строго науковій основі, на реальному врахуванні та вмілому використанні об'єктивних законів суспільного розвитку, на узагальненні практики створення нового суспільства. Політика партії науково виражає мету і завдання радянського народу, його корінні життєві інтереси; вона вказує конкретні методи і засоби, за допомогою яких ці інтереси забезпечуються.

Головним завданням Комуністичної партії, як політичного вождя радянського народу, є розробка науково обгрунтованої генеральної перспективної лінії і мобілізація трудящих на перетворення її в життя. КПРС визначає напрям усієї внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, здійснює всебічне політичне керівництво суспільним життям, державою та її органами на місцях — Радами депутатів трудящих, громадськими організаціями — профспілками, комсомолом, а також творчою діяльністю всього народу. Вона об'єднує їх зусилля, координує їх діяльність і спрямовує до однієї мети — будівництва нового суспільства.

Комуністична партія підходить до вирішення питання про принципи, форми і методи партійного керівництва радянським суспільством діалектично. З одного боку, партія та її місцеві організації максимум уваги приділяють господарському будівництву. З другого боку, партія суворо враховує специфіку і функції господарських установ і органів і так організовує своє керівництво, щоб господарські установи і органи з найбільшим ефектом вирішували завдання, що стоять перед ними, повністю використовували свої можливості. Центральний Комітет КПРС постійно стежить за тим, щоб парторганізації на місцях не ставали на шлях підміни господарських органів. Саме партія — організуюче ядро всієї політичної системи нашого суспільства — забезпечує цілеспрямований, пропорційний і гармонійний розвиток суспільства, погоджене функціонування всіх його сфер.

Політичне керівництво радянським суспільством КПРС здійснює шляхом розробки керівних директив. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін наголошував, що жодне найважливіше політичне або організаційне питання не вирішується державними установами в нашій республіці без керівних вказівок Центрального Комітету партії². Це ленінське положення не втратило своєї значимості та актуальності в сучасних умовах. КПРС враховує і поєднує інтереси і особливості різних класів, соціальних груп і колективів, всіх націй і народностей, усіх поколінь. Тільки партія здатна злити в єдиний потік прояви творчої ініціативи трудящих, узагальнити багатющий досвід мас, спрямувати їх зусилля до єдиної мети.

Найважливішою справою партії, після того як вона стала правлячою, є турбота про розвиток народного господарства країни. Це один з головних напрямів керівної діяльності КПРС. Ще на зорі будівництва соціалізму, коли молода Радянська країна приступала до відбудови зруйнованого війною і інтервенцією народного господарства, В. І. Ленін говорив про необхідність докласти всі сили до справи мирного будівництва, становлення і зміцнення нових, соціалістичних виробничих відносин. Він висував як одне з першочергових завдань організацію на нових началах «найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей»³. З того часу пройшло понад півстоліття і радянський народ, керований Комуністичною партією, всі ці роки залишався вірним ленінському заповіту.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 29.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 162—163.

Головним поприщем боротьби партії за комунізм була і залишається соціалістична економіка. КПРС розробляла і розробляє у відповідності до кожного історичного етапу розвитку нашої країни конкретну, науково обґрунтовану економічну політику, програму побудови комуністичного суспільства. Політична лінія партії на сучасному етапі визначена в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, який озброїв партію, весь радянський народ бойовою програмою дій. Керуючись ленінською вимогою розглядати назрілі проблеми з точки зору досягнення вищої мети — комунізму, з'їзд виробив внутрішню і зовнішню політику, що відповідає цій вимозі, визначив конкретні завдання дев'ятої п'ятирічки і дав установку про загальну орієнтацію господарського розвитку на тривалу перспективу.

Економічна політика партії втілюється в народногосподарських планах. Вони служать основою діяльності всіх трудових колективів, партійних, державних і громадських організацій, всього радянського народу. Економічна політика партії на сучасному етапі, враховуючи потреби матеріального життя суспільства та реальні можливості, досягнення науки, передовий досвід, визначає оптимальні пропорції в розвитку галузей суспільного виробництва, співвідношення між промисловістю і сільським господарством. Особлива увага приділена прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню ефективності суспільного виробництва та якості продукції.

У створенні матеріально-технічної бази комунізму партія вбачає ключ до розв'язання всіх інших завдань комуністичного будівництва. Саме від створення матеріально-технічної бази комунізму вирішальною мірою залежить наше просування вперед, дальше піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, хід змагання двох світових систем — соціалізму і капіталізму.

Економічна політика партії в умовах розвинутого соціалізму спрямована на дальше динамічне, стає зростання суспільного виробництва. За чотири роки дев'ятої п'ятирічки обсяг промислової продукції зріс більш як на одну третину. За цей період її вироблено більше, ніж за всю восьму п'ятирічку. Здійснено великий обсяг будівельних робіт. За чотири роки введено в експлуатацію близько 1700 нових великих державних і промислових підприємств, багато нових цехів і виробництв на діючих підприємствах.

Динамізм соціалістичного народного господарства виявляється і в швидких якісних зрушеннях в усіх галузях виробництва. Неухильно збільшується частка приросту промислової і сільськогосподарської продукції, одержуваної за рахунок підвищення продуктивності праці. Продуктивність суспільної праці в 1971—1974 рр. зросла на 20%, у промисловості — 26,4%, в будівництві — 22,6 і з сільському господарстві — на 14,6%. За рахунок цього одержано 84% приросту промислової продукції проти 73% у восьмій п'ятирічці. Високі темпи зростання всіх галузей економіки і якісні зміни виробництва є результатом дедалі успішного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Наука стала безпосередньою продуктивною силою, яка значно прискорює розвиток економіки країни.

У всепародній боротьбі за розвиток соціалістичної економіки видатних успіхів досягли трудящі Радянської України. Загальний обсяг промислового виробництва за останні чотири роки збільшився на 31,8% при завданні п'ятирічного плану на ці роки — 30,9%. Трудящі нашої республіки зосереджують свої зусилля на тому, щоб успішно виконати завдання, поставлені січневим (1975 р.) Пленумом ЦК Компартії України: достроково, у вересні 1975 р., виконати Директиви XXIV з'їзду КПРС по приросту обсягу промислового виробництва, реалізува-

ти понад план продукції на 1 млрд. 20 млн. крб., досягти передбаченого Директивами з'їзду рівня виробництва більшості найважливіших видів продукції, значно розширити виробництво товарів народного споживання та підвищити їх якість, забезпечити введення в дію потужностей, передбачених планом 1975 р., в першу чергу на будовах, визначених Директивами XXIV з'їзду КПРС.

У здійсненні завдань комуністичного будівництва, поряд з створенням потужної промисловості, величезне значення має всебічний розвиток сільського господарства. Політика, яку проводить партія на селі, є творчим розвитком ленінської аграрної політики стосовно до нових умов. В її розробці особливо велика роль належить березневному (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Партія проводить твердий курс на всемірне зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, економіки колгоспів і радгоспів, на послідовне здійснення інтенсифікації виробництва шляхом його механізації, хімізації і меліорації земель.

КПРС надає великого значення впровадженню нових організаційних форм у сільському господарстві. У країні діють 5800 міжгосподарських організацій, в тому числі 2 тис. в Українській РСР, в яких беруть участь колгоспи і радгоспи. Дедалі більшого поширення набирають агропромислові комплекси. Усе це створює більш сприятливі умови для спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня його механізації і організації, перетворення сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної.

Основна риса сучасного етапу економічного будівництва полягає в тому, що в боротьбі за інтенсифікацію виробництва на перший план висувуються якісні фактори. У ході виконання завдань дев'ятої п'ятирічки одержала переконливе підтвердження правильність і своєчасність курсу партії на підвищення ефективності промислового і сільськогосподарського виробництва як головного резерву розвитку економіки, основи дальшого зростання народного добробуту.

У своїй економічній політиці партія виходить з того, що курс на всемірне підвищення ефективності виробництва, на якісні фактори — не тимчасовий захід, розрахований на одну п'ятирічку; він визначає перспективу господарського розвитку країни і є необхідною умовою будівництва комуністичного суспільства.

Економічна політика партії спрямована на створення сприятливих умов для життя, діяльності і всебічного розвитку всіх трудящих, на дедалі повніше задоволення їх матеріальних і духовних потреб. Ця політика є втіленням в життя висунутої В. І. Леніним мети «забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»⁴, якій підпорядковане соціалістичне виробництво.

У повній відповідності з Директивами XXIV з'їзду КПРС, розв'язуючи головне завдання дев'ятої п'ятирічки, партія добила істотного підвищення життєвого рівня трудящих. Зросла заробітна плата робітників і службовців, збільшені пенсії і стипендії. За чотири роки держава направила в розрахунок на рік на проведення різних нових заходів по підвищенню рівня життя населення стільки ж коштів, скільки в сьомій і восьмій п'ятирічках, разом взятих. В 1971—1974 рр. побудовано 436 млн. кв. м житлової площі, що дозволило поліпшити житлові умови понад 45 млн. чоловік. Побудовано багато нових шкіл, лікарень, клубів, кінотеатрів, підприємств торгівлі і побутового обслуговування.

Грудневий (1974 р.) Пленум ЦК КПРС, підбивши підсумки чотирьох років дев'ятої п'ятирічки, відзначив, що досягнуті результати ство-

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 218.

роють міцну основу для успішного розв'язання завдань завершального року та п'ятирічки в цілому, дозволяють ще наполегливіше працювати над втіленням в життя соціально-економічної програми партії. Так, як сьогоднішні успіхи були б неможливі без пройденого нами шляху, так і майбутнє нашої країни, наш завтрашній день цілком спираються на нинішні досягнення. З цим почуттям нерозривного духовного зв'язку поколінь зустрічають радянські люди XXV з'їзд партії. З'їзд визначить шляхи розвитку країни, нові рубежі в будівництві комунізму. Десята п'ятирічка буде ще більш масштабною, стане складовою частиною генеральної перспективи нашого розвитку в 1976—1990 рр.

Комуністична партія Радянського Союзу здійснює політичне керівництво не тільки економічним, а й соціальним життям нашого суспільства, дальшим розвитком суспільних відносин. Приділяючи постійну і неослабну увагу зростанню економічної могутності нашої країни, партія разом з тим піклується і про дальше вдосконалення суспільних відносин, внаслідок чого зміцнюється ідейно-політична єдність і згуртованість радянського суспільства, відбувається зближення всіх класів і соціальних груп. Політика партії в галузі соціального життя спрямовується на дальше зміцнення єдності радянського народу, на поступове подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності, братерської дружби народів СРСР.

В період комуністичного будівництва невпинно зростає роль і вплив робітничого класу — провідної сили радянського суспільства, носія найкращих революційних традицій, найбільш загартованого, свідомого і організованого класу. Він об'єднує навколо себе колгоспне селянство і народну інтелігенцію, які сприйняли його революційну ідеологію.

Економічне і культурне піднесення колгоспного села сприяє тому, що дедалі вагомішим стає вклад радянського селянства в будівництво комунізму. В умовах розвинутого соціалізму, розгортання науково-технічної революції, значного підвищення освіченості і культури радянських людей зростає значення народної інтелігенції, яка віддає всі свої знання і таланти служінню Батьківщині.

Керуючись ленінським положенням, що перехід до комунізму можливий лише тоді, коли кожний працівник буде почувати себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни⁵, Комуністична партія одне з центральних своїх завдань вбачає в тому, щоб ширше залучати трудящі маси до активної роботи по управлінню державними та виробничими справами, і домоглася у його розв'язанні значних результатів.

Важливе місце в керівній діяльності партії займає духовне життя суспільства, наука та культура, народна освіта. Величезні економічні, соціально-політичні і культурні перетворення зумовлюють глибокі зміни і в суспільній свідомості трудящих, ставлять на порядок денний розв'язання одного з найважливіших завдань комуністичного будівництва — виховання нової людини. XXIV з'їзд КПРС вказав на необхідність здійснювати всю ідейно-виховну роботу в масах конкретно і цілеспрямовано, щоб вона мобілізувала трудящих на успішне виконання завдань господарського і культурного будівництва, щоб пропаганда ідей комунізму була близькою і зрозумілою всім радянським людям.

Із зростанням ролі і значення партії в період комуністичного будівництва дедалі підвищується і роль ідеологічної роботи. Це зумовлено як практичними потребами розвитку нашого суспільства, так і не-

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 349.

обхідністю посилення рішучої боротьби проти буржуазної ідеології. В Програмі КПРС, в рішеннях партійних з'їздів, Пленумів і постановах ЦК КПРС науково обгрунтована необхідність дальшого піднесення ідеологічної роботи партії в сучасних умовах, визначено конкретні завдання та напрями ідейно-виховної діяльності.

У центрі ідейно-виховної роботи партії — формування у всіх членів нашого суспільства комуністичного, наукового, марксистсько-ленінського світогляду, пропаганда ідей марксизму-ленізму, виховання у радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці, мобілізація мас на успішне виконання народногосподарських планів, ширше залучення їх до активної творчої діяльності. Соціалістичний лад, ідей марксизму-ленізму є непохитною основою, на якій партія виховує у радянських людей почуття патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, глибокої поваги до всіх націй і народностей. Все більшого значення набуває завдання формування свідомості людей, виховання в кожній радянській людині якостей, необхідних для будівника нового суспільства.

Головним змістом ідейно-політичної роботи партії є мобілізація трудящих мас на виконання народногосподарських планів. Донести до всіх членів нашого суспільства, роз'яснити їм завдання та ідей партії, очолити політичне і трудове піднесення мас — справа всієї партії, усіх партійних організацій, кожного комуніста. Комуністична партія постійно підкреслює необхідність органічного зв'язку господарської і виховної роботи. Вона вимагає, щоб керівні працівники завжди думали про виховні наслідки тих економічних і адміністративних рішень, які вони приймають. Важливе місце в справі комуністичного виховання трудящих партія відводить трудовим колективам — основним осередкам соціалістичного суспільства.

Історичний досвід КПРС переконливо доводить, що партія може успішно виконати свою роль політичного вождя, керівника і організатора мас при умові, якщо вона в своїй діяльності повсякденно керується революційною теорією. Наша партія — свідомий авангард радянського народу — творчо вирішує проблеми комуністичного будівництва, вносить багато нового в скарбницю марксизму-ленізму, розвиває її у відповідності із завданнями, які постають перед країною. Зразком творчого підходу КПРС до питань дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії є рішення XXIV з'їзду КПРС, Пленумів Центрального Комітету, важливі теоретичні документи, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР, промови і статті Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики партії і Радянської держави.

В них акумульовано все те, чим збагатила наша партія марксистсько-ленінську науку на сучасному етапі, узагальнені та всебічно розкриті соціально-економічні здобутки радянського суспільства на шляху до комунізму, визначені та науково обгрунтовані завдання сучасного періоду комуністичного будівництва, розкриті головні закономірності переходу від соціалізму до комунізму. В цих документах узагальнені найважливіші результати практичної діяльності КПРС, дані нові теоретичні положення, оцінки, зроблені відповідні наукові висновки, визначені перспективи розвитку марксистсько-ленінської теорії. Видатним вкладом в дальший творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення про партію є розробка питань про закономірності розвитку КПРС в період будівництва комунізму, зростання її керівної і спрямовуючої ролі в житті радянського суспільства. Творчий розвиток революційної

теорії — неодмінна умова успішного розв'язання соціально-економічних та політичних завдань будівництва нового суспільства. Теоретичні сили партії спрямовані на дальшу розробку на основі ленінських думок, ленінської методології актуальних проблем сучасного суспільного розвитку і насамперед проблем комуністичного будівництва.

Внутрішня соціально-економічна політика партії нерозривно зв'язана із зовнішньою політикою. Єдність внутрішньої і зовнішньої політики носить глибоко діалектичний характер. Реалізація зовнішньої політики партії забезпечує сприятливі умови для мирної творчої праці радянських людей, будівництва комунізму. Водночас економічний і науково-технічний прогрес Радянської держави великою мірою визначає успіхи його зовнішньополітичної діяльності, зростання авторитету СРСР на міжнародній арені.

Послідовне проведення в життя зовнішньополітичного курсу, визначеного XXIV з'їздом КПРС, Програми миру забезпечують Радянському Союзу, братнім соціалістичним країнам сприятливі зовнішні умови для дальшого просування по шляху будівництва комунізму і соціалізму.

Ленінська партія, її Центральний Комітет, Політбюро ЦК у відповідності з рішеннями XXIV з'їзду проводять лінію на дальше зміцнення соціалістичної співдружності, розвиток союзницьких зв'язків з братніми країнами, координацію нашої спільної діяльності, спрямованої на досягнення нових успіхів у боротьбі за мир, за зміцнення позицій соціалізму на міжнародній арені.

Надійним інструментом політичного і оборонного співробітництва європейських соціалістичних держав є організація Варшавського договору. Неухильно зміцнюється єдність і могутність соціалістичної співдружності. Дружбу і братерство її народів цементує марксистсько-ленінська інтернаціональна єдність комуністичних і робітничих партій соціалістичних держав.

Квітневий (1975 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу, відзначив, що хід подій переконливо підтвердив правильність і далекоглядність даного XXIV з'їздом партії марксистсько-ленінського аналізу сучасної світової обстановки і висунутих ним завдань міжнародної діяльності КПРС. «Основу видатних успіхів соціалістичної зовнішньої політики, — сказано в постанові Пленуму, — становлять великі досягнення Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності в галузі економіки і обороноздатності, міцна єдність братніх держав і погодженість їх дій, послідовність і принциповість у відстоюванні справи миру, корінних інтересів народів»⁶.

Боротьба, яку наша партія і держава ведуть спільно з іншими країнами соціалізму, з усіма демократичними миролюбними силами, сприяла оздоровленню міжнародної обстановки. Переважаючою стала тенденція розрядки напруженості, а імперіалістична політика «холодної війни» зазнає поразки. Утвердження принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом протистоїть політиці агресії і диктату, є важливим стимулом згуртування миролюбних сил, сприяє участі в процесі розрядки реалістично мислячих кіл буржуазних держав. «В результаті послідовної і наполегливої миролюбної політики нашої партії, — говорив Л. І. Брежнев у промові на урочистих зборах, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, — в результаті зростання могутності і впливу сил світового соціалізму загроза розв'язування нової світової війни відсунута. І ми

⁶ «Радянська Україна», 17 квітня 1975 р.

будемо робити все для того, щоб така небезпека в кінцевому підсумку була взагалі усунута»⁷.

Переконалим свідченням позитивних змін є скликання Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Успішне завершення цієї Наради в найближчий час на вищому рівні буде важливою віхою на шляху зміцнення європейського миру і забезпечення загального миру і безпеки народів. Квітневий (1975 р.) Пленум ЦК КПРС констатував, що тепер є необхідні об'єктивні умови для справедливого і мирного врегулювання міжнародних конфліктів.

Радянські люди по праву пишаються вкладом, який вносять у велику справу боротьби за загальний мир наша країна, Комуністична партія Радянського Союзу, її ленінський Центральний Комітет, Політбюро ЦК на чолі з товаришем Л. І. Брежневим.

У боротьбі за нові успіхи комуністичного будівництва, за мир і зміцнення міжнародних позицій соціалізму наша партія спирається на непохитну ідейно-політичну згуртованість радянського суспільства, могутню соціалістичну економіку, Збройні Сили СРСР, які тридцять років тому назад розгромили гітлерівську військову машину. Те, що радянський народ уже три десятиріччя живе і трудиться в умовах миру, являє собою історичне завоювання КПРС. У дні святкування 30-річчя Великої Перемоги Центральний Комітет КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Уряд Радянського Союзу звернулися до народів, парламентів і урядів з закликом докласти всіх сил, щоб зробити майбутню планету мирною, вони знову заявили про свій твердий намір зробити все від них залежне, щоб разом з іншими народами і державами виключити війну з життя людства.

Комуністична партія Радянського Союзу перебуває нині у розквіті своїх життєвих і творчих сил, сповнена твердої рішучості до кінця виконати свою історичну місію політичного керівника, творця і будівника комунізму. В керівництві партії — запорука успішного виконання величних завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС, успішного будівництва комуністичного суспільства в нашій країні.

* *

*

⁷ «Радянська Україна», 9 травня 1975 р.

КЛАСИЧНА ПРАЦЯ ТВОРЧОГО МАРКСИЗМУ

(До 70-річчя виходу книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»)

70 років тому, у серпні 1905 р., вийшла в світ праця В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій дано наукове обґрунтування стратегічного плану і тактичної лінії більшовиків у революції 1905—1907 років — першій народній революції епохи імперіалізму.

«У роки революції, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — яскраво виявилася роль В. І. Леніна як найвидатнішого теоретика марксизму і вождя трудящих»¹. На основі аналізу нових історичних умов В. І. Ленін вперше в історії марксизму всебічно розробив питання про особливості і рушійні сили буржуазно-демократичної революції епохи імперіалізму, про гегемонію пролетаріату і союз робітничого класу та селянства, про збройне повстання як основний засіб повалення царизму, про перспективи переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, про політичну партію пролетаріату як вирішальну умову здійснення ним ролі вождя народної революції. В. І. Ленін підніс на новий ступінь марксистську теорію революції, що стала могутньою ідейною зброєю партії в боротьбі за повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

Праця В. І. Леніна гостро полемічна, спрямована проти меншовицької концепції буржуазно-демократичної революції. В основу книги Володимир Ілліч поклав порівняльний аналіз тактичних рішень III з'їзду РСДРП і Женевської конференції меншовиків. Ленін так визначив тему своєї праці: «Думки і замітки з приводу рішень III з'їзду РСДРП і конференції соціал-демократів, що відкололись». В. І. Ленін в цій праці завдав нищівного удару не тільки угодовській тактиці російських меншовиків, але й опортуністичним догмам реформістів II Інтернаціоналу. Володимир Ілліч у полеміці з меншовиками показав зразок творчого, діалектико-матеріалістичного методу застосування теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, який не втратив свого значення і в сучасних умовах. Книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» — визначний твір творчого марксизму, який і нині допомагає братнім комуністичним і робітничим партіям в їх боротьбі проти старого світу експлуатації і гніту, за демократію і соціалізм.

В. І. Ленін працював над книгою «Дві тактики...» у червні—липні 1905 р., коли революційні події в Росії нестримно наростали, втягуючи в революційний вихор все нові верстви робітничого класу, селянства, армію, демократичну інтелігенцію, студентську й учнівську молодь. Більшовики на місцях були обізнані з підготовкою цієї праці і з нетерпінням чекали її видання. Найближчий друг і дружина Володимира Ілліча — Н. К. Крупська писала 10 (23) червня 1905 р. більшовикам Катеринослава: «Ленін написав брошуру з приводу резолюцій

¹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

(з'їздівської і конференції) про збройне повстання і участь у тимчасовому уряді. Незабаром вийде»².

Відразу після виходу в світ у Женеві праця В. І. Леніна була нелегально доставлена в Росію і широко розповсюджена серед більшовицьких комітетів і груп. Її вивчали члени комітетів і рядові члени партії, читали колективно в пропагандистських гуртках, на зборах і т. д. Ясність і популярність викладу, революційний дух і пристрасна непримиренність до меншовиків робили книгу В. І. Леніна доступною кожному передовому робітникові.

«Брошура Ваша («Дві тактики») читається на розхват,— писав В. І. Леніну секретар Одеського комітету РСДРП С. І. Гусев.— В кількох гуртках вирішено читати її разом з допомогою пропагандиста для кращого усвідомлення. Бажане якнайширше її розповсюдження. Надсилайте її скрізь на адреси, з okazіями по одному, по два примірники, в Сибір, на заслання, в усі меншовицькі організації. Якщо зможете при першій нагоді послати нам ще (і не тільки при першій, але і при всіх наступних), то ми почнемо діяльно її розсилку. Ми можемо надіслати в Ростов, на Північний Кавказ, Вознесенськ (Херсонської губернії), Херсон, Сибір, Гомель, Крим (Севастополь, Мелітополь і Феодосія) та ін. Хоч ми і одержали близько 100 примірників, але цього далеко недосить. Ми всі майже роздали їх пролетарям. Тепер треба пустити її ще серед учнів. Словом, необхідно, щоб вона залізла в усі щілини. Цього досить. Далі ж вона сама зробить свою справу»³.

Збереглися також численні поліцейські документи про виявлення і конфіскацію праці В. І. Леніна під час обшуків і арештів передових робітників, рядових членів партії і керівників комітетів у Харкові, Києві, Луганську, Конотопі, Миколаєві, Бахмуті, Полтаві та інших містах.

Одним з основних тактичних положень В. І. Леніна у книзі «Дві тактики...» було питання про гегемонію пролетаріату і його союз з селянством у буржуазно-демократичній революції.

Розвиваючи і обґрунтовуючи рішення III з'їзду РСДРП про гегемонію, керівну роль пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, Володимир Ілліч виходив з наукового аналізу характеру, особливостей і рушійних сил першої російської революції. В. І. Ленін вважав, що революція в Росії мала буржуазний характер, бо її безпосередньою метою було повалення царського самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження для робітників 8-годинного робочого дня і ліквідація поміщицького землеволодіння, тобто здійснення соціально-економічних і політичних перетворень, передбачених Програмою РСДРП на етапі буржуазно-демократичної революції (програма-мінімум).

Меншовики неправильно розуміли смисл і значення самого поняття — буржуазна революція. З їх точки зору вона може дати вигоду тільки буржуазії. В. І. Ленін викрив всю неспроможність меншовицької концепції. Володимир Ілліч роз'яснював, що буржуазна революція в певному розумінні вигідніша пролетаріатові, ніж буржуазії. «В таких країнах, як Росія,— писав В. І. Ленін,— робітничий клас терпить не стільки від капіталізму, як від недостатнього розвитку капіталізму. Через це робітничий клас *безумовно заінтересований* в найширшому, найвільнішому, найшвидшому розвитку капіталізму»⁴. «Чим повнішою і рішучішою, чим послідовнішою буде буржуазна революція, тим

² Переписка В. І. Леніна з керівними та заграничними партійними органами і соціал-демократичними організаціями України (1901—1905 гг.). Збірник документів і матеріалів, К., 1964, стор. 665.

³ Там же, стор. 767.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 34.

забезпеченішою буде боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалізм»⁵.

Відзначаючи буржуазний характер російської революції, В. І. Ленін вказував на її специфіку і особливості порівняно з буржуазними революціями Західної Європи у XVIII—XIX століттях. Якщо на Заході буржуазні революції проходили в період домонополістичного капіталізму, коли пролетаріат був слабким і малочисельним, буржуазія виступала гегемоном у них, то російська революція 1905 р. відбувалася в іншій історичній обстановці — в епоху імперіалізму, в умовах значно більш розвинутої класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією. В нових умовах, в період загострення класової боротьби пролетаріату, буржуазія не була вже заінтересована у послідовному проведенні буржуазної революції. Будучи економічно зв'язана з царизмом і поміщиками, вона ратувала тепер за реформи, розраховуючи в боротьбі проти пролетаріату спертися на деякі залишки старовини, наприклад, на монархію, на постійну армію і т. п.

Меншовики не хотіли зрозуміти цю специфіку російської революції. Для них, як і для сучасних ревізійоністів правого і «лівого» толку, існував лише один тип революції — класична буржуазна революція західноєвропейського зразка.

На протигагу меншовикам, які передрікали робітничому класу роль пособника, союзника буржуазії, В. І. Ленін, більшовики відстоювали і пропагували ідею рівної ролі пролетаріату в буржуазній революції. Марксизм, писав В. І. Ленін, учить пролетаря не відстороненню від буржуазної революції, не байдужості до неї, не наданню керівництва в ній буржуазії, а, навпаки, якнайенергійнішій участі, якнайрішучішій боротьбі за послідовний пролетарський демократизм, за доведення революції до кінця, до повної перемоги над самодержавством і проголошення демократичної республіки⁶.

Доля революції в Росії залежала від того, вчив В. І. Ленін, чи відіграє пролетаріат роль гегемона, керівника всенародного виступу проти царизму чи він плентатиметься в хвості подій і стане пособником буржуазії. Саме в залежності від цього і революція може завершитися або справжньою грандіозною перемогою повсталого народу, або жалюгідною угодою царизму з буржуазією і проголошенням якоїсь куцої конституції. Передбачаючи можливість такого двоякого результату, В. І. Ленін, більшовицька партія докладали всіх зусиль, щоб пролетаріат усвідомив свою роль й зумів накласти на хід подій відбиток своєї класової самостійності, зумів по-пролетарському розправитись з царизмом.

Російський пролетаріат мав усі можливості для того, щоб стати вождем революції і забезпечити її рішучу перемогу. Об'єктивні умови економічного і політичного розвитку країни, високі бойові революційні якості російського пролетаріату, який висувався в авангард міжнародного робітничого руху, наявність у нього партії нового типу — більшовиків-інтернаціоналістів, що корінним чином відрізнялась від реформістських соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, — все це створювало сприятливі можливості для того, щоб вождем революції став саме пролетаріат, а не буржуазія.

Для виконання своєї історичної місії російському пролетаріату необхідно було, по-перше, нейтралізувати непослідовну і своєкорисливу буржуазію, а, по-друге, забезпечити міцний союз з багатомільйонним селянством. Вказуючи на вирішальне значення такого союзу робітничо-

⁵ Там же.

⁶ Див. там же, стор. 36.

то класу з селянством, В. І. Ленін писав: «Щоб не опинитися із зв'язаними руками в боротьбі з непослідовною буржуазною демократією, пролетаріат повинен бути достатньо свідомий і спільний, щоб підняти до революційної самосвідомості селянство, щоб керувати його натиском, щоб, таким чином, самостійно провести послідовно-пролетарський демократизм»⁷.

В. І. Ленін всебічно обгрунтував положення про союз робітничого класу і селянства, як вирішальну умову успішного розвитку і перемоги революції, спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса. Він нещадно викривав меншовиків, які розглядали селянство як суцільну реакційну масу, нібито нездатну своєю природою до революційної боротьби. Вказуючи на неоднорідність селянства, яке включає в себе масу напівпролетарських елементів поряд з дрібнобуржуазними, В. І. Ленін застерігав про його нестійкість, але водночас підкреслював і його заінтересованість у відібранні поміщицької землі, що робило селянство здатним «стати повним і найрадикальнішим прихильником демократичної революції»⁸.

Вчення В. І. Леніна про гегемонію пролетаріату і його союз з селянством у буржуазно-демократичній революції епохи імперіалізму було визначним вкладом у революційну теорію марксизму і не втратило свого значення в наш час, коли все більше розгортається боротьба робітничого класу під керівництвом комуністичних партій в капіталістичних і залежних країнах проти реакції, мілітаризму і війни, за демократію і соціальний прогрес.

В. І. Ленін обгрунтував найдоцільніші і найефективніші форми і методи боротьби пролетаріату в російській революції. Оскільки об'єктивний хід суспільного розвитку і перебіг революційних подій висунули на чергу дня повалення самодержавства, а царський уряд силою штика придушував виступи робітників і селян, всенародне збройне повстання за таких умов стало основним засобом забезпечення повної перемоги революції. «Повстання стало необхідним і невідкладним...»⁹, — робив висновок В. І. Ленін, викриваючи політику царизму, що першим вдався до насильства.

Обгрутовуючи необхідність всенародного збройного повстання, В. І. Ленін детально проаналізував три постановки цього питання, які тоді давались більшовиками (в резолюції III з'їзду РСДРП), меншовиками (в рішенні Женевської конференції) і лібералами (у статті вождя ліберальної буржуазії пана Струве в їх журналі «Освобождение»). Показуючи корінну, принципову відмінність між поглядами більшовиків, з одного боку, і позицією меншовиків та лібералів, з другого, Ленін нещадно зривав маску з ліберальної буржуазії і її вождя Струве, які заперечували неминучість збройного повстання і виступали за підготовку соціально-психічних умов для нього, гостро критикував реформістську лінію меншовиків, що замість прямого практичного лозунгу організації збройного повстання твердили про його стихійність і висували заклик озброювати маси «некучою потребою самоозброєння».

Вказуючи на неспроможність точок зору лібералів і меншовиків, Ленін підкреслював, що тільки III з'їзд РСДРП визнав і привселюдно заявив про необхідність збройного повстання і доручив «вжити *якнайенергійніших* заходів для озброєння пролетаріату та забезпечення можливості безпосереднього керування повстанням»¹⁰.

⁷ Там же, стор. 44.

⁸ Там же, стор. 81—82.

⁹ Там же, стор. 115.

¹⁰ Там же, стор. 57.

Розглядаючи питання про збройне повстання, В. І. Ленін підкреслював необхідність конкретно-історичного підходу до цього бойового лозунгу. «Для нас, революційних соціал-демократів, — писав Володимир Ілліч, — повстання є не абсолютний, а конкретний лозунг. Ми відсували його в 1897 році, ми ставили його в розумінні загальної підготовки в 1902 році, ми поставили його, як прямий заклик, тільки в 1905 р., після 9-го січня»¹¹. Вказуючи на першочергове завдання організації повстання, В. І. Ленін разом з тим відзначив широке застосування в партії старих, випробуваних методів боротьби: пропаганди й агітації, летучок і масовок, страйків і демонстрацій, розповсюдження листівок і брошур, сприяння економічній боротьбі і підхоплювання її лозунгів. А меншовики, повернувшись спиною до ходу подій і запитів часу, вперто твердили: не забувайте старого! не захоплюйтесь новим! Їх тактика об'єктивно вела до поразки ще до того, як народні маси поміряються силами з царизмом.

В. І. Ленін, більшовики не вважали збройне повстання єдиним засобом боротьби за перемогу революції. Полемізуючи з меншовиками, які звинувачували більшовиків у фетишизації повстання, Володимир Ілліч писав: «...для нас повстання є тільки одним з важливих, але зовсім не завжди обов'язкових засобів завоювання вільного поля боротьби за соціалізм»¹². Не раз писали про це і основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс.

Поряд з питанням про збройне повстання в тактичних розбіжностях між більшовиками і меншовиками важливе місце посідало і питання про тимчасовий революційний уряд, який мав прийти до влади в результаті переможного збройного виступу народу. В. І. Ленін вважав, що в результаті перемоги буржуазно-демократичної революції, керівником і головною рушійною силою якої є пролетаріат, повинна бути встановлена революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства. Аналізуючи і розвиваючи рішення III з'їзду РСДРП, В. І. Ленін розкрив характер і мету тимчасового революційного уряду. «Щодо свого походження і основного характеру, — писав він, — цей уряд повинен бути органом народного повстання. Щодо свого формального призначення, він повинен бути знаряддям скликання всенародних установчих зборів. Щодо змісту своєї діяльності, він повинен здійснити програму-мінімум пролетарської демократії, як єдино здатну забезпечити інтереси народу, що повстав проти самодержавства»¹³.

Тимчасовий революційний уряд, доводив В. І. Ленін, буде органом диктатури пролетаріату і селянства, бо в своїй діяльності по здійсненню програми-мінімуму РСДРП він неминуче спиратиметься на військову силу, на озброєння маси, на всенародне повстання, а не на ті чи інші «легальні», «мирні шляхи» створені установи, як це вважали меншовики.

Саме такими органами повсталого народу і стали пізніше Ради робітничих депутатів, створені поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом в дні жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. У статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів» В. І. Ленін вказував, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок *тимчасового революційного уряду*»¹⁴. Ради 1905 р. стали прообразом Радянської влади, встановленої пролетаріатом під керівництвом більшовицької партії в жовтні 1917 р.

¹¹ Там же, стор. 243—244.

¹² Там же, стор. 245.

¹³ Там же, стор. 13.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 57.

Розкривши значення і класовий зміст тимчасового революційного уряду, В. І. Ленін дав вичерпну відповідь і на питання про ставлення до нього соціал-демократії. Володимир Ілліч вважав, що в принципі участь соціал-демократії в тимчасовому революційному уряді в епоху демократичного перевороту допустима, і вказав на дві мети участі: по-перше, для нещадної боротьби з контрреволюційними спробами і, по-друге, для відстоювання самостійних інтересів робітничого класу. Що ж до тиснення на тимчасовий революційний уряд знизу, ззовні, то Ленін вважав його обов'язковим в усякому разі, причому для такого тиснення пролетаріат повинен бути озброєний і керований соціал-демократією. Політика партії як зсередини тимчасового революційного уряду, так і ззовні його мала забезпечити охорону, зміцнення і розширення завоювань революції, здійснення всієї програми-мінімум РСДРП.

Великою заслугою Леніна є розроблення теорії переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. «Видатним вкладом у скарбницю марксизму,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії»,— стала ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Основана на науковому аналізі нової історичної епохи, розстановки класових сил, вона проклала єдино вірний шлях революційній практиці»¹⁵.

Розробляючи теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, В. І. Ленін спирався на відоме положення Маркса і Енгельса про безперервну революцію і з'єднання пролетарської революції з селянською війною. Основоположники наукового комунізму вбачали завдання комуністів у тому, «щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більш-менш іміущі класи не будуть усунуті від влади, поки пролетаріат не завоює влади»¹⁶.

Ці вказівки Маркса і Енгельса були забуті опортуністичними лідерами II Інтернаціоналу і російськими меншовиками. В. І. Ленін підняв їх із забуття і поклав в основу творчої розробки стрункої теорії безперервної революції.

Нова теорія В. І. Леніна формулювалася на основі всебічного аналізу наявних у Росії об'єктивних і суб'єктивних передумов переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В напівфеодальній, напібуржуазній економіці Росії визрівав двоякий конфлікт — між продуктивними силами і феодално-кріпосницькими відносинами та між продуктивними силами і буржуазними відносинами. Якщо перший був об'єктивною передумовою буржуазно-демократичної революції, то другий становив економічну основу соціалістичної революції. Виявом першого соціального конфлікту була боротьба народних мас проти царизму, за свободу, демократичну республіку, боротьба всього селянства проти поміщиків, за землю. Другий конфлікт проявлявся в піднесенні революційної боротьби робітників проти буржуазії за соціалізм, наростанні виступів сільської бідноти проти куркульства.

«У сучасній Росії,— писав В. І. Ленін у 1905 р.,— не дві сили, що борються, заповнюють зміст революції, а дві різні і різномірні соціальні війни: одна в надрах сучасного самодержавно-кріпосницького ладу, друга в надрах майбутнього буржуазно-демократичного ладу, який уже народжується на наших очах. Одна — загальнонародна боротьба за

¹⁵ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 248.

свободу (за свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу, друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичну побудову суспільства»¹⁷. Дві класових війни, відзначав він, велись і на селі: одна — між усім селянством і поміщиками, друга — всередині селянства між біднотою і сільською буржуазією.

Оскільки обидві соціальні війни розвивалися майже одночасно, створювалися об'єктивні передумови для безперервного розвитку революції, зближення двох її етапів, переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Поряд з об'єктивними, В. І. Ленін при цьому врахував і наявні суб'єктивні передумови як буржуазно-демократичної, так і соціалістичної революції, що також склалися майже одночасно. До цих передумов насамперед належить високий рівень класової свідомості і організованості російського пролетаріату, його активна керівна участь у буржуазно-демократичній революції, готовність до такої ж участі в майбутній соціалістичній революції. Виступаючи гегемоном революції 1905—1907 рр., пролетаріат наклав на її характер відбиток своїх революційних дій, форм боротьби і класових вимог, що свідчило про його здатність забезпечити переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, керувати соціалістичною революцією. В умовах першої революції склався союз робітничого класу і селянства проти царизму і поміщиків, на основі згуртування міського і сільського пролетаріату зріли рушійні сили майбутньої соціалістичної революції. Нарешті, найважливішою передумовою безперервного розвитку революції було неподільне керівництво марксистсько-ленінської партії, партії більшовиків, здатної довести до переможного кінця і буржуазно-демократичну, і соціалістичну революцію.

Розробляючи теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, В. І. Ленін велику увагу приділив аналізу класових сил революції. Він вказував, що перехід від першого до другого етапу революції внесе істотні зміни в склад рушійних сил, вимагатиме їх перегрупування.

У ленінській праці дано класичне визначення стратегічного плану і рушійних сил буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій: *«Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*¹⁸.

Таким чином, в процесі переростання революції насамперед змінюється класова основа союзу пролетаріату і селянства. Якщо в буржуазно-демократичній революції робітничий клас виступав проти царизму і кріпосництва разом з усім селянством, то в революції соціалістичній — з сільською біднотою, напівпролетарськими елементами населення. Щодо середняка — нестійкої, дрібнобуржуазної частини селянства, — то вождь більшовиків вимагав його нейтралізації в соціалістичній революції. Але нейтралізація середнього селянства в соціалістичній революції відрізнялась від нейтралізації ліберальної буржуазії в демократичній революції. Пролетаріат непримиренно ставився до лібералів, як ворогів перемоги революції над царизмом. До середнього селянства в соціалістичній революції він ставився доброзичливо, прагнув відірвати його від буржуазії, передбачав майбутній союз з ним.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 266—267.

¹⁸ Там же, стор. 83.

Пролетаріат — в силу об'єктивних обставин його боротьби і властивих йому революційних якостей — зберігав керівну роль на обох етапах революції. Від гегемонії пролетаріату, революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства на першому етапі до керівництва другим етапом революції і завоювання диктатури пролетаріату — такий намічений Леніним прямий шлях здійснення провідної ролі робітничого класу, його історичної місії в безперервній революції. В. І. Ленін наполегливо боровся проти опортуністів, які заперечували безперервність революції або робили спроби її фальсифікувати. Меншовики, опортуністи з соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу твердили про неминучість тривалої перерви між першим і другим етапами революції. Вони вважали, що після перемоги буржуазно-демократичної революції обов'язково настає період у 50—100 років мирного розвитку капіталізму, коли селянство буде диференціюватись і розорюватись, поповнюючи ряди пролетаріату — єдиної рушійної сили соціалістичної революції. На їх думку, лише тоді, коли пролетаріат перетвориться в більшість населення, стане можливою соціалістична революція. Оскільки автори цих тверджень одночасно також пропагували реформістську ідею мирного вростання капіталізму в соціалізм, то, як показав В. І. Ленін, це значило, що вони брали під захист капіталістичну систему, насправді прагнули відвернути соціалістичну революцію. Наукові аргументи праці «Дві тактики...» і наступна революційна практика в Росії були блискучим спростуванням тих перешкод, які громадились реформістами на шляху безперервної революції.

Різновидністю меншовицького опортунізму в питаннях переростання революції були погляди Троцького. Останній змішував два етапи революції, недооцінював перший, пропонував зразу ж починати з другого етапу. Про цю плутанину, перестрибування незавершеного етапу революції свідчить висунутий ним теоретично невірний і практично нездійснений лозунг «без царя, а уряд робітничий». Вказуючи на шкідливість ігнорування буржуазного характеру революції 1905 р., В. І. Ленін писав: «Боротьба з самодержавством — тимчасове і минуле завдання соціалістів, але всяке ігнорування або нехтування цим завданням рівнозначне зраді щодо соціалізму і послугі реакції»¹⁹. Заклик до негайного утворення робітничого уряду (диктатури пролетаріату) в умовах незавершеної буржуазно-демократичної революції був авантюрою, яка могла важко відбитися на ході революції. Той, хто виступав з такими закликами, міг внести замішання в ряди борців проти царизму, лив воду на млин реакції. «Плутання дрібнобуржуазної боротьби за повний демократичний переворот з пролетарською боротьбою за соціалістичну революцію, — попереджав Ленін, — загрожує політичним крахом соціалістів»²⁰.

Як і всі меншовики, Троцький заперечував революційну роль селянства як союзника пролетаріату. Оскільки й пролетаріат, як меншість населення, не міг в окремій країні перемогти самостійно, то він повинен надіятися лише на підтримку пролетарської революції в інших країнах. Троцькістська теорія «перманентної революції» відзначалась невірою в революційні можливості пролетаріату і селянства Росії, в значення союзу пролетаріату і селянства на першому, робітничого класу і біднішого селянства — на другому етапах революції. Викриваючи подібну еклектичну мішанину характеру і класових сил революції, В. І. Ленін писав: «Безглуздо плутати завдання і умови демократичної і соціалі-

¹⁹ Там же, стор. 69.

²⁰ Там же, стор. 71.

стичної революції, які різномірні, повторюємо, і характером, і складом соціальних сил, що беруть у них участь»²¹. Троцькістському перекрученню безперервної революції протиставлений весь чіткий лєнінський аналіз цілей, характеру і рушійних сил першого і другого етапів революції, що становить основу праці «Дві тактики...»

Розробка В. І. Лєніним теорії переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну та критика теорії «перманентної революції» Троцького здійснені ним в процесі аналізу конкретних обставин насамперед в одній країні — Росії. Пізніше, в 1915 р., на основі узагальнення висновків праці «Дві тактики...», досвіду першої російської революції та всебічного вивчення імперіалізму Лєнін вніс у марксистську теорію соціалістичної революції новий наріжний камінь — наукове обґрунтування можливості перемоги цієї революції в окремих країнах або навіть в одній, окремо взятій, країні.

В. І. Лєнін рішуче виступив проти всяких спроб принизити роль партії у революції. Розробляючи теорію і тактику безперервної революції, він вказував, що наявність самостійної пролетарської партії, чітко організованої, озброєної марксистською теорією, програмою і ідеологією, стратегією і тактикою, здатною керувати революцією, є запорукою успіху як першого, так і другого етапів революції. «Таким чином,— писав він,— на соціалістів лягає важке і трудне завдання — вести одночасно дві війни, цілком різномірні і характером, і цілями, і складом соціальних сил, здатних до рішучої участі в тій чи іншій війні»²². Це накладало на керівників революційної партії велику відповідальність, вимагало, щоб вони ширше, сміливіше, ініціативніше ставили свої завдання, щоб «їх лозунги йшли завжди попереду революційної самодіяльності маси, будучи маяком для неї, показуючи в усій його величчї і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал, показуючи найближчий, найпряміший шлях до повної, безумовної, рішучої перемоги»²³.

Як керівник мас, партія більшовиків виробила і здійснювала заходи, спрямовані на забезпечення перемоги буржуазно-демократичної революції. Вона виховувала і згуртовувала пролетаріат як гегемона революції, боролася за зміцнення союзу пролетаріату і селянства, домагалася нейтралізації ліберальної буржуазії, готувала маси до збройного повстання, пропагувала ідею утворення тимчасового революційного уряду. В. І. Лєнін наголошував на тому, щоб пролетарська партія в своїй діяльності чітко відрізняла елементи демократичного і соціалістичного перевороту, тісно пов'язуючи боротьбу за демократичний переворот з підготовкою умов до соціалістичної революції.

В. І. Лєнін відзначав, що в час безперервної революції кожний практичний крок пролетарської партії повинен спрямовуватись на виконання головних завдань, визначених лозунгом: «На чолі всього народу і особливо селянства — за повну свободу, за послідовний демократичний переворот, за республіку! На чолі всіх трудящих і експлуатованих — за соціалізм!»²⁴. Цей лозунг виражає суть лєнінського положення про керівну роль марксистської партії, про її стратегію і тактику в революції.

Стратегія і тактика пролетарської партії в буржуазно-демократичній революції і теорія безперервної революції, розроблені в резолюціях ІІІ з'їзду РСДРП і праці В. І. Лєніна, стали платформою прак-

²¹ Там же, стор. 268.

²² Там же, стор. 267.

²³ Там же, стор. 96.

²⁴ Там же, стор. 97.

тичних дій більшовиків у першій російській революції. Спираючись на цю платформу, більшовики здійснювали керівну роль у революції, залучали маси робітників і селян до активної політичної боротьби проти царизму, поміщиків і капіталістів. Та в революції не вистачило сил для перемоги над царизмом — пролетаріат діяв не одностайно, єдність його була розколота меншовиками, ще не було міцного союзу робітничого класу і селянства, армія залишалася на боці царя — і вона закінчилася поразкою. Але, незважаючи на поразку, революція блискуче підтвердила вірність лєнінського стратегічного плану боротьби проти царизму. Ще в час революції В. І. Лєнін відзначав, що вона «виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії..., виправдала нашу надію і віру в істинну революційність пролетаріату»²⁵. Пізніше вождь революції писав: «Революція 1905 року перевірила, зміцнила, поглибила і загартувала непримиренно-революційну соціал-демократичну тактику в Росії»²⁶.

Саме тому В. І. Лєнін, більшовики розглядали революцію 1905—1907 років як школу революційної боротьби, школу перевірки тактики партії, як репетицію наступних переможних революцій проти царизму і капіталізму. «Без такої «генеральної репетиції», як у 1905 році,— писав В. І. Лєнін,— революція в 1917 як буржуазна, лютнева, так і пролетарська, Жовтнева, були б неможливі»²⁷.

Історичний досвід першої російської революції, тактична лінія і стратегічний план більшовицької партії, всебічно розроблені і обґрунтовані В. І. Лєніним у його класичній книзі «Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції», мають велике міжнародне значення. Лєнінська праця й зараз визначає основні шляхи боротьби робітничого класу і всіх трудящих за демократію і соціалізм. «...Лєнін вказав на реальну можливість переростання в умовах імперіалізму буржуазно-демократичної революції в соціалістичну,— говорив Л. І. Брежнєв.— Лєнінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до інших класів і партій, про тактику пролетарської партії в періоди піднесення і спаду революції — все це й тепер становить більшовицький «зразок тактики для всіх», хто має повалити експлуататорський лад»²⁸. Новим після трьох російських революцій підтвердженням основних положень лєнінської праці є перемога народно-демократичних революцій у ряді країн Європи і Азії. Але ці революції були творчим застосуванням до нової обстановки і дальшим розвитком лєнінських положень, зокрема, лєнінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, внесенням до неї нового досвіду, значних видозмін.

Історичний досвід переконує, що в сучасних умовах у революційній боротьбі взагалі неможливе просте повторення того, що було раніше. Міжнародний революційний процес, базуючись на основних суперечностях сучасної епохи, все більше ускладнюється і посилюється. Існування світової соціалістичної системи є тим зовнішнім фактором, який сприяє здійсненню демократичних і соціалістичних революцій. Але, хоч капіталістична система в цілому визріла для заміни її соціалізмом, об'єктивні і суб'єктивні передумови нових революцій складаються нерівномірно. Кожний регіон, кожна країна вносить свої особливості в характер демократичних і соціалістичних перетворень, форми

²⁵ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 80.

²⁶ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 325.

²⁷ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 296.

²⁸ Л. І. Брежнєв. Лєнінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 530.

політичної організації суспільства на різних етапах визвольного руху, шляхи переходу до соціалізму.

При всій його різноманітності світовий революційний процес зараз, як і раніше, здійснюється на основі загальних закономірностей. Тому основні проблеми стратегії і тактики безперервної революції, розроблені В. І. Леніним, залишаються універсальним керівництвом до революційних дій комуністів, трудящих усіх країн. Вони є теоретичним ядром для дальшого творчого розвитку і застосування на практиці ленінського вчення про революційний перехід до соціалізму.

«У наш час, — говорив Л. І. Брежнєв, — ключове значення має ленінський висновок про те, що в епоху імперіалізму дедалі більше зближуються, з'єднуються в загальний потік завдання боротьби за демократію і боротьби за соціалізм. Саме з урахуванням цього компартії буржуазних країн висувують нині такі програми боротьби за демократію, на основі яких можна згуртувати народні маси навколо робітничого класу, підвести їх до наступного етапу: боротьби за соціалізм. Така стратегія повністю відповідає міркуванням, які сформулював у свій час В. І. Ленін»²⁹.

Сучасний революційний процес блискуче підтверджує ленінські ідеї, розвинуті в праці «Дві тактики...». Комуністичні партії, всі революційні сили звертаються до скарбниці ленінських ідей, черпаючи в ній і силу переконання, і конкретні вказівки для боротьби за перемогу демократичної і соціалістичної революції, за остаточну ліквідацію експлуататорського ладу, за утвердження на землі Миру, Праці, Свободи, Рівності, Братерства і Щастя всіх народів.

²⁹ Там же, стор. 570.

До 40-річчя VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу

В. В. СУХАРЄВ

VII КОНГРЕС КОМІНТЕРНУ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

40 років тому відбувся VII конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, що став видатною віхою в історії міжнародного комуністичного і робітничого руху. Керуючись марксистсько-ленінським ученням, конгрес глибоко і всебічно проаналізував міжнародну обстановку, розглянув корінні проблеми світового революційного процесу, обґрунтував новий стратегічний курс і нові тактичні настанови Комінтерну.

Творчо розвиваючи ленінські ідеї та положення, VII конгрес визначив лінію на створення єдиного робітничого і антифашистського народного фронту. Конгрес збагатив марксистсько-ленінську теорію класової боротьби пролетаріату, сприяв дальшому розвитку боротьби комуністичних і робітничих партій, підніс на вищий рівень єдність комуністів, усіх революційних і демократичних сил проти імперіалістичної реакції, фашизму й війни.

Конгрес зібрався за складної й напруженої міжнародної обстановки. Світова економічна криза 1929—1933 рр. надзвичайно загострила всі протиріччя капіталізму. У внутрішній політиці капіталістичних держав посилювався наступ на демократію і завоювання трудящих, відбувся поворот до фашистських методів класового панування буржуазії. У зовнішній політиці зростає агресивність імперіалізму, що призвело до виникнення вогнищ війни. Вістрія імперіалістичної агресії спрямовувалося проти Радянського Союзу — першої в світі країни соціалізму.

Перед міжнародним робітничим класом, усіма трудящими постала нова небезпека — фашизм, а з ним і загроза світової війни. Все це ставило перед комуністичними партіями нові питання, правильна відповідь на які мала важливе значення для дальшого розвитку боротьби робітничого класу, всіх антиімперіалістичних сил за мир, безпеку народів, соціальний прогрес.

Інтереси світового робітничого і національно-визвольного руху вимагали науково обґрунтованої характеристики міжнародного становища, змін, що сталися внаслідок активізації фашизму, особливо з приходом 1933 р. гітлерівців до влади у Німеччині; з'ясування нової розстановки суспільно-політичних сил у світі; визначення лінії міжнародного комуністичного руху, шляхів політичного й організаційного згуртування міжнародного пролетаріату в нових умовах, мобілізації всіх антифашистських, антиімперіалістичних сил на боротьбу проти наступу фашизму й загрози світової війни. На всі ці питання VII конгрес Комінтерну дав ясну відповідь. Він озброїв комуністичні партії чіткою програмою дій, що відповідала інтересам робітничого класу і широким

трудящих мас, демократичних і миролюбних сил усіх країн у боротьбі проти фашизму і війни.

VII конгрес працював у Москві з 25 липня по 20 серпня 1935 р. В його роботі брали участь 513 делегатів, які представляли 65 компартій і міжнародних організацій (Міжнародна організація допомоги боротьбі революції (МОДР), Комуністичний Інтернаціонал Молоді (КИМ), Червоний Інтернаціонал професійних спілок (Профінтерн) та ін.)¹. Серед делегатів конгресу були такі визначні діячі братніх партій і міжнародного комуністичного руху, як Г. Димитров, Ван Мін, К. Готвальд, Х. Діас, Б. Кун, О. Куусінен, Ю. Ленський, В. Пік, Г. Полліт, П. Тольятті, М. Торез, У. Фостер, Хо Ши Мін. У делегацію ВКП(б) входило 43 чол., в тому числі А. А. Андреев, А. О. Жданов, С. В. Косіор, Н. К. Крупська, С. А. Лозовський, Д. З. Мануїльський, Й. В. Сталін, О. Д. Стасова, М. І. Ульянова, О. М. Ярославський². Почесним головою конгресу було обрано Е. Тельмана.

Відкрив конгрес В. Пік. Від імені представників братніх партій, від трудящих усіх континентів він привітав трудящих Радянського Союзу — будівників соціалістичного суспільства, і підкреслив, що перемога соціалізму в СРСР, завойована трудящими під керівництвом Комуністичної партії, піднесла впевненість трудящих усіх країн у свої власні сили, зміцнила позиції революційних мас³. Відкриття конгресу, зазначала газета «Правда» у передовій статті, стало яскравою демонстрацією «найміцнішої монолітності, згуртованості й єдності комуністичного авангарду, який веде за собою пролетарські маси...»⁴.

Конгрес заслухав і обговорив звіти про діяльність Виконкому Комінтерну та про роботу Інтернаціональної контрольної комісії, доповіді Г. Димитрова «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу, проти фашизму», П. Тольятті (Ерколі) «Про завдання Інтернаціоналу в зв'язку з підготовкою імперіалістами нової світової війни», Д. З. Мануїльського «Підсумки соціалістичного будівництва в СРСР», а також обрав керівні органи Комінтерну.

За сім років, що минули від попереднього конгресу Комінтерну, міжнародний комуністичний рух виріс і зміцнів, набрав нових сил. Якщо 1928 р. налічувалося у всьому світі 46 компартій, які об'єднували 1 680 тис. комуністів, то 1935 р.,— відповідно, 61 і 3 140 тис., у тому числі 785,5 тис.— у капіталістичних країнах⁵.

Ряди комуністів зростали, незважаючи на те, що в країнах капіталу комуністичним партіям доводилось вести роботу в надзвичайно складних умовах. Їх легальна діяльність всіляко обмежувалася, а часто й заборонялася буржуазними урядами. З 67 секцій Комуністичного Інтернаціоналу в капіталістичних країнах лише 22, з них 11 у Європі, мали змогу вести легальну або напівлегальну роботу; 45 секцій, у тому числі 15 — європейських, працювали в умовах підпілля і жорстокого терору⁶.

¹ Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969, стор. 392.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 2, К., 1973, стор. 302.

³ Див. VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції (далі — VII Всесвітній конгрес Комінтерну), Партвидав ЦК КП(б)У, К., 1935, стор. 11—12.

⁴ «Правда», 26 липня 1935 р.

⁵ Международное рабочее движение. 1970. Справочник, М., 1971, стор. 436; Международное коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики, М., 1974, стор. 15; БСЭ, т. 12, стор. 572.

⁶ VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 84.

Конгресові передувала величезна підготовча робота, проведена Комінтерном та його секціями. Президія Виконкому Комінтерну в постанові від 5 вересня 1934 р. вказала на необхідність секціям «організувати обговорення питань порядку денного для VII конгресу у партійних організаціях, враховуючи при цьому уроки і досвід своєї боротьби і роботи»⁷. Готуючись до конгресу, центральні комітети багатьох компартій прийняли спеціальні постанови, які були опубліковані у партійній пресі відповідних країн, а також у журналі «Коммунистический Интернационал»⁸. Представники ВКП(б) та інших братніх партій у керівних органах Комінтерну, в підготовчих комісіях конгресу спільними зусиллями розробляли основи нової політичної лінії світового комуністичного руху. Обговорення всіх питань як під час підготовки конгресу, так і на його засіданнях проходило під знаком принципової критики і самокритики комуністів⁹.

Робота VII конгресу, ухвалені ним документи свідчать, що Комінтерн послідовно виконував завдання, яке ставив перед собою — бути міжнародною організацією, яка поєднувала у всесвітньому масштабі теорію і практику ленінізму.

Роботу конгресу відзначають глибокий науковий і революційний підхід до визначення курсу світового комуністичного руху, до застосування в нових історичних умовах ленінських положень про необхідність для компартій тактики єдиного фронту, роботи в широких масах трудящих для завоювання серед них міцного впливу, роботи в реформістських профспілках, буржуазних парламентах, досягнення компромісів з некомуністичними організаціями при умові підпорядкування всієї діяльності корінним інтересам боротьби робітничого класу.

Центральне місце у визначенні стратегії і тактики комуністичного руху належить рішенням VII конгресу Комінтерну про єдиний робітничий і народний антифашистський і антивоєнний фронт. Обґрунтування розгорнутої програми боротьби компартій, світового комуністичного руху за єдиний фронт проти фашизму та імперіалістичної війни — історична заслуга конгресу. Наступ фашизму створив у середині 30-х рр. серйозну загрозу міжнародному робітничому класові, самому існуванню багатьох народів, суспільному прогресу. Виходячи з цього, конгрес закликав робітничий клас спрямувати основний удар проти фашизму, створити єдиний робітничий фронт, єдиний загальнонаціональний фронт, об'єднати всі антифашистські сили світу. Делегати конгресу звертали особливу увагу на ту небезпеку, яку ніс народам німецький фашизм, що виступав як ударний кулак міжнародної контрреволюції.

У доповіді Г. Димитрова, у резолюції конгресу з цього питання визначено класовий характер фашизму, як відкритої терористичної диктатури найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу¹⁰. Така характеристика точно вказувала на головну класову функцію фашизму, була спрямована проти спроб буржуазно-ліберальних і соціал-реформістських політиків зобразити фашизм якоюсь надкласовою силою. Викриваючи ці спроби, Г. Димитров підкреслював, що «фашизм — це не надкласова влада і не влада дрібної буржуазії або люмпен-пролетаріату над фінансовим капіталом. Фашизм — це влада самого фінансового капіталу. Це

⁷ «Коммунистический Интернационал», 1934, № 28, стор. 3.

⁸ Див. «Коммунистический Интернационал», 1934, № 35; 1935, №№ 2, 5—6, 10, 16—17, 20—21.

⁹ Див. Б. М. Лейбзон, К. К. Шириня. Поворот в политике Коминтерна, М., 1965.

¹⁰ Див. VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 126, 522; Г. Димитров. Народный фронт, К., 1972, стор. 13.

організація терористичної розправи з робітничим класом і революційною частиною селянства та інтелігенції. Фашизм у зовнішній політиці — це шовінізм найгрубішої форми, який культивує зоологічну ненависть проти інших народів»¹¹.

Важливе значення мав також висновок конгресу про те, що прихід до влади фашизму — не звичайна зміна одного буржуазного уряду іншим, а заміна однієї державної форми класового панування буржуазії — буржуазної демократії — іншою його формою — відверто реакційною, терористичною диктатурою¹². Такий висновок конгресу допомагав комуністам позбутися спрощених, схематичних уявлень про політичні сили буржуазного табору, допомагав ясно бачити небезпеку фашизму, орієнтував на діалектичний підхід до буржуазної демократії, на мобілізацію всіх сил, що виступали проти фашизму.

Велику увагу було приділено питанням боротьби за демократичні вимоги, захисту завоювань трудящих, що мало особливе значення в умовах наступу імперіалістичної реакції й фашизму. Конгрес виходив з лєнінської настанови про те, що боротьба за демократію не відсуває, не віддаляє боротьбу за соціалізм, а, навпаки, сприяє підготовці трудящих до перемоги над буржуазією¹³.

Розкривши соціальну суть фашизму, конгрес показав, що фашизм загрожує життєвим інтересам трудящих, справі миру і демократії. Застерігаючи проти недооцінки фашистської небезпеки, конгрес разом з тим рішуче відкинув фаталістичні погляди про неминучість перемоги фашизму.

Важливою історичною заслугою конгресу було те, що він чітко визначив напрям головного удару міжнародного робітничого класу, наголосивши на тому, що в нових умовах цей удар має бути спрямований проти фашизму і війни. Водночас він вказав, що головний шлях розв'язання цього завдання є створення єдиного робітничого і народного фронту, об'єднання всіх антифашистських сил. У резолюції конгресу відзначалося, що перед лицем величезної загрози фашизму **«здійснення єдиного фронту боротьби робітничого класу є на нинішньому історичному етапі головне, найближче завдання міжнародного робітничого руху»**¹⁴.

Конгрес підкреслив, що основною силою, на яку спирається міжнародний робітничий клас у боротьбі проти фашизму, за мир, є Радянський Союз. *«...Інтереси зміцнення СРСР,— вказувалося в резолюції,— посилення його могутності, забезпечення йому перемоги в усіх галузях і на всіх ділянках боротьби збігаються цілком і нерозривно з інтересами трудящих усього світу в їх боротьбі проти експлуататорів, збігаються з інтересами колоніальних і пригноблених народів, які борються проти імперіалізму»*¹⁵, сприяють перемозі соціалізму в усьому світі. Тому допомога і оборона СРСР, сприяння його перемозі над усіма його ворогами «повинні визначати дії кожної революційної організації пролетаріату, кожного справжнього революціонера, кожного соціаліста, комуніста, безпартійного робітника, трудящего селянина, кожного чесного інтелігента і демократа...»¹⁶.

Основу стратегічної лінії, виробленої VII конгресом Комінтерну, становила ідея єдиного робітничого і народного фронту проти фашизму і війни. Боротьба проти фашизму сприяла створенню і зміцненню сою-

¹¹ Там же, стор. 125.

¹² Див. там же, стор. 126.

¹³ Див. В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 238.

¹⁴ VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 526.

¹⁵ Там же, стор. 558.

¹⁶ Там же:

зу робітничого класу, селянства, всіх трудящих, посилювала позиції пролетаріату в загальнодемократичному фронті, допомагала тим самим формувати політичну армію соціалістичної революції. Найближчим і найважливішим завданням світового комуністичного руху в боротьбі проти фашизму стало створення єдиного фронту робітничого класу. Визначаючи це завдання, конгрес виходив з того, що єдність дій пролетаріату в національному і міжнародному масштабі є могутньою зброєю робітничого класу в боротьбі проти фашизму, проти класового ворога¹⁷.

З метою запобігання розколу робітничого класу VII конгрес рекомендував застосовувати тактику єдиних дій по-новому — добиватися спільних виступів із соціал-демократичними партіями, реформістськими профспілками та іншими організаціями, які мали вплив на трудящих, проти класових ворогів пролетаріату на окремих заводах і в цій галузі, в місцевому, обласному, загальнонаціональному і міжнародному масштабах. Єдність дій робітників, незважаючи на їх належність до тієї чи іншої партії й організації, вказувалося на конгресі, є необхідною ще до того, як більшість робітничого класу об'єднається на боротьбу за повалення капіталізму та перемогу пролетарської революції. При цьому підкреслювалося, що Комуністичний Інтернаціонал *«не ставить єдності дій ніяких умов, за винятком однієї, елементарної. А саме: щоб єдність дій була спрямована проти фашизму, проти наступу капіталу, проти загрози війни, проти класового ворога»*¹⁸.

По-новому конгрес поставив у зв'язку з цим питання про відносини комуністичних партій з соціал-демократією. Комуністичні партії, вказуючи на історичну відповідальність правих лідерів соціал-демократії за розкол робітничого класу, добивались єдності дій комуністів і соціал-демократів у боротьбі проти фашизму, зокрема в тих країнах, яким він загрожував або де він захопив владу. Конгрес завдав серйозного удару сектантським «лівим» поглядам, підкресливши необхідність чітко відрізнити політику класового співробітництва з буржуазією, що її проводили праві лідери соціал-демократії від позиції маси рядових соціал-демократичних робітників та тих діячів соціалістичного руху, які щиро прагнули до єдиних дій з комуністами, до створення єдиного робітничого фронту. Це вимагало враховувати розмежування сил всередині соціал-демократичного руху, нові можливості досягнення єдності пролетаріату.

Спільні дії комуністичної і соціалістичної партій проти фашистського путчу у Франції в лютому 1934 р., підписання пакту про єдність дій між комуністичною і соціалістичною партіями в Італії того ж року, спільна зброяна боротьба проти фашистів в Австрії, під час повстання в жовтні 1934 р. в Астурії (Іспанія) свідчили про можливість досягнення єдності пролетаріату. Зважаючи на набутий досвід, конгрес відкинув погляд на соціал-демократію як на єдину реакційну масу і закликав компартії наполегливо боротися за єдиний фронт, добиватися на основі короткочасних або тривалих угод спільних виступів з соціал-демократіями проти фашизму на всіх рівнях.

Принциповий класовий підхід до єдиного робітничого фронту аж ніяк не означав примирення з опортунізмом правих лідерів соціал-демократії. «Спільні дії з соціал-демократичними партіями і організаціями,— вказувалося у резолюції VII конгресу,— не тільки не виключають, але, навпаки, *роблять ще більш необхідними* серйозну обґрунтовану критику реформізму, соціал-демократизму як ідеології і практики класо-

¹⁷ Див. там же, стор. 144, 526.

¹⁸ Там же, стор. 146.

вого співробітництва з буржуазією і терпеливе роз'яснення соціал-демократичним робітникам принципів і програми комунізму»¹⁹.

Розвиваючи принципи політики єдиного робітничого фронту стосовно нових умов, VII конгрес по-новому поставив питання про єдність профспілкового руху. Здійснення єдності профспілок у національному і міжнародному масштабі на основі платформи боротьби з наступом капіталу і забезпечення профспілкової демократії конгрес розглядав як важливий етап у згуртуванні робітничого класу в єдиний фронт. Він рекомендував профспілкам, керованим комуністами, або увійти до складу реформістських профспілок, або об'єднатися з ними на рівних засадах. Делегати конгресу висловлювались за створення єдиного інтернаціоналу профспілок, за єдність міжнародного профруху²⁰.

VII конгрес підкреслив, що єдиний фронт робітничого класу повинен стати основою ще більш широкого народного фронту проти фашизму і війни. Творчо розвиваючи ленінські ідеї союзу робітничого класу з непролетарськими масами, конгрес обгрунтував політику народного фронту, яка збагатила теорію і практику світового комуністичного руху. Народний фронт покликаний був об'єднати на базі робітничого фронту найширші верстви селян, дрібної буржуазії міста, трудової інтелігенції.

Спираючись на досвід компартій Франції, Іспанії, Австрії, Греції, Бразилії та інших країн, конгрес указав, що народний фронт — найдоцільніша форма згуртування всіх антифашистських сил.

Платформа народного фронту, зазначав у своєму виступі на конгресі один з керівників Компартії Польщі Ю. Ленський, підпорядкована основному завданню — мобілізації мільйонів трудящих на боротьбу проти урядів пригнічувачів народу²¹.

Підкреслюючи значення спільних дій всіх антифашистських сил, конгрес дав належну відсіч спробам «лівих» перекутити справжній зміст політики народного фронту. Делегати конгресу вказували, що здійснення програми народного фронту — не реформістський захід, як це намагались зобразити прибічники «лівих», а важливий крок по шляху дальшого розвитку і зміцнення демократичних завоювань трудящих і обмеження панування монополій. Боротьба проти фашизму й реакції могла привести до створення уряду народного фронту.

Конгрес обгрунтував ідею уряду народного фронту, розкрив соціально-політичний зміст його влади, сформулював лінію компартій щодо його створення, діяльності, умов участі у ньому комуністів. Конгрес вважав уряд народного фронту владою широкої класової коаліції, спрямованої проти фашизму і реакції, вбачав у ньому можливий етап на шляху до диктатури пролетаріату.

Важливе значення мали також висновки VII конгресу з питань національно-визвольного руху. Конгрес відкинув лівацькі погляди, в основі яких лежала недооцінка антиімперіалістичних завдань революції в колоніальних країнах, і підкреслив, що найголовніше завдання комуністів у колоніальних та напівколоніальних країнах є створення антиімперіалістичного народного фронту. Ця лінія передбачала залучення до національно-визвольного руху найширших мас трудящих, усіх патріотів, усіх ворогів колоніалізму. Конгрес відзначав, що при створенні єдиного фронту в колоніях необхідно враховувати різноманітність умов кожної країни, в якій точиться антиімперіалістична боротьба, сту-

¹⁹ Там же, стор. 528—529.

²⁰ Див. А. Лозовский. За единство мирового профдвижения, М., 1935, стор. 28—29.

²¹ Коммунистическая партия Польши — за антифашистский народный фронт, М., 1935, стор. 22.

пінь зрілості національно-визвольного руху, активність пролетаріату і впливу комуністичних партій на маси. При цьому наголошувалося, що пролетаріат імперіалістичних держав має всіляко підтримувати національно-визвольну боротьбу народів колоніальних і напівколоніальних країн²².

Узагальнюючи і аналізуючи досвід роботи комуністичних спілок молоді, конгрес підкреслив величезне значення молоді в антиімперіалістичній і антифашистській боротьбі, визначив завдання компартій у молодіжному рухові. Особливу увагу було звернено на необхідність згуртування молодіжних організацій на платформі класової боротьби, а також дальшого розвитку й зміцнення комуністичних спілок молоді²³.

VII конгрес Комінтерну вказав на життєву необхідність залучення до єдиного народного фронту багатомільйонних мас трудящих жінок, в першу чергу робітниць і селянок. Висуваючи на передній план соціально-економічні вимоги, які безпосередньо відповідали інтересам жінок (боротьба проти нерівноправного становища жінки, проти дорожнечі, масових звільнень), Комінтерн поєднував ці вимоги із загальними завданнями антифашистської, антиімперіалістичної боротьби.

Особливу увагу було приділено проблемі війни і миру. Конгрес не тільки вказав на небезпеку нової світової війни, що готувалась імперіалістами, але й визначив нові можливості боротьби проти неї.

Такі можливості з'явилися насамперед внаслідок існування Радянського Союзу як вирішального фактора захисту миру. «Зараз у боротьбі проти війни,— вказував на конгресі Г. Димитров,— світовий пролетаріат має в своєму розпорядженні не тільки знання своєї масової акції, як у 1914 році. Сьогодні масова боротьба міжнародного робітничого класу проти війни поєднується з державним впливом Радянського Союзу...»²⁴.

Конгрес підкреслив, що політика миру, яку проводить Радянський Союз, знаходиться в нерозривному зв'язку з його революційною роллю на міжнародній арені, що вона протиставляє націоналістичній і расовій ворожнечі пролетарський інтернаціоналізм.

Рішуче заперечуючи фаталістичні погляди щодо імперіалістичних воєн, конгрес вказав, що трудящі маси своїми бойовими діями можуть перешкодити імперіалістичній війні. Боротьбу за мир він визначив як центральне завдання комуністичних партій, вніс принципово нове в аналіз взаємозв'язку боротьби за мир з боротьбою за соціалізм. Конгрес розглядав мир як важливу умову дальшого зміцнення позицій соціалізму, зміни співвідношення сил на міжнародній арені на користь пролетаріату, як умову перемоги сил революції. Боротьба за мир відкривала широкі можливості для згуртування антифашистських сил в народному фронті, для об'єднання навколо пролетаріату його союзників, усіх, хто виступав проти війни.

Конгрес заслухав доповідь Д. З. Мануїльського про підсумки будівництва соціалізму в СРСР і підкреслив всесвітньо-історичне значення перемоги соціалізму в Радянському Союзі.

Конгрес порушив питання про підвищення інтернаціональної відповідальності кожної комуністичної партії. Важливе значення мало прийняте ним рішення про перебудову методів роботи й керівництва Комінтерну, спрямоване на дальший розвиток форм єдності міжнародного комуністичного руху. Таке рішення було прийняте на звітну доповідь

²² VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 535—536.

²³ Див. там же, стор. 483—485.

²⁴ Г. Димитров. Народный фронт, стор. 118.

ВККІ з огляду на те, що ускладнення міжнародної обстановки, відмінності конкретно-історичних умов різних країн, де діяли комуністичні партії, не тільки ускладнювали, але й робили неможливим оперативне керівництво з одного центру всіма секціями Комінтерну. З другого боку, конгрес урахував дедалі зростаючу роль і відповідальність комуністичних партій, їх зміцнення. В них вирости й загартувалися кадри керівників, здатних самостійно і швидко знаходити правильне вирішення політичних і тактичних завдань, що виникали перед комуністами тієї або іншої країни.

З огляду на це, конгрес запропонував Виконкому Комінтерну перенести центр ваги своєї діяльності на вироблення основних політичних і тактичних настанов світового робітничого руху, при вирішенні всіх питань виходити з конкретних умов і особливостей кожної країни і уникати, як правило, безпосереднього втручання у внутрішньо-організаційні справи комуністичних партій²⁵.

Рішення VII конгресу Комінтерну, пройняті ленінськими ідеями, відзначаються науковою глибиною і революційною сміливістю, справді творчим підходом до невичерпної скарбниці ідей марксизму-ленізму. Життєвість розробленої конгресом нової політичної лінії підтверджено досвідом міжнародного робітничого руху напередодні другої світової війни, антифашистським рухом Опору, вирішальною роллю Радянського Союзу в розгромі фашистських агресорів, створенням народних, вітчизняних фронтів у братніх країнах соціалізму, зростаючою єдністю дій робітників капіталістичних країн.

Положення VII конгресу Комінтерну не втратили значення і сьогодні. Вони дістали дальший творчий розвиток у документах міжнародних Нарад комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969 рр., у рішеннях з'їздів КПРС, програмних документах братніх партій. Ідеї конгресу допомагають розв'язувати завдання, що стоять перед міжнародним комуністичним рухом.

За роки після VII конгресу Комінтерну ще виразніше виявилася об'єктивна закономірність зростання революційно-перетворюючої ролі комуністичних партій, авангарду революційних сил сучасності. Міжнародний комуністичний рух став найвпливовішою політичною силою нашої епохи. Нині в світі налічується 89 комуністичних партій, а кількість комуністів перевищує 50 млн. чоловік²⁶. Це дає йому можливість практично розв'язувати завдання історичної ваги — згуртування антиімперіалістичних, усіх основних революційних сил сучасності в єдиний потік у всесвітньому масштабі.

Хід подій переконливо підтвердив правильність і далекоглядність даного XXIV з'їздом КПРС марксистсько-ленінського аналізу сучасної світової обстановки. Боротьба, яку наша партія і держава ведуть разом з іншими країнами соціалізму, з братніми партіями, з усіма демократичними, миролюбними силами, привела до оздоровлення міжнародної обстановки. Квітневий (1975 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання «Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу», підкреслив, що основу видатних успіхів соціалістичної зовнішньої політики становлять великі досягнення Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності в галузі економіки і обороноздатності, міцна єдність братніх держав, погодженість їх дій, послідовність і принципиовість у відстоюванні справи миру, корінних інтересів народів²⁷.

²⁵ Див. VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 516.

²⁶ Международное коммунистическое движение, стор. 15.

²⁷ «Правда», 17 квітня 1975 р.

В умовах розрядки напруженості, дальшого поглиблення загальної кризи капіталізму ще більше зростає роль міжнародного комуністичного руху. Серед факторів, що визначають нездоланну силу комуністичного руху, найголовніший — пролетарський інтернаціоналізм. Чим більшою стає кількість і сила комуністів, тим важливіше координувати їх дії у загальносвітовому масштабі, тим вагоміший здобуток їх об'єднаних зусиль.

Значення VII конгресу Комінтерну, зокрема, в тому, що він з усією ясністю засвідчив необхідність колективного обговорення представниками компартій назрілих питань, вироблення погодженої програми дій. Саме такий підхід забезпечує ту ясність дій і волі, без яких не може розвиватися комуністичний рух, як справді міжнародний. Такою формою спілкування компартій в сучасних умовах є міжнародні Народи комуністичних і робітничих партій.

Важливий вклад у дальше посилення згуртованості братніх партій на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму внесла міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій 1969 р. Зміцнення у відносинах між ними товариського довір'я, єдності дій знаходить підтвердження в підготовці нової конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Наступний форум європейських комуністів сприятиме посиленню боротьби за мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес, ще тіснішому згуртуванню комуністичних рядів на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Вірна ленінська традиція, принципам братерської солідарності, КПРС незмінно підтримує борців за соціальне і національне визволення, виступає за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху, дає рішучу відсіч правим і «лівим» ревізіоністам, розкольникам, націоналізму і будь-яким спробам протягти його в комуністичний рух. Комуністична партія Радянського Союзу вносить гідний вклад у розв'язання завдань антиімперіалістичної боротьби, веде послідовну боротьбу за торжество справи миру і соціалізму, в ім'я братерства трудящих усіх країн. КПРС неухильно виконує свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним комуністичним і робітничим рухом, перед народами усього світу.

Історичний досвід, набутий світовим комуністичним рухом за минулі 40 років, переконливо свідчить про силу марксистсько-ленінського аналізу, наукову обґрунтованість і далекоглядність документів VII конгресу Комінтерну. Ідеї конгресу і в наш час допомагають комуністам визначати основні напрями своєї діяльності, використовувати нові можливості, які відкрив розгром фашизму в другій світовій війні, глибокі соціально-політичні зміни у світі за післявоєнні роки для дальшого розгортання антиімперіалістичних єдиних дій, для зміцнення єдності й згуртованості міжнародного комуністичного руху на основі перевірених життям принципів марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

БОРотьБА КПП І КПЗУ ЗА СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО РОБІТНИЧОГО І АНТИФАШИСТСЬКОГО НАРОДНОГО ФРОНТУ

В авангарді світового революційного процесу виступають комуністичні і робітничі партії — найбільш послідовні і самовіддані борці за справу миру, демократії і соціалізму. Свою силу і нездоланність міжнародний комуністичний рух бере із невичерпного джерела животворних ідей марксизму-ленінізму, із багатого політичного досвіду керівництва революційною боротьбою трудящих мас.

В історії всесвітнього комуністичного руху особливе місце посідає VII конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, рішення якого поклали початок нового повороту в діяльності всіх комуністичних партій капіталістичних країн. Вони лягли, зокрема, в основу діяльності Комуністичної партії Польщі (КПП) і Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) по створенню в передвоєнні роки єдиного робітничого і народного фронту в Польщі та на Західній Україні для боротьби проти фашизму та загрози війни.

В середині тридцятих років XX ст. настав переломний етап для всього світового розвитку. На той час загальну обстановку в світі визначали два найважливіші фактори. По-перше, всесвітньо-історична перемога соціалізму в Радянському Союзі, яка запалювала робітничий клас і широкі маси трудящих всіх країн на боротьбу проти капіталізму. Широко розгорталася боротьба пролетаріату в капіталістичних країнах і національно-визвольний рух в колоніях і залежних країнах. В усьому світі зростає вплив комуністичних партій. По-друге, відбувався процес поглиблення загальної кризи капіталізму, що супроводжувалася посиленням імперіалістичної реакції. В ряді капіталістичних країн встановилася фашистська диктатура. У 1933 р. фашисти захопили владу в Німеччині. Слідом за цим активізувались фашисти в Австрії, Франції, Іспанії та інших капіталістичних країнах. Фашизм приходив до влади «як партія удару проти революційного руху пролетаріату, проти народних мас»¹.

Посилення фашистської і воєнної загрози потребувало мобілізації всіх сил проти найнебезпечнішого ворога народів — фашизму. Захист демократії і національної незалежності країн став найважливішим завданням міжнародного робітничого і комуністичного руху. Ця обстановка вимагала від міжнародного робітничого руху і його бойового авангарду — комуністичних партій вироблення стратегії і тактики, спрямованої на врятування людства від фашистського поневолення і загрози війни.

Нова політична орієнтація міжнародного комуністичного руху формувалася в результаті спільних зусиль братніх марксистсько-ленінських партій і керівних органів Комуністичного Інтернаціоналу. Велике значення при цьому мали діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, досвід переходу до політики народного фронту комуністів Франції, Іспанії та ряду інших країн. Разом з усім комуністичним рухом

¹ Георгій Димитров. Народний фронт, К., 1972, стор. 17.

шукали найсприятливіших форм політичного керівництва революційним рухом Комуністична партія Польщі та Комуністична партія Західної України. В своїй теоретичній і практичній діяльності вони виходили з того, що режим санації (так званого оздоровлення) в буржуазно-поміщицькій Польщі носить відкрито реакційний, антинародний характер. На той час виявилось його повне банкрутство у внутрішній і зовнішній політиці. На початку 1933 р., внаслідок економічної кризи, рівень промислового виробництва в країні становив лише 46,6% проти рівня 1929 р. Капіталісти переклали увесь тягар економічних труднощів на плечі трудящих мас шляхом посилення інтенсифікації праці, продовження робочого дня, зниження заробітної плати та ін. Число зареєстрованих безробітних в країні становило в 1930—1933 рр. близько 300 тис., а в 1934—1935 рр. — понад 400 тис. чол.² Фактично рівень безробіття був значно вищим. За матеріалами КПП, загальне число безробітних з сім'ями в Польщі в той період перевищувало 3 млн. чол., близько 40% усіх працюючих на підприємствах були зайняті неповний робочий тиждень і становили величезну армію напівбезробітних. На селі налічувалось понад 1 млн. «зайвих» робочих рук³. Голод і злидні стали постійними супутниками найширших верств пригнобленого населення країни.

Економічний гніт трудящих Польщі і Західної України супроводжувався політичним гнобленням мас. Починаючи з 1929 р. наступив період панування «полковників», що ознаменувався атаками на залишки демократичних свобод, мілітаризацією та фашизацією суспільно-політичного ладу в країні. 1931 р. пілсудчики ввели в країні надзвичайні військово-польові суди, за вироками яких проводились масові репресії проти революційно настроєних робітників і селян, була запроваджена смертна кара. В Польщі діяло 364 тюрми, а число політичних в'язнів досягало 30 тис. чол.⁴ 1934 р. в Польщі був заснований концентраційний табір Береза Картузька, куди без суду і слідства поліція в «адміністративному порядку» висилала комуністів та революційно настроєних робітників і селян.

Наступ капіталу на життєві права трудящих та посилення політичної реакції загострювали класові суперечності, викликали протест з боку трудящих. В Польщі, Західній Україні і Західній Білорусії відбувалося революційне піднесення робітничого класу і трудящих верств селянства.

Центральне місце в революційній боротьбі займав страйковий рух робітничого класу, який все більше набирав політичного характеру. 1929—1933 рр. відбулося 2 298 страйків, в яких брало участь 1 028 тис. чол., 1934 р. — 946, а в 1935 р. — 1 165 страйків, в яких взяли участь відповідно 370 і 450 тис. чоловік⁵. Характерною особливістю цього руху було переміщення страйкової боротьби із дрібної і середньої у велику промисловість. Найбільш гострою формою боротьби робітничого класу були «окупаційні» страйки. Боротьба робітничого класу за свої права давала певні наслідки. Про це свідчить той факт, що 70—80% страйків робітників повністю або частково перемагали, а рівень полі-

² Мировое хозяйство. Ежегодник 1938/1939, М., 1939, стор. 280; Bezrobocie w Polsce w latach 1925—1936. Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914—1939, т. IV, Warszawa, 1961, стор. 233.

³ Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (далі: CA KC PZPR) zesp. KPP, sygn. 158/1—6, т. I, стор. 21.

⁴ Див. А. Мацко. Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков. 1918—1939 гг., Минск, 1972, стор. 248.

⁵ Statystyka Pracy. Kwartalnik. 1934. Rocznik XIII, zesz. 4, стор. 115, 135; Rocznik XIV, zesz. 2, стор. 160; 1936, Rocznik XV, zesz. 3, стор. 153.

тичних боїв у Польщі в той період, за оцінкою Комінтерну, був «вищим, ніж в інших капіталістичних країнах»⁶.

Боротьба робітничого класу мала великий вплив на піднесення революційного руху селянства. У квітні 1932 р. відбулися одноденний загальний страйк сільського пролетаріату Польщі, в червні—липні — Лиське повстання селян на Західній Україні.

Класова боротьба пролетаріату Польщі і Західної України вимагала нової стратегічної лінії керівництва КПП і КПЗУ. Важливу роль у визначенні нової політичної лінії партії в боротьбі з правим опортунізмом і «лівим» сектантством відіграла підпільна преса КПП і КПЗУ. Орган ЦК КПП «Nowy przeglad» тільки в другій половині 1934 р. опублікував 12 статей про єдиний робітничий і народний фронт. Регулярно друкувались ці матеріали на сторінках нелегальних видань КПЗУ «Наша правда», «До наступу», «Walka mas»⁷.

Оглядом революційних антифашистських сил та початком будівництва народного фронту в Польщі і Західній Україні стала першотравнева кампанія 1935 р., яка носила політичний характер⁸. В основу всієї кампанії партія поклала організацію всенародного протесту проти прийнятої сеймом нової, відверто фашистської конституції. Святкування 1 Травня в Польщі і Західній Україні показало значні успіхи боротьби комуністів за єдність робітничого класу. Під прапором Компартії і лозунгами єдиного фронту демонструвало: у Варшаві — 12 тис. робітників, у Петрокові — 10 тис., у Лодзі — 6 тис., у Львові — 2 тис., на Волині — близько 15 тис. чол.⁹ Оцінюючи першотравневі виступи 1935 р., відмічаючи їх розмах і активність, один з керівників Компартії Польщі Ю. Ленський називав їх «поштовхом до антифашистського народного фронту»¹⁰.

У травні того ж року КПП звернулась до керівництва ППС, Бунду, профспілок, до організацій «Стронніцтва Людового» з пропозицією про негайне створення антифашистського народного фронту боротьби. Компартія висунула основні лозунги спільної боротьби мас: відміна фашистської Конституції і нового виборчого закону, свобода слова, друку, зборів, страйків, встановлення демократичного виборчого закону, розрив антирадянських воєнних угод і заключення за прикладом Франції і Чехословаччини пакту про взаємодопомогу з СРСР. Але праві лідери ППС, Бунду, «Стронніцтва Людового» не підтримали пропозиції КПП.

Незважаючи на розкольніцьку діяльність правих лідерів соціал-демократії та селянських організацій, лозунги Компартії знайшли широкий відгук в масах. В червні і липні по всій країні прокотилася хвиля масових політичних страйків та мітингів трудящих проти антидемократичного виборчого закону. Страйкували гірники Домбровського вугільного басейну, робітники великих підприємств Варшави, Лодзі, нафтових промислів Борислава та інших міст. В боротьбу за демократичні права включились широкі верстви селянства. Масові виступи трудящих відкривали шлях до створення широкого антифашистського народного фронту.

В новій політичній обстановці розгортання революційного руху неохідному допомогу комуністам Польщі і Західної України, як і компартіям всіх країн, в боротьбі за єдиний робітничий та антифашист-

⁶ Пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I, М., 1933, стор. 50.

⁷ Див.: J. Len ski. O front Ludowy w Polsce. 1934—1937, Warszawa, W., 1956, стор. 53—81; «Коммунистический Интернационал», 1935, № 15, стор. 57.

⁸ SA KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/IV—2, t. 21, стор. 40.

⁹ «Комуніст», 3 липня 1935 р.

¹⁰ J. Len ski, Назв. праця, стор. 109.

ський народний фронт подали рішення VII Всесвітнього конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Резолюції конгресу, складені на основі глибокого і всебічного обговорення доповідей, були результатом колективної творчості і узагальнення величезного політичного досвіду всього світового комуністичного руху.

Активну участь в роботі конгресу брала делегація Комуністичної партії Польщі, в склад якої входили представники КПЗУ та КПЗБ, всього — 24 чол. (з них 15 з ухвальним і 9 з дорадчим голосом), серед них були: Ю. Ленський, Б. Бронковський, Г. Генриковський, Г. Рваль, Е. Прухняк, Я. Пашин, С. Скульський.

VII конгрес Комінтерну дав ясну відповідь на найпекучіші питання, які хвилювали людство. Центральне місце в роботі конгресу зайняло обговорення доповіді про завдання Комінтерну в боротьбі за єдність робітників, проти наступу фашизму. У доповіді відзначалось, що фашизм було взято на озброєння монополіями з метою розгрому наростаючого революційного руху, що прихід фашизму до влади — «це не звичайна заміна одного буржуазного уряду іншим, а заміна однієї державної форми класового панування буржуазії, буржуазної демократії іншою його формою — відвертою терористичною диктатурою»¹¹, яка у внутрішній політиці спрямована на організацію жорстокої розправи з робітничим класом і революційною частиною селянства та інтелігенції, а у зовнішній політиці — це шовінізм у найгрубішій формі, який культивує зоологічну ненависть проти інших народів. У дебатах по доповіді Г. Димитрова виступало 76 делегатів від компартій 47 країн, а також ряду антифашистських організацій.

Промовці одностайно схвалили пропозиції, спрямовані на посилення боротьби за єдність робітничого класу, за народний антифашистський і антиімперіалістичний фронт. Резолюцію конгресу про здійснення єдиного робітничого і народного фронту повністю підтримала делегація Комуністичної партії Польщі. Конгрес зробив глибокий аналіз міжнародної обстановки, викрив плани імперіалістів у підготовці нової війни, показав роль прогресивних сил на чолі з Радянським Союзом у боротьбі за мир, за відвернення воєнної небезпеки, що нависла над народами. В обговоренні доповіді про завдання комуністичних партій в зв'язку з підготовкою імперіалістами нової війни взяли участь 42 делегати, які представляли компартії 29 країн та ряд міжнародних організацій. У доповіді та виступах говорилося про потребу посилення боротьби за мир, як важливу передумову успішних класових боїв пролетаріату. «Польські комуністи, — відзначив у своєму виступі Ю. Ленський, — орієнтуються не на війну, як про це бреше буржуазна преса, а на визріваючі революційні сили в Польщі та в інших капіталістичних країнах, а також на могутній мирний розвиток соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, приклад якого запалює на боротьбу міжнародний пролетаріат»¹². Центральним лозунгом комуністичних партій, записано в рішеннях конгресу, повинен бути лозунг: боротьба за мир¹³⁻¹⁴.

Наростаюча загроза фашизму і небезпека виникнення нової війни вимагали від комуністичних партій критично переглянути своє ставлення до демократичних вимог. Конгрес по-новому поставив це питання.

В рішеннях конгресу наголошувалося на необхідності комуністичних партій навчитися пов'язувати боротьбу за демократичні права з боротьбою робітничого класу за соціалізм. Ця ідея знайшла своє від-

¹¹ Георгій Димитров. Назв. праця, стор. 15.

¹² J. Lenski. Назв. праця, стор. 146.

¹³⁻¹⁴ VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, Партвидав ЦК КП(б)У, 1935, стор. 545.

лення в рішеннях про єдиний робітничий фронт і широкий народний фронт проти фашизму і загрози війни.

Конгрес орієнтував комуністичні партії застосовувати тактику єдності дій, добиваючись угоди про спільні дії з організаціями трудящих різних політичних напрямів, на основі захисту їх насущних політичних та економічних інтересів. Ця політика була спрямована на те, щоб підняти більшість пролетаріату на боротьбу проти фашизму і поступово підвести їх до соціалістичної революції.

Для перемоги над фашизмом, вказувалося в документах конгресу, недостатньо сил одного тільки робітничого класу, а необхідно всемірно зміцнювати його союз з непролетарськими масами. Робітничий клас, селянство, ремісники, дрібна буржуазія міста, службовці та інтелігенція — ось ті соціальні верстви, які повинні були становити антифашистський народний фронт.

Повністю підтримуючи тезу Г. Димитрова про те, що в таких країнах, як Польща, де переважає селянське населення і існує значний національно-визвольний рух, питання про створення народного фронту стоїть особливо гостро. Делегати КПП у своїх виступах на конгресі розповіли про створення єдиного фронту. «В Польщі, — відзначив у своєму виступі Ю. Ленський, — де фашистська диктатура ліквідує усі залишки буржуазної демократії, де комуністична партія загнана в підпілля, де соціалістична партія користується переважаючим впливом серед робітничого класу, а селянська партія веде за собою величезні маси трудячого селянства, безпосередній перехід до диктатури пролетаріату ще менш вірогідний і можливий, ніж в таких країнах, як Франція. В Польщі після падіння фашистської диктатури можливі різні варіанти перехідних урядів аж до уряду народного фронту... Комуністи готові підтримати демократичні заходи кожного антифашистського уряду, який здійснював би платформу народного фронту»¹⁵.

Основні ідеї нової політичної концепції міжнародного комуністичного руху, викладені в документах VII Комінтерну, полягали в тому, що головний ворог міжнародного робітничого класу та всього визвольного руху — реакційні сили імперіалізму, уособленням яких в той час був фашизм; проти нього і підготовлюваної ним війни, необхідно було зосередити всі зусилля; головний шлях вирішення цього завдання — створення єдиного фронту робітничого руху (єдиний робітничий фронт) і загальнонаціонального фронту (народний і антиколоніальний, антиімперіалістичний єдиний фронт), об'єднання всіх антифашистських сил у світовому масштабі; головна сила, здатна протистояти на світовій арені фашизму і війні, — Радянський Союз і тому захист першої соціалістичної країни конгрес проголосив першочерговим, міжнародним обов'язком комуністичних партій¹⁶.

Таким чином, VII конгрес Комінтерну дав всебічний аналіз міжнародної обстановки, що склалася на середину тридцятих років, визначив нову стратегічну лінію і політичну тактику комуністичних партій, спрямовану на об'єднання всіх революційних сил, які виступали за демократію і свободу народів, за мир і соціалізм, проти наступу фашизму і загрози нової світової війни.

Рішення конгресу, прийняті ленінськими ідеями, мали важливе значення для розвитку революційного руху в Польщі і Західній Україні. Глибоко проаналізувавши хід класової боротьби і зміни в міжнародній обстановці, Комуністичні партії Польщі і Західної України, разом

¹⁵ J. Lenski. Назв. праця, стор. 141—142, 140.

¹⁶ Див. Международная встреча, посвященная 30-летию VII конгресса Коминтерна, Прага, 1966, стор. 13.

з іншими секціями Комінтерну, озброєні документами конгресу, розробили стратегічну і тактичну лінію своєї діяльності, спрямовану на розв'язання антифашистських загальнодемократичних завдань. У серпні 1935 р., в дні роботи VII конгресу Комінтерну, в Москві проходив III Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Польщі. Хоча матеріали Пленуму не збереглися, але «листи додому» Ю. Ленського на адресу Крайового Секретаріату ЦК КПП свідчать про те, що тут обговорювались питання про діяльність партії по виконанню постанов VII конгресу Комінтерну. Так, в листі від 25 серпня 1935 р. говорилось, що в центрі роботи КПП «повинна стати концепція VII конгресу єдиного робітничого фронту і народного фронту, «що цей тактичний поворот «всерйоз і надовго» і він вимагає дальших ґрунтовних змін в методиках повсякденної діяльності»¹⁷. Рішення VII конгресу Комінтерну відкрили перед комуністами реальну перспективу успішного наступу на сили фашизму і реакції.

Широкого розмаху рух за єдиний робітничий і народний фронт у Польщі і на Західній Україні набрав в другій половині 1935 р. Прагнучи до дальшого розвитку масової політичної боротьби та єдності трудящих, КПП звернулася до всіх реформістських партій з пропозицією перетворити вибори в сейм, призначені на вересень 1935 р., у своєрідний плебісцит проти «санацийної» диктатури. Враховуючи, що в масах мав широку популярність лозунг бойкоту виборів, КПП докладала значних зусиль, щоб він набрав характеру активної антифашистської боротьби на основі тактики народного фронту.

В ході кампанії за бойкот виборів до сейму були здійснені перші серйозні кроки на шляху створення єдності робітничого класу. На багатьох великих промислових підприємствах країни з ініціативи комуністів були створені єдиногофронтові «комітети бойкоту». Окружні комітети КПП укладали угоди з відповідними комітетами ППС та іншими партіями про єдиногофронтові дії на основі спільної платформи. Кампанія бойкоту набрала всенародного характеру. 8 вересня відбулися вибори в сейм. За офіційними даними, близько 55% виборців бойкотували вибори, а підрахунки, проведені неурядовою пресою, показали, що в середньому по країні в них брало участь 23—28% виборців, в окремих містах Західної України — 12—18% (Калуш, Стебник, Дрогобич)¹⁸. Результати виборів свідчили про політичну поразку режиму «санаций». Це поставило перед демократичною опозицією питання про консолідацію своїх сил для рішучого наступу на уряд. Комуністи брали участь в усіх зборах соціалістів, виступали на мітингах робітників, закликаючи їх до єдності дій у боротьбі проти фашизму, працювали в інших масових організаціях трудящих для створення народного фронту в країні.

За ініціативою КПП широкий розмах набрала в той час кампанія за амністію політичних в'язнів. Серед громадських діячів, які підписали заяву з вимогою амністії, були лідери ППС і «Стронніцтва Людового», відомі діячі науки і культури. На місцях виникали комітети боротьби за амністію, до складу яких входили представники різних партій. Ці комітети проводили конференції і збори в робітничих центрах, публікували відкриті листи до провідних діячів демократичної інтелігенції. У листопаді 1935 р., наприклад, така конференція відбулася у Львові, на ній були представники 27 організацій. Ярослав Галан виступив на конференції від імені пролетарських письменників і трудя-

¹⁷ SA KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/IV — 2, t. 25, стор. 20; "Z pola walki", 1961, N 2, стор. 72.

¹⁸ «Наша правда», 1935, № 4, стор. 20.

щої інтелігенції з вимогою амністії політв'язням, ліквідації Берези Картузької і т. д. Великі мітинги за звільнення політв'язнів пройшли у грудні того ж року в Стрию і Сколе, Перемишлі. Цей рух сприяв об'єднанню широких кіл трудящих та демократичних і прогресивних елементів суспільства, створенню народного фронту. Під тиском трудящих мас уряд С. Косцялковського 2 січня 1936 р. змушений був оголосити амністію політв'язнів. Хоч вона була дуже обмеженою, майже 3,5 тис. політв'язнів здобули свободу¹⁹.

Незважаючи на розколюючу діяльність правих лідерів соціал-демократичних партій, 1935 р. став переломним у розвитку антифашистської боротьби в країні, успішної діяльності комуністів Польщі і Західної України за створення єдиного робітничого і народного фронту.

Важливе значення для дальшого розгортання антифашистського руху в Польщі і Західній Україні мали рішення IV пленуму Центрального Комітету КПП (17 лютого 1936 р. в Москві). З доповіддю про послідовне проведення лінії VII конгресу Комінтерну виступив Ю. Ленський. В резолюції підкреслювалось значення рішень конгресу для вироблення нового стратегічного курсу КПП на антифашистську, загальнодемократичну революцію, як важливого етапу на шляху до соціалістичної революції в Польщі. Основною ланкою в діяльності КПП, підкреслювалось в рішенні пленуму, повинна бути мобілізація мас навколо вимог, які уже сьогодні можуть об'єднати всі демократичні сили і антифашистські організації в боротьбі за свободу, хліб, землю і мир, за повалення фашистського ладу. Характерною особливістю політичної еволюції партії в той період був, як підкреслив пленум, зв'язок пролетарської боротьби проти фашизму, реакції і війни з загальнонаціональними інтересами, за незалежність Польщі.

Пленум прийняв маніфест «На боротьбу проти сапатійних пригноблювачів і зрадників народу, проти підпалювачів війни», в якому заявив, що комуністи є найбільш послідовними і самовідданими патріотами і наступниками кращих традицій боротьби польського народу за демократію, незалежність своєї батьківщини і соціалізм²⁰. Рішення IV Пленуму Центрального Комітету КПП сприяли дальшому зміцненню партії та посиленню її боротьби за єдиний робітничий і народний демократичний фронт.

Керуючись рішеннями IV Пленуму ЦК КПП, комуністи Польщі і Західної України розгортали роботу в масах, посилювали боротьбу по створенню єдиного робітничого і народного фронту проти фашизму і війни, яка проходила в умовах дальшого піднесення страйкової боротьби пролетаріату.

Кінець 1935 р. ознаменувався великими страйковими боями. 26—27 листопада відбувся загальний страйк шахтарів трьох вугільних басейнів Польщі, до яких приєдналась частина робітників-металургів. Широкого розмаху набрала страйкова боротьба на початку 1936 р. «Кривава весна» на землях Польщі і Західної України розпочалася 2—15 березня страйком робітників Лодзі та округу, в якому брало участь понад 150 тис. чол. 23 березня в Кракові з ініціативи комуністів і соціалістів відбувся загальний страйк робітників в знак протесту проти сваволі поліції. Зупинились фабрики і заводи міста, в центрі Кракова

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 213, арк. 35—36; «Голос Покуття», 22 грудня 1935 р.: «Z pola walki», 1965, № 4, стор. 22.

²⁰ Протоколи засідань IV пленуму ЦК КПП. СА КС PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/ІІІ, т. 43; Резолюції опубліковані в книзі: „KPP. Uchwały i resolucje”, т. ІІІ, Warszawa, 1956, стор. 553—558, 559—569; Dokumenty Komunistycznej Partii Polski 1935—1938, Warszawa, 1968, стор. 11; Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы, 1955, стор. 206.

відбувся великий мітинг, а після нього — демонстрація, в якій брали участь понад 20 тис. робітників. Поліція відкрила вогонь по демонстрантах, були вбиті і поранені. У відповідь на це робітники почали чинити опір поліції і створювати барикади. 25 березня в день похорон жертв терору на вулиці Кракова вийшло 120 тис. демонстрантів²¹. Краківські події свідчили про силу робітничого класу, що «проявилася саме в поєднанні страйку з масовою демонстрацією», — писав Ю. Ленський. Разом з тим вони «не тільки скріпили виростаючий на ґрунті страйкової боротьби єдиний фронт пролетаріату, але і внесли нову течію у розвиток народного антифашистського фронту»²². До робітників Кракова приєдналися селяни півколицьких сіл. На знак солідарності оголосили страйки робітники багатьох підприємств Варшави, Ченстохова, Радома, Борислава, Львова. У Львові в день похорон жертв краківських подій пройшли вуличні демонстрації і мітинги, в яких взяли участь близько 1000 чол.²³ Всього в страйках солідарності з краківським пролетаріатом взяли участь 25 тис. робітників Львова, 16 тис. — нафтовиків Бориславського басейну, 2 тис. деревообробників Сколе²⁴. 2 квітня по всій країні пройшов спільно підготовлений комуністами і соціалістами одногоднинний страйк протесту. Цей рух, за оцінкою ЦК КПП, мав «політичний характер»²⁵. Пропаганда буржуазії, розрахована на розкол рядів трудящих, зазнала повної поразки. «Польський робітник і селянин, — говорилося у березневій відозві ЦК КПП 1936 р. до народів Польщі, — не хочуть, щоб Західна Україна і Західна Білорусія стогнали під ярмом польських панів. Разом з українськими і білоруськими робітниками і селянами хочемо повалити ярмо капіталістів і поміщиків... Майбутня робітнича і селянська Польща зав'яже братерський союз з польським народом, визволеним з капіталістичної неволі, з-під поміщицької панщини, з-під фашистського окупаційного ярма»²⁶.

Чільне місце в революційній боротьбі пролетаріату посідають криваві квітневі події у Львові. 14 квітня 1936 р. там поліція напала на безробітних. В результаті сутички був забитий молодий безробітний Владислав Козак. Через два дні в день його похорон на вулиці міста вийшли тисячі людей. Поліція напала на процесію. Було 31 чол. вбито, 18 померли від ран, 300 чол. поранено. У листівці КПП, випущеній з цього приводу, вказувалося: «Вони віддали життя за справу міжнародної солідарності всіх трудящих, за справу демократії і свободу, за справу спільного демократичного фронту поляків і українців...»²⁷. Львівський пролетаріат багатотисячною демонстрацією і впертою боротьбою з поліцією показав небачений приклад героїзму. 20 квітня 1936 р. у Львові відбувся на знак протесту проти терору реакції загальний політичний страйк, в якому взяли участь близько 60 тис. робітників, службовців, дрібних ремісників та інтелігенції, 2 тис. залізничників. Багатотисячні страйки відбулися в Станіславі, Перемишлі, Стрию, Раві-Руській, Тернополі, Жовкві, на Волині²⁸.

²¹ L. Kieśczyński. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808—1939, Warszawa. Instytut wydawniczy CRZZ, 1972, стор. 356.

²² Ю. Ленський. За мощный фронт свободы и мира. — «Коммунистический Интернационал», 1936, № 9, стор. 60.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 746, арх. 40; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 51, спр. 1603, арх. 63.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 234, арх. 10.

²⁵ Ю. Ленський. За мощный фронт свободы и мира, стор. 59.

²⁶ «Nowe drogi», 1952, № 4, стор. 75.

²⁷ Ровенський обласний державний архів, ф. 33, оп. 1, спр. 871, арх. 5.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 234, арх. 10; ЛОДА, ф. 1, оп. 52, спр. 1603, арх. 65; Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 5965, арх. 4.

Боротьба робітничого класу активізувала діяльність демократичних і антифашистських елементів серед інтелігенції. За ініціативою комуністів 16 і 17 травня 1936 р. у Львові відбувся антифашистський конгрес захисту культури. Його учасниками були представники прогресивної польської і української інтелігенції, серед них Л. Кручковський, В. Василевська, О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк та ін. Учасники конгресу засудили фашизм і заявили, що «боротьба з імперіалістичною війною за мир є першим основним обов'язком усіх поступових працівників культури»²⁹. Конгрес став яскравим свідченням наростання антифашистського загальнодемократичного руху в країні.

Всього в 1936 р. у Польщі відбулося 2052 страйки, в яких брали участь 664 тис. робітників, в Західній Україні, — відповідно, 386 і 65,3 тис. чол.³⁰ Кривові сутички з поліцією, під час яких були десятки і сотні поранених, страйки протесту проти насильства поліції і властей — усе це свідчило про зростання політичної активності пролетаріату Польщі і Західної України.

Зростаючий розмах страйкової боротьби в Польщі і Західній Україні був тісно зв'язаний із наростанням сили професійних спілок. Профспілкова «лівниця», яка знаходилась під впливом КПП у вересні 1935 р., прийняла рішення про вступ до реформістських професійних спілок з тим, щоб там завоювати маси на сторону єдиного фронтового платформи КПП. Ліквідація розколу, який існував у класовому профспілковому русі Польщі, була важливим фактором в розвитку єдиного робітничого фронту боротьби проти фашизму.

Керуючись настановами VII конгресу Комінтерну, КПП і КПЗУ посилили роботу по зміцненню союзу робітничого класу і селянства. В 1936 р. КПП і КПЗУ активно включилися в підготовку і проведення щорічного селянського свята — 1 червня. Зважаючи на відмову лідерів «Стронництва Людового», комуністи організовували єдиний фронт робітників і селян. Під час свята повсюди виступали комуністи. Вони брали участь і в демонстрації, організованій селянською партією 15 серпня 1936 р. Під їх впливом у виступах 1 червня і 15 серпня 1936 р. селяни вимагали демократичних прав і свобод, ліквідації буржуазно-поміщицького ладу. Широкого розмаху набирала національно-визвольна боротьба селянства Західної України і Західної Білорусії. Страйковою боротьбою на Волині і Поліссі було охоплено понад 300 тис. селян³¹.

Влітку 1936 р. в Польщі та Західній Україні розгорнулася широка кампанія на підтримку Всесвітнього конгресу миру, що мав відбутися у вересні того ж року в Брюсселі. Вона перетворилася у масовий рух в країні проти війни та антинародної зовнішньої політики фашизму, охопивши широкі кола робітничого класу, селянства, прогресивної інтелігенції. В той час виникло 40 комітетів захисту миру у найбільших містах Польщі. На зборах і мітингах трудящі висловлювали симпатію до Радянського Союзу, таврували агресивні дії гітлерівської Німеччини і реакційну внутрішню та зовнішню політику уряду «санації» в Польщі.

На Західній Україні в перших рядах борців за мир виступав пролетаріат Львова. На підтримку Всесвітнього конгресу миру тут виступили 34 громадські робітничі організації. В боротьбі за мир робітників активно підтримували селяни.

²⁹ Антифашистський конгрес работников культуры во Львове в 1936 г. Документы и материалы, Львов, 1956, стор. 26.

³⁰ Statystyka Pracy. Kwartalnik. Rocznik XV, 1936, zes. 3, стор. 153; Rocznik XVI, 1937, zes. 2, стор. 119—120.

³¹ ВОДА, ф. 216, оп. 1, спр. 2051, арк. 3.

Центральний Комітет КПЗУ звернувся до трудящих із спеціальною відозвою, в якій закликав маси посилити боротьбу на захист миру. В цій відозві партія викривала зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів, які виступали вірними прислужниками Гітлера і польських експлуататорів. «Їхня політика, — відзначалося у відозві, — то не українська політика, а антиукраїнська... насправді українським фронтом є фронт оборони миру, бо він відповідає інтересам українського народу, бо він є фронтом боротьби за свободу і добробут»³².

Цілі боротьби партії за єдиний народний фронт, тактика її здійснення на Західній Україні були розроблені в Маніфесті ЦК КПЗУ «За волю, за щасливе майбутнє українського народу», виданому у листопаді 1936 р. «На ґрунті антифашистської боротьби постає в цілій Польщі антифашистський народний фронт. Такий фронт мусить постати і на Західній Україні»³³, — зазначалося у маніфесті. На зборах, мітингах і демонстраціях на захист миру, проти загрози нової світової війни в Польщі брали участь близько 400 тис. чол. Якщо врахувати людей, охоплених анкетною кампанією, збиранням підписів на захист миру та іншими формами роботи, то загальна кількість їх в русі за Всесвітній конгрес миру становила майже 1 млн. чол.³⁴ Рух в Польщі і Західній Україні за скликання Всесвітнього конгресу миру проходив під прапором народного антифашистського фронту.

3 серпня 1936 р. в Польщі і Західній Україні почався народний рух солідарності і допомоги героїчному іспанському народу в його боротьбі на захист демократії, проти фашизму. У Домбровському і Сілезькому вугільних басейнах, у Львові та інших містах робітничі конференції єдиного фронту висловлювали солідарність з республіканською Іспанією. Успішно проходив збір коштів на допомогу дітям і сім'ям іспанських трудящих. Ця кампанія знаходила живий відгук серед найширших верств селянства, прогресивної частини інтелігенції. Близько 5 тис. добровольців з Польщі, Західної України, Західної Білорусії із зброєю в руках захищали іспанську революцію і до 3 тис. з них віддали за неї своє життя³⁵. Єдиний народний фронт допомоги народу тартував міжнародну пролетарську солідарність трудящих Польщі і Західної України, свідчив про дедалі зростаючу політичну зрілість КПП і КПЗУ, їх вірність марксистові-ленінізмові.

³² Международная солидарность в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны (1933—1937). Документы и материалы, М., 1961, стор. 423.

³³ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали. Львів, 1957, стор. 632.

³⁴ Ю. Ленский. Опыт борьбы за народный фронт в Польше. — «Коммунистический Интернационал», 1937, № 1, стор. 43.

³⁵ Polacy w wojnie hiszpańskiej. 1936—1939, Warszawa, 1963, стор. 233.

Повідомлення

ЗАЛУЧЕННЯ КОМСОМОЛЬЦІВ І МОЛОДІ ДО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ ЧЕРЕЗ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ (1966—1970 рр.)

А. К. ФАРТУШНЯК

У боротьбі за успішне виконання завдань комуністичного будівництва партія надає великого значення дальшому розвитку соціалістичної демократії, залученню широких народних мас до управління державними справами.

Серед основних напрямів дальшого зміцнення Радянської держави важливе значення має підвищення ролі та вдосконалення діяльності Рад депутатів трудящих, які є політичною основою соціалістичної держави і найбільш повно уособлюють її демократичний характер. Ради, за висловом В. І. Леніна, це «влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»¹.

Через Ради депутатів трудящих Комуністична партія здійснює державне керівництво соціалістичним суспільством, залучаючи до цієї роботи профспілки, комсомол та інші масово-політичні організації.

В історико-партійній літературі з'явилося ряд праць, присвячених висвітленню цього питання². Автор даного повідомлення поставив собі за мету проаналізувати діяльність партії щодо залучення комсомольців і молоді до органів Радянської влади в Українській РСР.

На урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю Ленінського комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав, що «радянський лад забезпечує широкі можливості для участі молоді в громадській і державній діяльності. Не можна уявити собі роботу наших Рад, профспілок, державних установ без активної участі комсомольців»³.

Участь юнаків і дівчат у діяльності Рад та її органів починається з виборів. Радянській молоді на основі Конституції СРСР, як і відповідно Конституцій союзних і автономних республік, надається право голосу з 18 років, а право бути обраним у місцеві Ради депутатів трудящих з 18 років, з 21 року — у Верховні Ради союзних і автономних республік, з 23 років — у Верховну Раду СРСР⁴.

Партійні й радянські органи залучають членів ВЛКСМ і молодь до роботи у виборах. Через комсомол молодь має можливість висувати своїх представників у виборчі комісії, які здійснюють контроль за неухильним виконанням Положення про вибори, розглядають заяви.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 297.

² Г. С. Жукович. Участие комсомола в государственном управлении, Минск, 1969; Ю. М. Кузнецов. Привлечение Коммунистической партией комсомольцев и молодежи к управлению государством. — Партия и комсомол в условиях строительства коммунизма, М., 1971; А. Калто. Социальная активность молодежи, М., 1971; В. П. Болшаков. Комсомол в советском обществе, Кишинев, 1972; В. Ф. Максименко. Місце Ленінського комсомолу в системі політичної організації радянського суспільства. — Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді, К., 1973.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 257—258.

⁴ Конституция (Основной Закон СССР), М., 1972, стор. 34.

Кількість представників молоді у цих комісіях весь час зростає. Якщо під час виборів у місцеві Ради депутатів трудящих 1967 р. у склад виборчих комісій країни було обрано 775 913 комсомольців, то під час виборів 1973 р. — 1 227 тис. чол. 1967 р. на виборах Верховних Рад союзних і автономних республік у склад виборчих комісій входили 167 697 членів ВЛКСМ, до Верховної Ради СРСР у 1970 р. їх кількість порівняно з виборами 1966 р. зросла на 4% і становила 16,1%⁵.

До виборчих комісій партійні, комсомольські організації, колективи трудящих висували кращих представників молоді, передових виробників, активістів. Так, бюро Донецького обкому партії у квітні 1968 р. включило до кожної з 15 окружних виборчих комісій в Раду Союзу та з 3 комісій у Раду Національностей по одному представнику від комсомолу області, яких рекомендували організації ВЛКСМ⁶.

Серед 66 кандидатів, висунутих колективами підприємств, колгоспів, радгоспів і громадських організацій у склад окружних виборчих комісій по виборах до Верховної Ради СРСР (1970 р.) по Житомирській області, було 14 юнаків і дівчат, у тому числі 18-річна комсомолка Н. Павлушко з колгоспу ім. Ватутіна Андрушівського району та ударник комуністичної праці А. Єгачев з житомирського заводу «Електровимірювач»⁷. У склад Центральної виборчої комісії при виборах до Верховної Ради СРСР VII-го скликання входили 2 представники від ВЛКСМ⁸.

Партійні й радянські органи в ході підготовки до виборів залучали комсомол до проведення на місцях широкої агітаційно-пропагандистської роботи. Комсомольці знайомили виборців з біографіями кандидатів у депутати, допомагали партійним і радянським організаціям влаштувати зустрічі з ними. На виборчих дільницях юнаки і дівчата складали списки виборців та обладнували агітпункти, приміщення для голосування, оформляли вітрини, виставки, фотогазети, монтажі тощо. Комсомольські організації проводили тематичні вечори зустрічей з ветеранами воєн і праці, військово-спортивні змагання, перегляд виставок, кінофільмів, виступали в агітбригадах.

У 1967 р. у республіці в ході підготовки до виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих було створено з ініціативи партійних організацій клуби виборців. Це дало змогу активістам, агітаторам, лекторам постійно підтримувати зв'язок з виборцями, нести слово партії в маси. Партійні органи здійснювали контроль за їх діяльністю, подавали допомогу радам клубів виборців у їх роботі. Так, у лютому 1967 р. бюро Ізмайльського райкому партії Одеської області обговорило роботу клубу виборців колгоспу «Зоря комунізму». До дня виборів 19 клубів району провели 43 тематичні вечори, 21 вечір запитань і відповідей, 19 зустрічей із знатними людьми, 356 — з кандидатами в депутати. Для молодих виборців були проведені тематичні вечори на теми: «Працой, вчись і живи для народу», «Думи молодого виборця», «Голосує вперше», «Комунізм — це молодість світу і будувати його молодим» та ін. Клуби виборців були створені в Чер-

⁵ «Советское государство и право», 1968, № 11, стор. 4—5; «Правда», 25 травня 1970 р., 29 травня 1973 р.; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1967 г. Статистический сборник, М., 1967, стор. 74—75; «Молодой коммунист», 1970, № 5, стор. 69.

⁶ Партагхів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 74, спр. 127, арк. 22—34.

⁷ «Комсомольское знамя», 9 червня 1970 р.

⁸ «Советское государство и право», 1968, № 11, стор. 4—5.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 16, арк. 18, 20, 22, 24, 30, 33, 47.

каській, Полтавській, Вінницькій та інших областях Української РСР⁹.

Велику допомогу в ході підготовки виборів партійним і радянським органам подали комсомольські організації республіки. Вони організували комплексні агітколективи, пересувні клуби, будинки і кімнати політичної агітації, клуби молодого виборця.

Партійні, радянські і комсомольські організації велику роботу вели з молодими виборцями, які голосували вперше. Для них читалися лекції, проводилися бесіди про демократичність радянської виборчої системи, про право і обов'язок громадянина країни Рад, знайомили їх з Положенням про вибори. В більшості областей республіки ця робота провадилася через клуби молодого виборця¹⁰. Такі ж клуби були створені під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1970 р. в інших республіках. Наприклад, тільки в Приморському краї працювало 82 клуби¹¹.

В особливій обстановці провадилася підготовка та проведення виборів у Верховну Раду СРСР на Україні, як і в інших республіках, коли Радянська країна, все прогресивне людство святкували 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Питання про хід підготовки до виборів розглядалися на бюро партійних органів, зборах парторганізацій. В ході обговорення відзначалася активна участь членів ВЛКСМ, які проводили масово-політичні заходи, мобілізували молодь на нові успіхи в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя.

Наслідком роботи партійних, комсомольських і громадських організацій у виборчій кампанії є результат кожних виборів. Тільки у виборах до Верховної Ради СРСР у червні 1970 р. брали участь 153 171 213 чол., що складало 99,6% від загальної кількості виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних у Раду Союзу голосувало 99,74%, а в Раду Національностей — 99,69% від загального числа виборців¹².

Найефективнішою формою участі комсомольців і молоді в управлінні державою є обрання кращих представників у Ради депутатів трудящих. Молоді кандидати в депутати це — передовики виробництва, активісти громадської роботи. Перед тим, як висунути члена ВЛКСМ кандидатом в депутати на загальних зборах трудящих його кандидатуру обговорювали в комсомольських організаціях.

У ході передвиборної кампанії до виборів у місцеві Ради в 1969 р. тільки в Києві кандидатами в депутати міської Ради було висунуто 220 чол. віком до 30 років, з них 55 членів і кандидатів у члени КПРС та 130 комсомольців. Серед них були секретарі комсомольських організацій комбінату «Будіндустрія» В. Кудла і кондитерської фабрики ім. Карла Маркса В. Савчук¹³.

З кожним днем число комсомольців і молоді в Радах усіх ланок зростало. У 1967 р. до місцевих Рад депутатів трудящих країни було обрано 334 124, або 16,4% юнаків і дівчат, з них 98 175 (4,8%) членів ВЛКСМ, у тому числі 6098 (0,3%) комсомольських працівників. На той час в Українській РСР до складу місцевих Рад було обрано 26 540 (6,3%) представників Ленінського комсомолу. За кількістю членів ВЛКСМ у Радах республіки (в процентному відношенні) Україна займала п'яте місце після Литовської (10,4%), Молдавської (8,7%), Латвійської (7,4%) та Казахської РСР (6,8%). Депутатами

¹⁰ «Молодь України», 18, 26 лютого 1967 р.

¹¹ Н. Я. Соколов. Участие молодежи в управлении государством, М., 1971, стор. 13.

¹² «Радянська Україна», 17 червня 1970 р.

¹³ «Комсомольское знамя», 15 березня 1969 р.

найвищих органів влади союзних республік працювали 162 комсомольці, в Верховних Радах автономних республік — 100. Напередодні 50-річчя ВЛКСМ (1968 р.) у Радах депутатів трудящих країни було близько 335 тис. посланців молоді¹⁴.

Партія вважала, що необхідно активніше висувати до Рад депутатів трудящих молодь, комсомольців, які добре себе зарекомендували. Про це йшлося в постановах ЦК КПРС «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом», «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді», а також постанові Пленуму ЦК Компартії України 1968 р. «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями республік»¹⁵.

Рішення партії сприяли збільшенню кількості комсомольців і молоді в масово-політичних організаціях. Так, під час виборів у місцеві Ради депутатів трудящих (1969 р.) кількість молодих депутатів зросла порівняно з виборами 1967 р. на 159 729 і становила 493 847 чол. Тобто питома вага їх у країні зросла з 16,5 до 23,8%. На Україні в той час у складі місцевих Рад працювало близько 109 тис. юнаків і дівчат. Кількість молодих депутатів у республіці за чотири роки подвоїлася. У місцевих Радах Української РСР 1969 р. вони складали 25,4%. Більше їх було лише в Туркменській (31%) та Молдавській РСР (32,9%). У місцевих Радах країни було 363 611 членів ВЛКСМ (12,4%), майже в три рази більше, ніж у попередньому скликанні. На Україні в місцевих Радах працював 58 691 комсомолец (13,8%), у тому числі в Київській області кількість депутатів-комсомольців збільшилася майже в чотири рази і становила 2 965 чол. проти 778 в 1967 р.¹⁶ Збільшення кількості комсомольців і молоді в місцевих Радах відбулося у всіх областях республіки та країни.

У Верховних Радах союзних і автономних республік молоді депутати в 1969 р. складали в середньому 10% від загальної кількості депутатів. У Верховну Раду УРСР було обрано 12 членів ВЛКСМ, 55 молодих депутатів репрезентували молодь республіки у Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР. Близько 20% депутатів Верховної Ради Союзу РСР, тобто п'ята частина, що становила 281 молодий депутат. Це на 99 чол. більше, ніж їх було в складі Верховної Ради СРСР VII-го скликання. В складі депутатів Верховної Ради СРСР працювали 100 комсомольців, у тому числі 8 членів ВЛКСМ з Української РСР¹⁷.

У результаті виборів у 1971 р. збільшилася кількість молодих депутатів у Верховних Радах союзних, автономних республік та місце-

¹⁴ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1967 года. Статистический сборник, М., 1967, стор. 12, 20, 27; Итоги выборов в состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1967 г., стор. 13; Т. Куценко. Юность страны Советов. — «Советы депутатов трудящихся», 1968, № 40, стор. 12.

¹⁵ Див. Справочник партийного работника, вып. 9, М., 1969, стор. 352; Завжди з Леніним, К., 1969, стор. 34—43, 169.

¹⁶ «Советы депутатов трудящихся», 1969, № 9, стор. 47—48; 1970, № 5, стор. 36; XXI з'їзд ЛКСМ України. Документи і матеріали, К., 1970 р., стор. 62; Довідник депутата, К., 1970, стор. 94; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 880, оп. 12, спр. 1589, арк. 1.

¹⁷ От съезда к съезду. ВЛКСМ в цифрах и фактах. — «Молодой коммунист», 1970, № 5, стор. 69; «Молодь України», 2 липня 1969 р.; О. С. Капто. Молоде ленинське плем'я. — «Комуніст України», 1970, № 4, стор. 57; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 91; «Советы депутатов трудящихся», 1970, № 7, стор. 8; Н. Я. Соколов. Назв. праця, стор. 15; ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник, К., 1974, стор. 37; Засідання Верховної Ради УРСР. 8 скликання I сесія. Стенографічний звіт, К., 1971, стор. 66.

вих Рад депутатів трудящих. Так, до Верховних Рад союзних республік було обрано 1012 молодих депутатів (17,2% від загальної кількості), серед них 529 (9,0%) членів ВЛКСМ. Кількість молодих депутатів у складі Верховної Ради УРСР зросла порівняно з VII скликанням майже у два рази і становила 62 чол. (12,8%). Майже втричі збільшилася кількість комсомольців у найвищому органі республіки і становила 43 члена ВЛКСМ проти 12 минулого скликання. 554 (18,5%) юнаків і дівчат, серед них 326 (10,9%) комсомольців, були обрані депутатами у Верховні Ради автономних республік, депутатами місцевих Рад країни — 557 015 (25,7%), з них комсомольців 319 916 (14,8%), у тому числі в Українській РСР — 74 792 члени ВЛКСМ. Отже, в 1971 р. депутатами всіх ланок Рад країни працювали 558 862 чол., з них 320 871 комсомолец¹⁸.

Молодих депутатів 1973 р. до місцевих Рад країни було обрано 618 669 (28,2%), у тому числі 378,3 тис. (17,2%) комсомольців, в місцевих Радах УРСР вони складали 144 206 чол. (27,8%), з них 84 593 члени ВЛКСМ.

Молоді депутати брали участь у роботі виконавчих органів. 1969 р. кожний п'ятий член виконавчого комітету місцевих Рад країни був віком до 30 років, у складі виконавчих комітетів місцевих Рад УРСР XII скликання члени ВЛКСМ становили 7,7%. На 1972 р. у складі виконкомів місцевих Рад країни були 48 тис. молодих депутатів, з них кожний другий — член Спілки молоді.

Радянську молодь у Радах репрезентують кращі з кращих. Приблизно кожний п'ятий молодий депутат країни був нагороджений урядовою нагородою¹⁹. Переважна більшість з них — представники робітничого класу, колгоспного селянства. Наприклад, тільки серед 21 молодого депутата, обраного до Обухівської районної Ради Київської області в 1969 р. було 10 робітників, 10 колгоспників і 1 службовець²⁰, а з 39 молодих обранців міської Ради м. Новоекономічне Донецької області в 1971 р. тільки двоє були представники інтелігенції, решта — робітники²¹.

Збільшення прошарку в Радах молодих депутатів свідчення наступності в діяльності органів Радянської влади, що дає можливість поєднувати в їх роботі досвід старших товаришів з енергією молодих. При соціалізмі наступність поколінь набуває характеру нерозривного зв'язку, в основі якої лежить єдність мети та ідеалів людей, які будують нове суспільство.

Кількісне зростання молоді в Радах депутатів трудящих свідчить про великі права, якими вона користується в нашій країні, її неоцінний внесок у справу комуністичного будівництва.

Форм роботи молоді, обраної до Рад, багато. Це, насамперед, виступи на сесіях, участь у засіданнях виконкомів, у діяльності постійних комісій, виборчих округів тощо. Молоді депутати висували різноманітні питання на сесіях Рад, зверталися з пропозиціями до виконавчих комітетів та до інших організацій. Наприклад, з ініціативи молодих депутатів на сесіях Сумської та Конотопської (Сумська об-

¹⁸ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 40; «Советы депутатов трудящихся», 1971, № 8, стор. 41.

¹⁹ «Відомості Верховної Ради СРСР», № 26, 27 червня 1973 р., стор. 389—390; «Советы депутатов трудящихся», 1969, № 7, стор. 26; Довідник депутата, стор. 216; Б. Пастухов. Молодежь в Советах. — Работу Советов — на уровень новых задач, М., 1973, стор. 257; Я. С. Насреддинова. Молодые хозяева страны. — Мы — Советская власть, М., 1973, стор. 5.

²⁰ КОДА, ф. 880, оп. 12, спр. 1623, арк. 9.

²¹ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2900, оп. 1, спр. 271, арк. 1—114.

ласть) районних Рад депутатів трудящих розглядалися питання про комуністичне виховання молоді. На засіданнях виконавчого комітету Конотопської міської Ради обговорювалися проблеми: «Про роботу дитячої спортивної школи», «Про стан виховної роботи в міській дитячій бібліотеці», «Про розширення і благоустрій місцевого озера» та ін.²² Про виховання молоді йшлося на сесіях районних, міських та селищних Рад Старокостянтинівського, Білогірського, Летичівського та інших районів Хмельницької області²³. З ініціативи молодих депутатів Бурківської сільської Ради Тетіївського району Київської області Г. Матвійчук, І. Моргун та Г. Микитюк чергова сесія ухвалила спорудити в селі Будинок культури та стадіон.

Активну участь брали молоді депутати в підготовці питань, що розглядалися на сесіях і виконкомках. Наприклад, депутат Малої Лисовецької сільської Ради Сквирського району цієї ж області В. Г. Чернецький протягом 1968 р. п'ять разів брав участь у підготовці питань на розгляд сесій та в їх обговоренні, а молодий депутат Г. В. Погребна — в підготовці та обговоренні трьох питань.

За 1967—1969 рр. близько трьох тис. різноманітних питань, внесених з ініціативи молодих депутатів Київщини, було розглянуто на сесіях, виконкомках і постійних комісіях Рад. В тому числі тільки 1968 р. з ініціативи молодих депутатів Білоцерківського району на засіданнях виконкомів і сесіях Рад було розглянуто 167 питань, з них: господарського характеру — 35, культосвітнього — 78, благоустрою — 23, інших — 31. В Миронівському районі за той період було розглянуто — 50 питань²⁴.

Діяльність депутатів, в тому числі і молодих обранців народу, у виборчих округах є практичним втіленням у життя ленінських положень про те, що депутати обов'язково покликані виконувати «постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради...»²⁵, повинні «самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями»²⁶.

Виконуючи ленінські заповіді, молоді депутати разом з комсомольськими організаціями організовували юнаків і дівчат на виконання рішень Рад. Так, у с. Дзвенячому на Київщині вони разом з комітетом комсомолу організували молодь на роботу по закладці парку, висадці дерев вздовж шляху на Тетіїв, спорудженню стадіону і Будинку культури на 350 місць²⁷. За ініціативою народних обранців молодь с. Борисіївки Липоводолінського району Сумської області побудувала літній кінотеатр²⁸.

Важливою формою залучення депутатів до активної діяльності в Радах є їх робота в постійних комісіях. Так, з 162 молодих обранців Дніпропетровської міської Ради в 1969 р. 102 введені до складу різних постійно діючих комісій, а решта працювали в постійних оперативних групах оргвідділу при міськвиконкомі²⁹. У 1969 р. до постійних комісій

²² «Ленінська правда» (орган Сумського обкому і міськкому Компартії України, обласної і міської Рад депутатів трудящих), 27 серпня 1969 р.

²³ «Радянське Поділля» (орган Хмельницького обкому Компартії України та обласної Ради депутатів трудящих, Хмельницького міськкому Компартії України та міської Ради депутатів трудящих), 10 лютого 1970 р.

²⁴ КОДА, ф. 880, оп. 12, спр. 1623, арк. 22, 28, 48; «Молодь України», 30 серпня 1969 р.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 70.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 45.

²⁷ КОДА, ф. 880, оп. 12, спр. 1623, арк. 48.

²⁸ «Ленінська правда», 27 серпня 1969 р.

²⁹ «Молодь України», 5 грудня 1969 р.

міських Рад Баришевського району Київської області було обрано 103 молодих депутати, Макарівського — 238 чол.³⁰ Інженер — будівельник кораблів — з м. Херсона М. Білоус була членом постійної комісії міської Ради по будівництву. Робітниця заводу капронових виробів з Радомисльського району на Житомирщині З. Гончаренко працювала секретарем постійної комісії по промисловості, транспорту і зв'язку. Членами цієї комісії були молоді депутати токаря А. Кубицького місцевого заводу та робітниця «Міжколгоспбуду» Л. Сіренко³¹.

Дальшим розвитком і втіленням в життя партією ленінських ідей про участь молоді в управлінні державою є утворення постійних комісій в справах молоді при Радах депутатів трудящих зверху донизу у відповідності з Постановою ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді».

Постійні комісії — це робочі органи Рад. У них проводиться підготовка до майбутніх сесій, вивчаються і аналізуються актуальні проблеми. Для успішного виконання своїх функцій комісії в справах молоді наділені відповідними повноваженнями. На них покладаються завдання підготовки проектів законів, пропозицій з питань виховання, освіти, профтехнавчання, побуту, відпочинку, охорони здоров'я молоді, її участі у державному, суспільному, соціально-культурному будівництві та інші завдання, що стосуються справ молоді³².

Під час виборів до місцевих Рад у березні 1969 р. на організаційних сесіях місцевих Рад країни було створено 9789 постійних комісій в справах молоді, до складу яких ввійшли 63677 депутатів, у тому числі на Україні 1762 комісії і 11650 депутатів. З кожними виборами кількість цих комісій та членів у них збільшувалася. Якщо в 1971 р. їх було 11098 і в них працювали 73464 депутати, з них в Українській РСР 2653 з 17480 членів, то в 1974 р., відповідно, більше 12 тис., у склад яких обрано 82 тис. робітників, колгоспників, партійних, комсомольських, господарських керівників, вчених, працівників культури і освіти³³.

Розробляючи принципи і методи партійного керівництва державними і громадськими організаціями, В. І. Ленін підкреслював, що однією з важливих умов здійснення партійного керівництва є висунення комуністів на керівні посади в цих організаціях, тому що «політика ведеться через людей...»³⁴. Керуючись ленінськими настановами, партійні групи в Радах рекомендували до складу комісій в справах молоді депутатів-комуністів, які мали досвід роботи. Так, комісію Верховної Ради СРСР у справах молоді VII і VIII скликання очолював у Раді Союзу перший секретар Томського обкому партії Е. К. Лигачев, у Раді Національностей — перший секретар Вітебського обкому партії Білорусії А. І. Аксенов³⁵.

На першій сесії VIII-го скликання (1971 р.) головою постійної комісії в справах молоді Верховної Ради УРСР був обраний Ю. Н. Єльченко — секретар Львівського обкому партії, в минулому 1-й секретар

³⁰ КОДА, ф. 880, оп. 12, спр. 1623, арк. 35, 59.

³¹ «Молодь України», 1 березня 1969 р.; «Комсомольское знамя», 9 липня 1970 р.

³² Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР, т. 3, М., 1971, стор. 30.

³³ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся, 1969 г., М., 1969, стор. 209; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1971 г., М., 1971, стор. 209; Е. М. Тяжелников. Деятельность комсомола по выполнению ленинских заветов, М., 1974, стор. 37.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 115.

³⁵ «Известия», 15 липня 1970 р.

ЦК ЛКСМУ. Число членів комісії було збільшено з 18 до 21 чол.³⁶

Комісії в справах молоді майже у всіх місцевих Радах республіки очолювали депутати-комуністи. Так, у 1969 р. Волинську обласну комісію очолюв 1-й секретар Луцького міськкому партії депутат М. В. Романюк. Серед голів постійних комісій в справах молоді районних і міських Рад Житомирщини в 1972 р. було 13 секретарів і завідуючих відділами райкомів і міськкомів партії, 5 керівників районних і міських організацій та навчальних закладів³⁷.

Партія і держава приділяли постійну увагу залученню молоді до управління державою. Свідченням цього було спільне засідання комісії в справах молоді Ради Союзу та Ради Національностей Верховної Ради СРСР (травень 1969 р.), на якому обговорювалися питання про роботу місцевих Рад по залученню молоді до діяльності Рад депутатів трудящих³⁸. Рекомендації, розроблені на цьому засіданні, були схвалені й прийняті Президією Верховної Ради СРСР, яка направила їх в Президії Верховних Рад союзних і автономних республік. Комісії рекомендували місцевим Радам ще ширше залучати молодь до безпосередньої участі в державних справах. На основі цих пропозицій місцевими партійними і радянськими органами були розроблені конкретні заходи щодо поліпшення роботи Рад з молоддю.

Діяльність постійних комісій у справах молоді дає змогу зробити висновки, що більшість з них виправдали покладені на них завдання. Запорукою позитивної роботи комісій є партійне керівництво Радами, тісні взаємовідносини з іншими постійно діючими комісіями Рад, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими організаціями.

Працюючи в Радах, молоді депутати беруть активну участь у комуністичному вихованні трудящих, особливо молоді. Все це робить їх діяльність різносторонньою, вимагає пильної уваги до всіх проблем, які висуває практика комуністичного будівництва.

Яскравим проявом демократизму радянської представницької системи, виконання своїх депутатських обов'язків є періодична звітність депутатів перед виборцями. Центральний Комітет КПРС, надаючи важливого значення звітності депутатів, у постанові «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965 р.) рекомендував депутатам обов'язково звітуватися перед виборцями не менше двох разів на рік³⁹. У рішеннях XXIII з'їзду КПРС та у постанові ЦК КПРС від 8 березня 1967 р. «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу відмічав, що більшість депутатів сумлінно ставиться до виконання своїх обов'язків, систематично звітує перед виборцями, виконує їх накази⁴⁰. Про періодичну звітність депутатів перед виборцями йдеться і в Законі «Про статус депутатів Рад трудящих в СРСР», прийнятому IV сесією Верховної Ради СРСР у вересні 1972 р.

³⁶ «Радянська Україна», 20 грудня 1968 р.; Засідання Верховної Ради УРСР VIII-го скликання. Сесія I. Стенографічний звіт, К., 1971, стор. 84, 182.

³⁷ «Радянська Волинь» (орган Волинського обласного і Луцького міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих), 4 січня 1970 р.; А. Крикущенко. Контакты с комсомолом.— «Советы депутатов трудящихся», 1972, № 10, стор. 53—54.

³⁸ «Комсомольская правда», 23 травня 1969 р.

³⁹ Справочник партийного работника, вып. 6, М., 1966, стор. 396.

⁴⁰ Справочник партийного работника, вып. 7, М., 1967, стор. 347.

Отже, Комуністична партія, розглядаючи молодь, з одного боку, як об'єкт для виховання, з другого, — як суб'єкт суспільно-політичного життя, активного помічника в справі побудови комуністичного суспільства, всіяко залучає її до управління державою насамперед через Ради депутатів трудящих. Робота в Радах — це школа державної діяльності для молоді, важлива частина комуністичного виховання підрастаючого покоління. Партія зацікавлена в тому, щоб цю школу пройшло більше молодих людей, що сприятиме зростанню молодіжного резерву державних діячів, якому згодом належить взяти на себе відповідальність за долю нашої країни, керувати громадськими справами при комунізмі. Збільшення кількості молоді в складі Рад депутатів трудящих сприяє поглибленню знань органами влади запитів і потреб молоді, яка складає половину населення країни. Молоді депутати в Радах збільшують можливість впливу на молодь, а з другого боку, підвищується відповідальність самої молоді перед державою. Широка участь юнаків і дівчат в Радах сприяє авторитету Рад в її очах та авторитету молоді в Радах і забезпечує їх більш широке співробітництво в повсякденній практиці. Участь комсомольців і молоді в Радах сприяє дальшому посиленню наступності в їх роботі.

Участь комсомолу і молоді в Радах підвищує і стверджує в молодій людині почуття господаря країни, відповідальність за зміцнення своєї держави. Коли трудящий, говорив В. І. Ленін, «починає втрачати свою несміливість і починає відчувати себе правителем»⁴¹, для нього народ і держава зливаються воедино, інтереси держави стають його особистими інтересами. На основі залучення до управління широких мас трудящих, у тому числі й молоді, «рішення Радянської влади мають небачену в світі силу авторитету»⁴².

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 486.

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 293.

ВИХОВАННЯ ВОЇНІВ У ДУСІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ (1956—1961 рр.)

В. П. БАЛАКІРЄВ

У діяльності Комуністичної партії, спрямованій на зміцнення Радянських Збройних Сил, важливе місце посідає виховання воїнів армії та флоту у душі патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. «Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, — писав міністр оборони Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, — це та сила, яка робить наш народ і його армію стійкими, мужніми і непереможними в боях з ворогами. Почуття патріотичного та інтернаціонального обов'язку надихає, мобілізує радянських воїнів на подолання труднощів, на героїчні подвиги в ім'я захисту своєї Батьківщини і крайн соціалістичної співдружності, перемоги справи комунізму»¹.

Не випадково проблема виховання воїнів у душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму вже привертала увагу дослідників. Останнім часом видаю ряд колективних праць, книг,

¹ А. А. Гречко. На страже мира и строительства коммунизма, М., 1971, стор. 103.

статей, захищено кілька дисертацій, в яких розкрито її різні аспекти². Хоч 1956—1966 рр. характеризувалися дальшим зростанням керівної ролі КПРС у Збройних Силах, підвищенням активності і бойовитості армійських парторганізацій, поліпшенням інтернаціонального та патріотичного виховання радянських солдатів і офіцерів, діяльність армійських партійних організацій в цьому напрямі у період між ХХ і ХХІІ з'їздами ще недостатньо висвітлена.

У даному повідомленні зроблено спробу показати найважливіші форми діяльності партійних організацій армії та флоту в справі інтернаціонального і патріотичного виховання воїнів.

Протягом усього досліджуваного періоду в центрі уваги парторганізацій Червонопрапорного Київського військового округу перебували питання марксистсько-ленінського виховання та ідейно-теоретичного загартування особового складу. «Марксистсько-ленінське виховання комуністів, усіх трудящих, — зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС ХХ з'їзду партії, — творчий розвиток революційної теорії є вирішальною умовою нашого успішного просування вперед»³.

Основною формою політичного навчання військовослужбовців є, як відомо, політзаняття. До 1960/61 навчального року на них вивчалися переважно теми, які сприяли політичному загартуванню солдатів та офіцерів, вихованню їх на славних революційних та бойових традиціях ленінської партії, радянського народу і його Збройних Сил, пробуджували почуття гордості за великі успіхи, яких досягла наша країна. Серед них слід виділити такі: «Наша частина, з'єднання і героїчні подвиги її воїнів», «Дорожити честю і достоїнством радянського воїна, примножувати бойову славу Радянських Збройних Сил», «Самовідданий захист своєї Батьківщини від іноземних загарбників — славна традиція нашого народу», «Наша велика Батьківщина — Союз Радянських Соціалістичних Республік». З 1956 р. слухачі почали вивчати тему: «Збройні сили країн народної демократії», яка водночас була викладена в навчальних посібниках для політзанять, виданих Головним політичним управлінням Радянської Армії та Військово-Морського Флоту⁴.

У 1959/60 році до навчальних планів цих занять включено тему: «Зміцнювати дружбу з народами і арміями країн соціалізму», а наступного року — «Ленінська національна політика Комуністичної партії». Це сприяло вихованню воїнів у дусі дружби народів і зміцненню

² КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил, изд. 2, М., 1967; 50 лет Советских Вооруженных Сил, М., 1968; В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы, изд. 2, М., 1969; Солдат и война. Проблемы морально-политической и психологической подготовки советских воинов, М., 1971; Армия братства народов, М., 1972; А. А. Гречко. Назв. праця; А. А. Епишев. Некоторые вопросы партийно-политической работы, М., 1970; його ж. Коммунисты армии и флота, М., 1971; його ж. Могучее оружие партии, М., 1973; М. Х. Калашник. Идейное воспитание советских воинов, М., 1967; П. А. Жилин. Знать историческое прошлое своего народа. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1968, № 4; М. Монин. Укрепление военного сотрудничества — интернациональный долг братских марксистско-ленинских партий. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1969, № 9; Б. Демин. Ненависть к врагу — неотъемлемая сторона патриотизма советских воинов. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1969, № 13; Н. Карпенко, В. Гаврилов. Воспитание воинов в духе интернационализма. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1969, № 16; С. Куркоткин. В духе дружбы народов. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1970, № 6; К. Шпрогоров. В духе интернационализма и боевого содружества. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1972, № 3; В. Семин. Нерушимое боевое братство. — «Коммунист Вооруженных Сил», 1973, № 13.

³ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. I, М., 1956, стор. 111.

⁴ Учебное пособие по политическим занятиям для солдат и матросов, М., 1956; Учебное пособие по политическим занятиям для сержантов и старшин, М., 1956.

їх бойового співробітництва з особовим складом армій інших соціалістичних країн. Підвищення рівня загальноосвітньої підготовки особового складу* дало змогу з 1961/62 навчального року ввести в програму політзанять історію КПРС.

Політоргани і партійні організації приділяли велику увагу поглибленню змісту занять. З цією метою, наприклад, Військова рада і політуправління КВФ періодично скликали наради командирів і начальників політвідділів, семінари секретарів первинних парторганізацій і пропагандистів, на яких обговорювався передовий досвід організації і проведення політичного навчання серед особового складу, вироблялися конкретні рекомендації щодо поліпшення його дієвості. Так, на нараді, проведеній у травні 1956 р., в роботі якої взяли участь командуючий військами округу Маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков і член Військової ради генерал-лейтенант М. М. Александров, зазначалося, що питання, які вивчають слухачі системи політичної підготовки, стали тісніше пов'язувати з практикою комуністичного будівництва, життям і діяльністю військ. Учасники наради закликали політоргани і парторганізації й надалі неухильно дбати про поліпшення ідейно-теоретичного змісту політичної підготовки солдатів, сержантів та офіцерів і на цій основі добиватися виконання кожним воїном свого священного обов'язку перед Батьківщиною⁵.

Армійські первинні парторганізації організовували для солдатів і сержантів цикли лекцій, консультацій, бесіди, поширювали досвід роботи кращих керівників політзанять. Питання ідейно-теоретичного загартовування воїнів періодично обговорювалися на партзборах, засіданнях партбюро і комітетів⁶. За ініціативою комуністів політзаняття з окремих тем проходили безпосередньо на промислових підприємствах, у радгоспах і колгоспах. Так, воїни Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків побували у колгоспі «Всесвітній Жовтень» Чернігівського району, де ознайомилися з планами сільських трударів, прослухали виступ голови колгоспу депутата Верховної Ради СРСР Героя Соціалістичної Праці А. С. Герасименка⁷. Солдати та сержанти Київського гарнізону зустрілися з працівниками Дарницького шовкового комбінату. В цехах проводилися бесіди про розвиток вітчизняної промисловості, впровадження у виробництво засобів автоматизації та механізації⁸⁻⁹.

Значний внесок у підвищення ефективності політичного навчання зробили комсомольські організації. Комсомольці допомагали солдатам — представникам братніх союзних республік — краще засвоювати навчальний матеріал. Ця допомога сприяла зміцненню дружби між воїнами різних національностей Радянського Союзу.

Особливу увагу командування округу приділяло підготовці пропагандистів, зокрема керівників політзанять, адже від їх ідейно-теоретичного та методичного рівня значною мірою залежала якість навчання та виховання воїнів. Ще в 1909 р. В. І. Ленін підкреслював, що ідейно-

* Наприклад, якщо в 1940 р. лише 35,5% призовників мали неповну середню освіту, то в 1962 р. кожний четвертий мав середню освіту, а 53% закінчили 7—10 класів («Коммунист Вооруженных Сил», 1964, № 16, стор. 40; Ф. В. Яров ой. Деятельность Коммунистической партии по воспитанию личного состава Военно-Воздушных Сил в духе советского патриотизма (1961—1963 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1966, стор. 13).

⁵ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 131, оп. 170581, спр. 3, арк. 97.

⁶ Там же, ф. 32, оп. 728560, спр. 169, арк. 45.

⁷ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 8, спр. 300, арк. 3.

⁸⁻⁹ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 738560, спр. 169, арк. 232.

політичний напрям лекцій цілком і виключно визначається складом лекторів¹⁰. XX з'їзд КПРС у резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС зазначив, що «рівень організаційної роботи у вирішальній мірі залежить від постановки справи перевірки виконання, добору і виховання кадрів і розстановки комуністів на різних ділянках господарського і культурного будівництва»¹¹. В зв'язку з цим міністр оборони і начальник Головного політичного управління неодноразово наголошували на необхідності серйозного ставлення до питань добору і виховання армійських пропагандистів.

Керівниками політзанять, як правило, призначали командирів, політпрацівників та офіцерів, які мали середню і вищу освіту. Однак, поряд з досвідченими пропагандистами, ними керували і молоді, які виявили здібності до пропагандистської роботи. Понад 80% керівників груп були командирами і політпрацівниками. Це відповідало вимогам ЦК КПРС, міністра оборони СРСР і начальника Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту залучати дедалі більше командирів і політпрацівників до участі в агітаційно-пропагандистській роботі.

Процент керівників груп, які мали вищу освіту, був порівняно невеликим, але він рік у рік зростав. Так, якщо в 1959/60 навчальному році таких керівників було лише 4,2%, то в 1961/62 р. — 12,4%¹². Значно збільшився партійно-комсомольський прошарок. Наприклад, у 1960 р. серед керівників політзанять було: членів і кандидатів у члени КПРС — 72%, комсомольців — 20, безпартійних — 8%, а у 1961 р., відповідно, — 74,4, 23,1, 1,5%¹³.

Отже, навчання воїнів у гуртках політичної освіти сприяло формуванню в них комуністичного світогляду, ідейної переконаності та політичної свідомості.

Мопутнім засобом виховання солдатів та офіцерів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму була агітаційно-масова і культурно-освітня робота. У досліджуваний період вона ґрунтувалася на рішеннях XX і XXI з'їздів, Пленумів ЦК КПРС, постановках партії і уряду. Важливим документом була директива міністра оборони і начальника Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, в якій проаналізовано недоліки в цій роботі і накреслено конкретні заходи щодо їх усунення. Пропонувалося, зокрема, «виховну роботу з особовим складом будувати диференційовано, з урахуванням рівня підготовки, строків служби, військової спеціальності, національності та інших важливих особливостей». Армійські партійні організації послідовно втілювали в життя вказівки ЦК КПРС, міністра оборони та начальника Головного політичного управління.

Основними напрямками політико-масової роботи по патріотичному вихованню воїнів у цей час були: 1) глибоке роз'яснення їм ленінської внутрішньої та зовнішньої політики партії і уряду, рішень XX і XXI з'їздів КПРС, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду, пропаганда великих успіхів нашого народу в будівництві соціалізму, переваг соціалізму над капіталізмом; 2) пропаганда революційних і бойових традицій ленінської партії, радянського народу і його Збройних Сил; 3) роз'яснення ленінської національної політики Комуністичної партії, пропаганда ідей дружби народів СРСР і соціалістичного інтернаціона-

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 189.

¹¹ Резолюція XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС, К., 1956, стор. 25.

¹² Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, спр. 4, арх. 348.

¹³ Там же, оп. 13573, спр. 19, арх. 30; спр. 32, арх. 46.

лізму; 4) пропаганда успіхів, яких досягли трудящі країн соціалістичної співдружності, ідей бойового братерства дружніх армій; 5) розкриття ленінських положень про апресивну суть імперіалізму, виховання неапатії до ворогів миру і соціального прогресу, постійної готовності до захисту рідної Батьківщини, країн соціалістичної співдружності.

Для інтернаціонального та патріотичного виховання воїнів парторганізації використовували різні форми і методи агітаційно-масової та культурно-освітньої роботи: лекції, бесіди, політінформації, ленінські читання, зустрічі з ветеранами партії, учасниками революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, героями праці і передовиками виробництва, тематичні вечори, екскурсії на промислові підприємства, в колгоспи і радгоспи тощо.

Особливо широкого розмаху набула лекційна пропаганда. Цьому сприяло створення в 1956 р. при політвідділах агітпропколективів, а також груп доповідачів при партійних бюро. До позаштатних пропагандистських колективів входили найбільш підготовлені офіцери, які проводили велику роботу по пропаганді серед військовослужбовців політичних, наукових і військово-технічних знань. Так, члени агітпропколективу, очолюваного офіцером М. М. Коржовим, у 1957 р. прочитали 1147 лекцій і доповідей¹⁴. У 1959 р. позаштатні пропагандисти округу прочитали більше 33 тис. лекцій¹⁵. Їх тематика була різноманітною. Ось назви лише деяких з них: «XX з'їзд КПРС про деякі питання сучасної міжнародної обстановки», «Шляхи технічного прогресу в шостій п'ятирічці», «XX з'їзд КПРС про дальший розвиток союзних республік», «Дружба народів СРСР — джерело сили і непереможності соціалістичної держави», «Розквіт Радянської України за роки Радянської влади», «В. І. Ленін — засновник КПРС і першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави».

Партійні організації широко використовували також позаштатних лекторів, які працювали при Будинках офіцерів. Це були переважно старі більшовики, учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, генерали і офіцери запасу та у відставці. Тільки в 1957 р. члени лекторських груп, що існували при Київському окружному та гарнізонних Будинках офіцерів, прочитали 1535 лекцій¹⁶.

Особливо поживалася ця робота в період підготовки до святкування 40-річчя Великого Жовтня. В постанові ЦК КПРС від 16 березня 1957 р. зазначалося: «В ході підготовки до святкування роковин Жовтня у пресі та усній пропаганді висвітлювати найважливіші політичні події періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції; необхідно широко популяризувати велику організуючу і перетворюючу роль Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна»¹⁷. У березні 1957 р. політуправління КВО провело нараду старих більшовиків і ветеранів революції. Її учасники обмінялися думками і внесли конкретні пропозиції щодо поліпшення пропаганди в період підготовки до 40-річчя Жовтня революційних традицій, показу керівної ролі партії в битвах з самодержавством, у будівництві соціалізму¹⁸. При Київському та інших Будинках офіцерів було створено секції старих більшовиків і ветеранів армії та флоту. 1960 р. в цих секціях налічувалося 520 чол. Велике виховне значення мали виступи перед

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 131, оп. 770581, спр. 13, арк. 311.

¹⁵ «Пропагандист и агитатор», 1960, № 5, стор. 31.

¹⁶ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, спр. 8, арк. 272—273.

¹⁷ Справочник партийного работника, М., 1957, стор. 388.

¹⁸ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, спр. 2, арк. 265.

воїнами округу ветеранів ленінської партії І. Є. Оленева, А. І. Ачкасова, С. М. Білоусова, А. П. Забеліна та інших.

Популярними стали вечори на теми: «Я — Радянської Вітчизни солдат, цим я гордий і сильний», «Наша Батьківщина в 1965 р.», «Моя республіка в семиріччі», «День моєї республіки», «Місто, область, яку ти охороняєш», вечори-зустрічі представників трьох поколінь. На них виступали: колишній матрос крейсера «Аврора» О. С. Неволін, учасник III з'їзду РКСМ С. М. Білоусов, учасник громадянської війни, колишній інструктор політвідділу Чапаєвської дивізії член КПРС з 1917 р. Я. Д. Немчинов та інші. За ініціативою редакції окружної газети «Ленинское знамя» в ряді частин і військових училищ проведено історико-революційні четверги¹⁹.

Значний внесок у справу пропаганди революційних і бойових традицій, патріотичне та інтернаціональне виховання радянських воїнів зробили військово-наукові товариства (ВНТ), створені в 1957 р. при Київському окружному та гарнізонних Будинках офіцерів. Вони організовували вечори бойової слави, зустрічі з ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної воєн у Київському та інших гарнізонах округу. Члени ВНТ при Дніпропетровському гарнізонному Будинку офіцерів у 1960 р. організували сотні виступів у підрозділах²⁰.

У 1958 р. було вирішено відкрити у всіх частинах, які брали участь у боях, кімнати і музеї бойової слави. Зокрема, такий музей було створено в гвардійській Чапаєвській дивізії, де виховано десятки Героїв Радянського Союзу і серед них 25 героїв взводу П. Шпроніна²¹. «Кімнати історії» відкрито у Полтавському зенітно-артилерійському, Сумському артилерійсько-технічному, київських танко-технічному, артилерійському та інших училищах²². Матеріали музеїв та кімнат бойової слави, які яскраво розкривають славні бойові традиції радянського народу і його Збройних Сил, широко використовуються партійними організаціями округу в справі патріотичного виховання воїнів. Цьому сприяли й шефські зв'язки військових частин і училищ з місцевими партійними і радянськими організаціями, які значно розширилися і зміцнили після жовтневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС. Конкретні шляхи їх дальшого розвитку обговорювалися на зборах партійних активів, засіданнях обласних, міських і районних комітетів Компартії України. Наприклад, у постанові бюро Київського обкому партії, прийнятій у січні 1958 р., підкреслювалася необхідність «частіше практикувати обмін делегаціями, організовувати спільні вечори молоді, спортивні та інші масові заходи. Систематично організовувати виступи у військових частинах представників молоді — передовиків виробництва, спеціалістів сільського господарства, діячів науки і культури, а також виступи молодих воїнів — відмінників бойової та політичної підготовки — серед молоді підприємств, навчальних закладів і колгоспів, спрямовуючи всю цю роботу на виховання молоді на славних традиціях Радянської Армії і виховання воїнів Радянської Армії на трудових подвигах нашого народу»²³.

За ініціативою армійських і місцевих парторганізацій регулярно проводилися зустрічі воїнів з керівниками партійних і радянських органів, діячами науки і культури, передовиками виробництва і сільського господарства. Так, у 1958 р. перед воїнами Дніпропетровщини виступили сотні працівників партійних і радянських організацій, підпри-

¹⁹ Там же, арк. 183—184.

²⁰ Там же, спр. 13, арк. 65.

²¹ Чапаевская гвардейская, К., 1966, стор. 170—175.

²² Архів КВО, ф. 5, оп. 13573, спр. 7, арк. 275.

²³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 19, спр. 89, арк. 21.

емств, навчальних закладів і колгоспів²⁴. З цього ж року в окрузі проводилися декади науки і техніки, під час яких воїни побували на заводах і фабриках, у будинках наукової інформації тощо²⁵. Лише в 1958 р. для особового складу округу було прочитано 2893 лекції з різних галузей знань. Велике пізнавальне і виховне значення мали лекції академіків АН УРСР К. К. Хренова «Нове в досягненнях науки і техніки», І. Т. Швеця «Сучасний стан і перспективи розвитку енергетики» та ін.²⁶ Начальник Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту П. І. Голіков у листі на ім'я президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна висловив глибоку подяку вченим республіки за активну участь в пропаганді досягнень вітчизняної науки і техніки, успіхів радянського народу в будівництві комунізму і великий вклад у справу патріотичного виховання радянських воїнів²⁷.

Значну шефську роботу серед військ округу проводили діячі культури і мистецтва України. Вони виступали з творчими звітами, допомагали армійським літературним об'єднанням і колективам художньої самодіяльності, організовували пересувні виставки тощо. В гостях у воїнів добували письменники П. Панч, С. Олійник, П. Воронько, В. Козаченко, Б. Палійчук, Ю. Дольд-Михайлик, композитори К. Данькевич, П. Майборода, Г. Майборода, П. Козицький, артисти З. Гайдай, В. Драга, В. Халатов, Л. Герасимчук, В. Романов та інші²⁸.

Заслугує на увагу досвід роботи військово-шефської комісії кіностудії ім. О. Довженка. Після виходу на екрани кожного нового фільму вона організовувала у військових частинах творчі зустрічі з його постановниками і артистами, що виконували головні ролі. В 1958 р. було проведено ряд таких зустрічей, зокрема з авторами сценарію і виконавцями головних ролей у фільмах «Ластівка», «Правда», «Гори, моя зірка», «Круті сходи», «Партизанська іскра», «Народжені бурєю» тощо²⁹. Все це сприяло зміцненню єдності армії та народу, виховувало воїнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Отже, в 1956—1961 рр. парторганізації КВО разом з місцевими партійними органами здійснили велику роботу щодо патріотичного та інтернаціонального виховання солдатів і офіцерів. Свідченням її ефективності було даліше вдосконалення воїнами своєї майстерності, зростання боєготовності, зміцнення дисципліни. За підсумками соціалістичного змагання на честь XXII з'їзду КПРС кількість відмінників в окрузі зросла на 20%, класних спеціалістів — на 10, відмінних відділень, екіпажів і обслуг — у 3,5 рази, відмінних взводів — у 3 рази³⁰.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 1304, арк. 130.

²⁵ Київський Краснознаменний. Краткий очерк истории 1919—1969, К., 1969, стор. 392—393.

²⁶ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, спр. 11, арк. 199—200.

²⁷ «Ленинское знамя», 20 квітня 1961 р.

²⁸ Архів КВО, ф. 5, оп. 33254, спр. 3, арк. 135; спр. 10, арк. 22.

²⁹ Там же, спр. 11, арк. 202.

³⁰ Київський Краснознаменний, стор. 410.

ВПЛИВ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА РЕВОЛЮЦІОНІЗУВАННЯ СОЛДАТСЬКИХ МАС РОСІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ф. І. А К І М О В

Прискорення процесу революціонізування солдатських мас російської армії в роки першої світової війни і перехід їх на бік робітників та селян у лютого-березневі дні 1917 р., що сприяло героїчній боротьбі пролетаріату за повалення самодержавства, є однією з найяскравіших сторінок в історії революційного руху країни. Вивчення ролі робітничого класу в цьому процесі й узагальнення багатющого досвіду його боротьби мають велике наукове і пізнавальне значення.

У цьому повідомленні автор прагне висвітлити окремі аспекти впливу робітничого руху на революціонізування солдатських мас російської армії.

На початок війни революційна боротьба пролетаріату досягла небувалого розмаху. У першій половині 1914 р. масовий політичний страйк охопив понад 2 млн. чол. і наблизився до рівня 1905 р.¹ Країна перебувала напередодні революції. «Насувалася хвиля революції,— писали петроградські більшовики в одній із своїх листівок,— могутній робітничий рух зростає, посилюється і бив об твердиню самодержавства»².

Як відзначав В. І. Ленін, «...прагнення придушити революційний рух пролетаріату і демократію..., роз'єднати й перебити пролетарів...»³ було однією з основних причин участі царизму у війні. З допомогою масових репресій, розгнущаної шовіністичної пропаганди, мобілізації в армію багатьох робітників царизмові вдалося тимчасово збити полум'я революційної боротьби в країні. У другій половині 1914 р. відбулося тільки 70 страйків, в яких взяли участь 37 200 чол.⁴

Проте війна, що була, як указував В. І. Ленін, «величезної сили історичним рушієм», що породив небачену кризу, голод, незліченні лиха для трудящих, з об'єктивною неминучістю, надзвичайно загострила класову боротьбу пролетаріату проти буржуазії⁵. В 1915 р. відбулося 1063 страйки — в 15 раз більше, ніж у другому півріччі 1914 р. А в 1916 р. їх кількість уже досягла 1542. Число учасників страйкового руху в 1915 р. піднялося до 569 тис., а в 1916 р. — до 1172 тис. чол. Страйки на кінець 1916 р. стали масовими, перевищуючи, за кількістю учасників на один страйк, у три з половиною рази рівень найбільш революційного 1905 р.⁶

Розмах революційного руху пролетаріату, його організованість і політична зрілість визначалися надійним керівництвом з боку більшовицької партії. Підсумовуючи об'єктивні дані, В. І. Ленін у червні 1914 р. підкреслив, що за більшовиками йшли 81,1% робітників. Процентне співвідношення впливу на маси більшовиків, ліквідаторів і есерів становило в той час, відповідно, 70,6 : 16,6 : 12,8⁷. Причому вплив

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 312.

² Листовки петербургських більшовиків. 1902—1917 гг., т. 2, М., 1939, стор. 126.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 1.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В шести томах, т. 2, К., 1967, стор. 509.

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 13, 43.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 532, 550.

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 237, 240.

більшовиків був тим сильніший, «...чим розвиненіші робітничі маси, чим вища їх свідомість і політична активність»⁸.

Використовуючи війну як привід для розправи з революційним рухом, царизм головний удар завдавав по його керівній і спрямовуючій силі — більшовицькій партії. Були розгромлені Російське бюро ЦК РСДРП, редакції Центрального органу РСДРП — газети «Правда» та інших більшовицьких видань, усі місцеві партійні організації. Багато більшовиків опинилися в тюрмах і на засланні. Але, незважаючи на жорстокі репресії царизму, завдяки широкій підтримці мас, організаційній міцності та ідейній згуртованості більшовики не тільки вистояли під ударами реакції, а й, день у день розширяючи й посилюючи свої ряди, будучи єдиною політичною партією, яка лишалася на позиціях послідовного захисту класових інтересів пролетаріату, розгорнули і весь час нарощували мужню боротьбу за мобілізацію трудящих на повалення самодержавства.

Класова послідовність і політична активність партії більшовиків визначили її керівну роль у революційній боротьбі пролетаріату. Незважаючи на одчайдушні зусилля, царизмові не вдалося прищепити шовінізм основним масам робітничого класу країни. З самого початку війни передові пролетарі згуртувалися навколо більшовицької партії. «Факти говорять, — відзначав у березні 1915 р. В. І. Ленін, — що в перші ж місяці після війни свідомий авангард робітників Росії *на ділі* згуртувався навколо ЦК і ЦО»⁹.

Донесення місцевих відділень державних і військових властей за 1916 р. сповнені повідомлень про великий вплив більшовиків на маси, про те, що зростаючий страйковий рух пролетаріату був результатом агітації та пропаганди з їх боку¹⁰. На Україні, наприклад, усі найбільші страйки очолювалися більшовиками. Майже кожен з них викликав хвилю солідарності по всій країні¹¹.

Завдяки зусиллям більшовицької партії страйковий рух набував дедалі активнішої політичної спрямованості. В цілому по країні в 1916 р. відбулося 273 політичних страйки (в 1915 р. — 216). Кількість їх учасників зросла з 156 900 до 310 300 чол. На осінь 1916 р. політичні виступи робітничого класу визначали весь хід революційного руху в Росії. Висока класова свідомість пролетарських мас, сила впливу на них більшовиків з усією очевидністю були продемонстровані під час здійснення більшовицької тактики бойкоту виборів до військово-промислових комітетів — органів, з допомогою яких буржуазія намагалася прилучити трудящих до активної підтримки війни. Навіть лідери меншовиків Мартов і Дан змушені були визнати, що в Росії їх справи погані і висловити занепокоєння тим, що «все живе піде до левініців»¹².

Революційний рух пролетаріату, що досяг небаченого розмаху, був одним з вирішальних факторів революціонізування російської ар-

⁸ Там же, стор. 217.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 164.

¹⁰ История гражданской войны в СССР, т. 2, М., 1939, стор. 33; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 — февраль 1917. Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 162, 197, 213, 269, 272, 310; Центральный державный исторический архив (далі — ЦДІА) УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 456, арк. 15.

¹¹ Див. Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963, стор. 188, 190, 199, 203—205, 217, 222, 230; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 156, 158, 170, 171.

¹² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 531, 551.

мії в роки війни. Його вплив був різнобічним, але насамперед він здійснювався через поповнення з робітників.

Маючи на меті придушити революційний рух у країні, царизм вважав одним з головних засобів для здійснення цього масові мобілізації в армію страйкарів. Досить чітко ці задуми виклав, зокрема, один з близьких до Миколи II, генерал Ренненкампф, який запропонував обезглавити революцію шляхом проведення мобілізації в пролетарських районах так, щоб вона зачепила всіх робітників до 40-річного віку¹³.

З якою старанністю почав здійснювати царизм ці задуми, показали вже перші мобілізації. В одній із кореспонденцій з Петербурга, вміщеній у газеті «Соціал-демократ», відзначалося, що вже в перший день війни на фабриках не вистачало «щонайменше 40% чоловічого складу робітників»¹⁴. Один із свідків цих подій у Катеринославі згадував: «1 серпня почалася мобілізація. В першу чергу на фронт були відправлені всі революційно настроєні робітники, потім усі інші призовного віку»¹⁵.

Протягом першої загальної мобілізації, що тривала з 18 липня по 1 серпня 1914 р., з кам'яновугільної промисловості Донбасу було призвано 32,6%, з Криворізького басейну — 49,8, з металургійної промисловості Півдня країни — 17,5% робітників¹⁶. Стільки ж їх було призвано з підприємств Московського і 20—25%, а в ряді випадків й половину з інших промислових районів Росії¹⁷.

Звертає на себе увагу те, що найбільшу кількість робітників мобілізували саме з великих підприємств — бастионів революційної боротьби. Наприклад, на Україні з Олександрівського заводу було призвано 31,9% їх, з Краматорського — 30,2%¹⁸, з Харківського паровозобудівного тільки з числа 3632 робітників з 20-річним стажем — 1002 чол.¹⁹, з Брянського (Катеринослав) — майже третину²⁰, з Одеського заводу сільськогосподарських машин та знарядь — 55%²¹ і т. д.

В такому ж масовому порядку призивалися революційні робітники протягом другої половини 1914 і всього 1915 р. Так, по Московському промисловому району кількість мобілізованих після першої мобілізації збільшилася з 17—18% до 37—38%²². У кам'яновугільній промисловості Донбасу загальна чисельність робітників досягла до грудня 1914 р. довоєнного рівня, проте до липня 1915 р. вона знову скоротилася на 23%²³. У Криворізькому залізрудному басейні за час з 1 січня по липень 1915 р. кількість робітників зменшилася з 13 081 до 10 909 чол.²⁴.

¹³ А. Б. Беркевич. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. — «Исторические записки», № 23, 1947, стор. 8; Хозяйство России в период империалистической войны. — «Проблемы экономики», 1938, № 6, стор. 166.

¹⁴ «Социал-демократ», 12 грудня 1914 р.

¹⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3493, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

¹⁶ Ю. И. Кирьянов. Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России. — «Вопросы истории», 1960, № 10, стор. 91—92.

¹⁷ Л. С. Гапоненко. Рабочий класс России в 1917 году, М., 1970, стор. 76.

¹⁸ Ю. И. Кирьянов. Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России, стор. 92.

¹⁹ История Харьковского паровозостроительного завода. Сборник документов, Харьков, 1950, стор. 282.

²⁰ Л. Бардагова. На шляхах до Жовтня, Дніпропетровськ, 1960, стор. 7.

²¹ «Одесские новости», 23 липня 1914 р.

²² Л. С. Гапоненко. Назв. праця, стор. 75—76.

²³ И. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 28.

²⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР). СРСР, ф. 7952, оп. 6, спр. 6, арк. 12.

Зростання революційного руху пролетаріату зумовило наступні мобілізації робітників на фронт з великих промислових підприємств, що працювали на оборону. Так, із заводу Гартмана (Луганськ) протягом зазначеного часу було мобілізовано 27%, з Дніпровського (с. Кам'янське Катеринославської губ.) — 47, з Олександрівського — 40% і т. д.²⁵. На заводі «Наваль» (Миколаїв) у 1915 р. лишилося всього тільки 22% робітників, які працювали там з 1913 р.

Масові призови робітників, що тривали до кінця 1915 р., позбавляли промисловість сотень тисяч кваліфікованих рук, чим ще більше посилювали її кризовий стан. У зв'язку з цим царський уряд змушений був 6 грудня 1915 р. прийняти постанову «Про порядок надання військовозобов'язаним відстрочок», якою призов робітників у порядку загальних мобілізацій припинявся. Проте бурхливо зростаючий революційний рух пролетаріату примусив прийняти 7 лютого 1916 р. й іншу постанову — «Про заходи для запобігання і припинення фабричних страйків», відповідно до якої призов страйкуючих робітників в армію вважався головним засобом боротьби із страйковим рухом, встановлювався порядок призову й розподілу призваних по військових частинах. Ще в одній постанові від 18 березня того ж року вказувалося, «щоб прийнятим уже до військових частин робітникам, які застрайкували, ні за яких умов не давалися дозволи знову повернутися на заводи»²⁶.

Керуючись цими постановами, царські власті почали масові відправки учасників страйкового руху в армію. Вже наприкінці лютого — у березні 1916 р. на фронт було направлено 2000 путіловців²⁷, у квітні — травні — понад 1000 робітників Донбасу²⁸, в липні — близько 600 чол. з паравозобудівного і патронного заводів Луганська, у серпні — майже 700 робітників Петровського металургійного заводу²⁹, в жовтні — близько 2000 робітників з петроградських заводів³⁰ і т. д.

Узагальнюючих статистичних даних про чисельність призваних у 1914 р. — на початку 1917 р. революційних робітників нема. В історичній літературі є лише приблизні відомості по основних промислових районах, які ґрунтуються на побічних підрахунках. Відповідно до них з промисловості Петрограда було призвано в армію 17% робітників³¹, з підприємств Московського промислового району — 30%³², стільки ж з України³³.

Враховуючи, що в авангарді революційної боротьби йшли кадрові пролетарі і що в згаданих вище випадках мова була саме про дану категорію робітників, цей висновок можна підтвердити також такими

²⁵ Ю. И. Кирьянов. Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России, стор. 92.

²⁶ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА) СРСР, ф. 369, оп. 4, спр. 8, арк. 37, 47; ф. 1759, оп. 3, спр. 260, арк. 130, 131; ф. 369, оп. 1, спр. 39, арк. 170.

²⁷ Б. Б. Граве. Милитаризация промышленности и российский пролетариат. — Из истории рабочего класса и революционного движения, М., 1958, стор. 418.

²⁸ Ю. И. Кирьянов. Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 гг., М., 1971, стор. 227.

²⁹ Там же, стор. 264.

³⁰ Б. Б. Граве. Назв. праця, стор. 418.

³¹ П. И. Лейберов и О. Т. Шкарата н. К вопросу о составе петроградских промышленных рабочих в 1917 г. — «Вопросы истории», 1961, № 1, стор. 52.

³² Л. С. Гапоненко. Назв. праця, стор. 75—76.

³³ О. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции, К., 1965, стор. 140.

приблизними підрахунками. На початок 1914 р. загальна кількість промислового пролетаріату Росії дорівнювала 3,1 млн. чол.³⁴, 60% його припадало на кадровий склад. Це становить 1860 тис. чол. На початок 1917 р. у країні налічувалося 3,4 млн. промислових робітників. А кадрове ядро зменшилося до 40%³⁵, тобто становило 1360 тис. чол. Отже, воно скоротилося на 500 тис. чол. До речі, слід зауважити, що до цього числа зараховано також приблизно 58 тис. прикомандированих і понад 12 тисяч солдатів-робітників, яких повернули в той час з армії на підприємства оборонної промисловості³⁶. У період з 1914 по березень 1917 р. в армію було призвано не менше 570 тис. кадрових робітників, або до 30% довоєнної кількості. Їх висока класова свідомість, багатий досвід революційної боротьби, політична активність справляли великий вплив на розвиток революційного руху в армії.

Незважаючи на найжорстокіші репресії та ряд інших запобіжних заходів царизму, перша загальна мобілізація викликала могутню хвилю антивоєнних виступів мобілізованих по всій країні. 19 липня у Петрограді відбулися страйки на 21 підприємстві із загальним числом учасників до 27 тис. чол. За іншими даними, тільки на підприємствах, які підлягали наглядові фабричної інспекції, страйкували 40 тис. робітників. Відбулися страйки також на багатьох московських, уральських і майже на всіх ризьких підприємствах, а також на заводах Людиновоському (Брянська губ.), Тверському вагонобудівному, на рудниках і шахтах Донбасу, нафтових вишках Баку і т. д.

Виступи робітників супроводилися масовими мітингами і демонстраціями з червоними прапорами, під лозунгами «Геть війну!», «Геть царя!» Вони часто виливалися у відкриті сутички з поліцією, зокрема, в Петрограді, Москві, на Уралі, в містах Лисів'ї, Верхотур'ї, Шадринському, Усол'ї, Солікамську. В Азербайджані, наприклад, вони мали місце в Баку, на станціях Євлах, Долляр, Тауз й Акстафа, на Україні — в Харкові, Катеринославі, Луганську, Макіївці, Бахмуті та на станції Ясинуватій³⁷.

Кількість учасників кожного з цих виступів часто становила десятки тисяч чоловік. За офіційними даними, заворушення і протести мобілізованих відбулися в 17 губерніях і 31 повіті країни. Під час розправи з ними було вбито 225 чол. і поранено 187. За іншими даними, тільки з 19 липня по 1 серпня в 27 губерніях було вбито й поранено 505 чол. В жодній країні не було в той час такого руху проти війни, як у Росії³⁸.

Натхненниками переважної кількості цих виступів були більшовики, які з перших днів війни розгорнули активну діяльність по мобілізації мас на боротьбу проти війни і самодержавства. Петроградська охранка

³⁴ А. Г. Рашин. Формирование рабочего класса в России, М., 1958, стор. 172.

³⁵ П. В. Волобуев. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г., М., 1964, стор. 16, 29, 30.

³⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 208, спр. 208, арк. 128—129; ф. 2300, оп. 3, спр. 2923, арк. 318.

³⁷ В. А. Лаврин. Большевицкая партия в начале первой мировой империалистической войны (1914—1915 гг.), М., 1972, стор. 179—180, 182, 186, 188, 200, 201, 207—211; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 459—461; І. І. Минц. История Великого Октября, т. 1, М., 1967, стор. 210; Ф. А. Романов. Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и второй русской революции. 1914 — февраль 1917 гг., М., 1949, стор. 47; «Летопись революции», 1930, № 1, стор. 151; История Коммунистической партии Азербайджана, Баку, 1963, стор. 180; Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, т. IV, спр. 4805, арк. 1; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 135.

³⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 461.

доносила у липні в департамент поліції, що більшовики «почали влаштувати на фабрично-заводських підприємствах, за місцем роботи, мітинги і збори для обговорення обстановки поточного політичного моменту». У своїх виступах вони, писалося в доносі, «підкреслювали єдність інтересів «усього світового пролетаріату», наполягали на обов'язковості... всіма заходами і засобами боротися проти самої можливості війни..., рекомендували запасним, які призивалися в армію, звернути всю силу зброї не проти ворожих армій, що складаються з таких же робітників-пролетарів, як і вони самі, а проти «ворога внутрішнього в особі урядової влади та існуючого в імперії державного устрою»³⁹.

Серед мобілізованих була широко розгорнута і друкована пропаганда. Тільки за чотири дні, з 16 по 19 липня 1914 р., незважаючи на жорстокий поліцейський терор, більшовицькі організації випустили не менш як 10 антивоєнних листівок загальним тиражем понад 64 тис. примірників⁴⁰. В них, як і в усних виступах і бесідах, більшовики роз'яснювали характер і цілі війни, закликали до класового інтернаціонального згуртування, до активних революційних дій проти війни і самодержавства. Листівки розповсюджувалися серед мобілізованих робітників у Петрограді, Москві, Чернігові та ін. У багатьох містах, зокрема в Катеринославі і в Києві, щоб перешкодити цьому, були проведені численні арешти більшовиків, конфісковувалися техніка й уже виготовлені листівки.

В міру зростання і зміцнення партійних організацій більшовики розширювали агітаційно-пропагандистську роботу серед мобілізованих, дедалі рішучіше очолювали їх антивоєнні, революційні виступи, виділяючи спеціальних агітаторів, друкуючи листівки і т. д. В результаті майже протягом усього 1916 р. в Харкові відбувалися мітинги і демонстрації. Про жовтневі дні один з учасників подій писав, що демонстрація перетворилась у величезне море людей, які рухалися з червоними прапорами, що поліція, викликана не тільки з Харкова, а й повітів, нічого не могла зробити з демонстрантами.

Пролетарські поползнення, які вливалися в армію, були організуючою і рушійною силою розвитку революційного руху серед солдатських мас. Так, ще у вересні 1914 р. до київського губернського жандармського управління надійшли відомості, що серед новопризованих запасних нижніх чинів посилена пропаганда ведеться мобілізованими шахтарями, які «в більшості випадків являють собою свідомий елемент і є провідниками революційних ідей»⁴¹. Про агітацію «серед нижніх чинів, які проходили на позицію в численних різних командах, неблагонадійним елементом...» повідомляв у лютому 1915 р. начальник канцелярії головного начальника постачання Південно-Західного фронту⁴².

Під впливом мобілізованих робітників солдатські маси взяли на озброєння такий головний засіб організованої класової боротьби пролетаріату, як страйки. Аналіз листів селян, документів охоранки свідчить, що в 1916 р. слово «бунт», характерне для селянської патріархальної термінології, було майже цілком витіснене з солдатського лексикону пролетарським словом «страйк». Про те, що ініціаторами і керівниками солдатських страйків були революційні робітники, говорять

³⁹ Большевики в годы империалистической войны, 1914—февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций, М., 1939, стор. 185.

⁴⁰ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 460.

⁴¹ Рабочее движение на Украине в годы первой мировой империалистической войны, стор. 22; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 380, ч. 1, арк. 7, 20.

⁴² ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 1, спр. 3855, арк. 59.

численні джерела. Так, наприклад, на слідстві у справі про страйк солдатів 326-го Белгорайського полку (жовтень 1916 р.) командир 1-ї роти першого батальйону прапорщик Павлов у своїх свідченнях твердив, що головною причиною повстання були «розпущені й ненадійні» поповнення, люди з яких «вели з іншими нижніми чинами постійні розмови про непорядки в Росії, про страйки та ін...» У висновку слідства в справі про страйк солдатів 223-го Одоевського полку було сказано, що головною причиною «заворушень» була присилка кількох поповнень з Сибіру, які складалися з робітників копалень. Страйки, учасники яких відмовлялися йти на позицію та в наступ, набули до кінця 1916 р. на фронтах масового характеру. Кожен з них викликав ланцюгову реакцію, охоплюючи цілі дивізії та корпуси, що свідчило про величезну солідарність солдатських мас. Тільки на Південно-Західному фронті в кінці 1916 — на початку 1917 р. вони мали місце в 2-му гвардійському, 7-му Сибірському, 21-му корпусах, 13-й, 20-й, 56-й і 2-й Сибірській дивізіях, 500-му, 223-му Одоевському, 414-му Торопецькому, 222-му Краснинському, 290-му Валуйському, 751-му Самбірському, 328-му Белгородському, 409-му Новохоперському, 17-му Сибірському, 326-му Белгорайському, 327-му Корсунському⁴³ та багатьох інших піхотних полках.

Повідомленнями про страйки солдатів переповнена кореспонденція з діючої армії в кінці 1916 — на початку 1917 р. В її огляді цензурою Київського військового округу за жовтень відзначалося, що вона «збагатилася останнім часом твердженнями дуже багатьох авторів, нібито військові частини на фронті виявляють непокірність і зовсім не хочуть йти в наступ»⁴⁴.

Враховуючи прагнення пролетарських мас до інтернаціонального згуртування, ту величезну роботу, яку проводила серед них більшовницька партія в цьому напрямі, можна вважати, що саме під впливом революційних робітників, призваних в армію, і з їх ініціативи дістало розвиток і набуло в 1916 р. масового характеру братання солдатських мас.

Виявом впливу зростаючого революційного руху пролетаріату в країні, мобілізованих в армію робітників на солдатські маси були також дедалі частіші випадки їх відмови від придушення революційних виступів на фронті і в тилу. Так, зокрема на Україні солдати відмовилися стріляти в робітників під час страйків на Горлівсько-Щербинівських рудниках і Єнакіївському металургійному заводі, виступів солдатів Кременчуцького розподільного пункту, на станції Жмеринка⁴⁵ і в багатьох інших місцях.

⁴³ ЦДВІА СРСР, ф. 2148, оп. 2, спр. 572, арк. 39; ф. 2003, оп. 2, спр. 808, ч. 2, арк. 88, 88 зв; спр. 1014, арк. 185, 191—193; ф. 2246, оп. 1, спр. 575, арк. 23, 32, 94, 103, 144, 151, 168, 169, 199; ф. 16142, оп. 4, спр. 3514, арк. 9, 10; А. И. Верховский. На трудном перевале, М., 1959, стор. 138—139; Царская армия в период первой мировой войны и Февральской революции, Казань, 1932, стор. 91—92; Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны (1914—февраль 1917), М., 1966, стор. 205—206; Ю. И. Кирьянов. Солдатские письма как источник для изучения вопроса о союзе рабочего класса и крестьянства в годы первой мировой войны.— «История СССР», 1959, № 2, стор. 180; Київський обласний державний архів, ф. 7, оп. 3, спр. 1431, арк. 6—9; Партія большевиков в годы первой мировой войны. Свержение монархии в России, М., 1963, стор. 177; М. Ахун. Революционное движение в армии накануне буржуазно-демократической революции (документы).— «Исторический журнал», 1937, № 1, стор. 90—95.

⁴⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 1, спр. 2937, арк. 98.

⁴⁵ П. А. Мойсеев. Воспоминания старого революционера, М., 1966, стор. 208, 209; П. Т. Щербина. Назв. праця, стор. 234; ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1569, арк. 26, 27, 29, 31, 32; Г. О. Рубцов. Борьба большевиков Украины за армию и флот (1907—березень 1917 гг.), К., 1971, стор. 73.

Факти свідчать, що на час Лютневої революції в розпорядженні царського уряду вже не було військ, на які він міг би розраховувати в боротьбі з революційним рухом. Відмова солдатських мас від придушення виступів робітників і солдатів була кроком до їх остаточного переходу на сторону пролетаріату.

Революціонізуючий вплив на армію справляли і безпосередні контакти робітників і солдатів під час відпусток, звільнень, командировок останніх*. «Нижні чини, які проїжджали залізницями,— відмічалось в одному з донесень охранки,— звичайно є джерелом ... чуток про народні заворушення у великих населених пунктах, про відмову військових частин брати активну участь у придушенні виступів і т. д.»⁴⁶. У 1916 р. мали місце випадки виведення військових частин, «що розклалися» під впливом пролетарського руху, з Петрограда, Москви, Харкова та інших пролетарських центрів.

Важливим каналом пролетарського впливу на солдатів було листування останніх з їх рідними та близькими. В листах описувалося становище трудящих в тилу, їх революційні виступи і т. д. Завдяки цьому джерелу інформації по всій армії швидко поширилася звістка про величезний страйк на заводі «Наваль» (лютий 1916 р.), про страйк донських робітників та ін. Відносно впливу цих листів на солдатів московська військова цензура в листопадовому (1916 р.) огляді кореспонденції з діючої армії писала, що «чутки, які живлять напружений стан тилу, ... непокоять армію й ослаблюють її сили і бойовий дух...» Військова цензура Київського округу повідомляла, що в «...частинах відмічається цілковитий занепад духу...», і висловлювала впевненість, що «немалу роль відіграють тут ... всякого роду кризи в тилу...»⁴⁷.

Свідченням пролетарського впливу на розвиток революційного руху в армії були, зокрема, заворушення серед солдатів Кременчуцького гарнізону. Є дані про їх тісні зв'язки з пролетарями Кременчука та інших міст, відомості про те, що робітників місцевих підприємств, які підтримали повстання, замкнули на заводах, щоб вони не приєдналися до солдатів. Начальник військових сполучень армій Південно-Західного фронту, ґрунтуючись на матеріалах розслідування, підкреслив, що в повстанні брали участь ті, хто був свідком і учасником революційних виступів пролетаріату⁴⁸.

В одному з донесень про заходи по придушенню заворушень відзначалося, що «... з числа артилеристів [було] створено команду, як збройну силу на випадок безпорядків...» Найчастіше солдати, призначені в цю команду, відмовлялися вступати до неї, за що їх садовили в карцер. В результаті згадана вище артилерійська частина не тільки не взяла участі у придушенні виступу солдатів Кременчуцького розподільного пункту, а й перейшла на їх бік⁴⁹.

Аналіз революційного руху солдатських мас свідчить, що він зростав і розвивався під безпосереднім впливом революційного робітничого руху. На час Лютневої революції йому були притаманні висока

* За даними головного артилерійського управління, на підприємствах оборонної промисловості на початок 1917 р. працювало близько 58 тис. прикомандированих на різні строки солдатів (ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 2, спр. 208, арк. 128).

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1712, арк. 34.

⁴⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 2148, оп. 1, спр. 799, арк. 238; ф. 2003, оп. 1, спр. 1486, арк. 227; ф. 2067, оп. 1, спр. 2937, арк. 460, 398; О. Чаадаєва. Армия накануне Февральской революции, М.-Л., 1935, стор. 65.

⁴⁸ Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны (1914 — февраль 1917), М., 1966, стор. 234; ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 2, спр. 808, ч. 2, арк. 81—82.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 321, оп. 1, арк. 12, 13; ф. 320, оп. 1, спр. 1569, арк. 27.

політична активність, класова свідомість і організованість. За нашими підрахунками, зробленими на основі опублікованих праць і архівних матеріалів, з липня 1914 до березня 1917 р. в межах Південно-Західного фронту відбулося не менш як 85 масових виступів солдатів: зокрема в 1914 і 1915 рр. — по 11, в 1916 — 51, протягом січня — лютого 1917 р. — 12. При цьому, якщо за перших півтора року війни було більше стихійних заворушень, таких, наприклад, як розгроми магазинів, лавок, поліцейських участків, земських управ, побиття і вбивства офіцерів, поліції та ін., то період 1916 — початку 1917 р. характеризувався значним переважанням організованих свідомих форм боротьби (відмова від придушення революційних виступів робітничих і солдатських мас, активна участь в них, солдатські страйки, братання). Так, із серпня 1914 по березень 1917 р. у військах Південно-Західного фронту було не менш як 36 стихійних виступів солдатів (у 1914 р. — 7, в 1915 — 8, в 1916 — 16, у січні — лютому 1917 р. — 5). Організованих масових виступів солдатських мас за цей же час мало місце не менш як 49 (в 1914 р. — 4, у 1915 — 3, в 1916 — 35, у січні — лютому 1917 р. — 7). Як видно, у 1916 — на початку 1917 р. організовані виступи значно переважали. І це на тому фронті, ступінь революційності військ якого, як відомо, був нижчим, ніж на інших фронтах.

Отже, твердження про стихійність Лютневої революції, що побутує в буржуазній історіографії⁵⁰, не відповідає дійсності. Революція відбулася в результаті організованих, свідомих дій робітничих і солдатських мас. Вплив керованого більшовицькою партією революційного руху пролетаріату поряд з величезною агітаційно-пропагандистською діяльністю більшовиків в армії був вирішальним фактором у зростанні політичної активності солдатських мас і наступному їх переході на бік пролетаріату в лютнево-березневі дні 1917 р.

⁵⁰ Г. З. Иоффе. Февральская революция 1917 г. в англо-американской буржуазной историографии, М., 1970, стор. 134—142.

ТОРГСВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З МІСТАМИ РОСІЇ У XVIII ст.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

Возз'єднання України з Росією, проголошене Переяславською радою 8 січня 1654 р., було подією великої історичної ваги. Воно сприяло зміцненню віковичної дружби українського й російського народів, розширенню і поглибленню економічних зв'язків між Росією та Україною, дальшому розвитку їх культури. На Лівобережній Україні, яка увійшла до складу Російської багатонаціональної держави, створилися більш сприятливі умови для розвитку продуктивних сил, ніж на Правобережжі, що після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилося під владою Польщі, яку роздирали магнатські міжусобиці й шляхетська анархія.

У Росії, за визначенням В. І. Леніна, приблизно з XVII ст. розпочався новий період, що характеризувався «...оправді фактичним злиттям усіх ... областей, земель і князівств в одне ціле», яке «...викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ри-

нок»¹. На початку XVIII ст. відбувалися значні зміни в економічному житті Росії. Прагнучи здобути вихід до моря, зміцнити престиж країни на міжнародній арені, російський уряд при Петрі I здійснив ряд заходів, що сприяли розвитку її сільського господарства, промисловості й торгівлі. Зокрема, було надано певні пільги поміщикам, які вирощували тютюн, виноград, розводили породисту худобу, тонкорунних овець. Розширювалися старі й засновувалися нові промислові підприємства, що мали мануфактурний характер. Ці зміни вплинули і на Україну. В поміщицьких маєтках почали застосовувати добрива, запроваджувати глибоку оранку. З'являються великі тютюнові плантації, дальшого розвитку набули городництво й садівництво, скотарство й конярство. Дедалі більше поміщиків підпорядковували свої господарства інтересам ринку. Так, П. Полуботок, В. Кочубей, Я. Сулима, Я. Маркович та інші представники козацької старшини збували частину сільськогосподарської продукції на ярмарках і базарах або вивозили до російських і польських міст. Великі поміщики засновували підприємства для переробки сільськогосподарської сировини. Селяни також почали реалізовувати більше продуктів на ринку.

У XVIII ст. продовжували розвиватися міста і, відповідно, в них збільшувалася кількість населення, насамперед ремісників. Розширювалося мануфактурне виробництво. В 1782 р. на Лівобережжі було вже 2836 «заводів»².

Натуральне господарство розкладалося. Торгівлею, яка в основному була зосереджена в містах та містечках, тепер займалися не лише купці, а й міщани, козаки, селяни.

Розвиток торгівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. досліджували ще в дореволюційні часи. Багато фактичного матеріалу з цього питання міститься, зокрема, в працях О. Ф. Шафонського і О. М. Лазаревського. В них є відомості про асортимент товарів, які привозили на ярмарки і торги, а також про те, звідки ці товари надходили та куди вивозилися³.

Однак праці дореволюційних істориків мають описовий характер, більшість фактів і явищ у них не аргументуються й не аналізуються.

Грунтовне дослідження торговельних зв'язків Лівобережної України, насамперед з Росією, стало можливим тільки за Радянської влади. Радянські вчені визначили основні закономірності занепаду феодального способу виробництва й зародження капіталізму на Україні, спростували «теорії» буржуазних націоналістів про «відрубність» економічного розвитку України. Праці К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна стали для них дороговказом при накресленні шляхів і методів дослідження економічного життя України XVIII ст.

Вивченням цієї проблеми займався, зокрема, І. О. Гуржій. У монографії «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)» (К., 1962) він довів, що в досліджуваний період на Україні існувало кілька видів товарного виробництва: просте товарне виробництво, капіталістичне виробництво, яке зміцнювалось у надрах феодалізму, і товаризовані поміщицькі маєтки. Перший вид виробництва, оснований на приватній власності та особистій праці, у той час набув найбільшого поширення і на селі, і в місті. У праці

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 143—144.

² В. О. Голобуцький. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період, К., 1970, стор. 131—132, 138—140, 142—144, 163.

³ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851; А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения и управления, т. I. Полк Стародубский, К., 1888; т. II. Полк Нежинский, К., 1893; т. III. Полк Прилуцкий, К., 1902.

показано, як в умовах феодального способу виробництва розширювався внутрішній ринок, висвітлено його велику роль у розвитку товарного виробництва в Росії і на Україні. І. О. Гуржій підкреслював, що у XVIII ст. зростав грошовий обіг на старих базарах і ярмарках, виникало багато нових ярмарків і базарів, збільшувалася кількість крамниць у містах і містечках, поряд з купцями з'являлися «торгуючі міщани», а значна частина перших перетворювалася на підприємців. Усю монографію пронизує думка про благотворний вплив економіки Росії на українську економіку. У заключному розділі показано місце України в загальноросійській зовнішній торгівлі. І. О. Гуржій аргументовано викрив спроби буржуазних націоналістів фальсифікувати історію економічного розвитку України, їх безпідставні заяви про відсутність купців місцевого походження і українського торговельного капіталу.

У статтях І. Г. Шульги розкрито зміни, які відбулися в економіці Лівобережної України після її возз'єднання з Росією, вплив внутрішнього ринку на зміцнення економічних зв'язків між ними, сприятливі умови для піднесення продуктивних сил України в системі всеросійського ринку⁴.

Багато цікавих даних про торгівлю українських і російських міст у першій чверті XVIII ст. увів до наукового обігу Б. Б. Кафенгауз⁵. Однак згадані дослідники розглядали розвиток торгівлі між Росією і Лівобережною Україною лише побіжно або стосовно певного невеликого відрізка часу. А, між тим, наявні архівні матеріали дають змогу висвітлити торговельні зв'язки Лівобережної України з Росією протягом усього XVIII ст.

Уже в першій чверті XVIII ст. з України в Росію вивозилася значна кількість товарів, зокрема селітри, яка широко використовувалася в пороховій промисловості. Так, у 1701 р. миргородський полковник Д. Апостол відправив у Москву 2754 пуди 30 фунтів, а в 1711 р. — в приказ артилерії 4193 пуди селітри. 1713 р. з лівобережних полків у Москву її вивезено 3 тис., а в 1720 р. — 7542 пуди⁶.

До Росії надходила й сільськогосподарська продукція. Наприклад, у червні 1720 р. з України через Курську митницю було пригнано 6888 голів великої рогатої худоби і 2090 баранів, доставлено 765 пудів вовни і 2300 овчин (всього на 21 447 крб.), а у грудні того ж року вивезено 11 340 овчин, 10 пудів вовни, 210 шудів меду, 216,5 пудів воску. В січні 1726 р. у Брянській митниці було зареєстровано 8754 відра конопляної олії, 2354 овчини і шкури, 2055 відер горілки, 620 пудів тютюну, закуплених на Україні (всього на 8951 крб.)⁷. Розширювалася й торгівля прядивом. У 1704 р. стародубський війт С. Ширай доставив з Мглина в Москву 1526 пудів прядива. 1714 р. в Москву його надійшло вже 54 883 пуди, в Петербург — 18 598, Ригу — 3 тис., Архангельськ — 3972, в Калугу — 1940 пудів⁸.

⁴ І. Г. Шульга. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века. — «Вопросы истории», 1958, № 10; його ж. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. — Вопросы генезиса капитализма в России, Л., 1960.

⁵ Б. Б. Кафенгауз. Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия. — Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954. Сборник статей, М., 1954.

⁶ О. М. Пономарьов. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст., Львів, 1971, стор. 83, 85.

⁷ Б. Б. Кафенгауз. Назв. праця, стор. 426—427, 431—435.

⁸ М. Тищенко. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. — Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. XXVII, стор. 330, 340.

Не менше товарів вивозилося й з Росії. У червні 1720 р. через Курську митницю в українські міста було відправлено хутра на 4072 крб., текстилю — на 1731, заліза — на 432, інших товарів — на 1393 крб. У грудні того ж року на Україну через Курськ доставили текстилю на 1772 крб., заліза і залізних виробів — на 1031, хутра — на 660, риби — на 201, інших товарів — на 454 крб.⁹

У середині XVIII ст. українсько-російські торговельні зв'язки також були міцними. Так, 1745 р. через Курську митницю перевезено 3150 овчин, 12 тис. смушків та інші товари на суму 5708 крб. 95 коп. Лише протягом останніх чотирьох місяців 1750 р. на Лівобережжі було зібрано евекти й індукти 11 185 крб. 27 коп.¹⁰

Серед купців, які приїжджали в першій половині XVIII ст. на Україну, переважали росіяни. Їх можна було зустрінути у кожному великому місті, а також у містечках, розташованих на торговельних шляхах або поблизу них. Продавши свої товари, вони закупляли українські й поверталися назад, у Росію. Водночас широкі торговельні операції здійснювали в Росії українські купці й представники козацької старшини. Вони бували в Москві й Петербурзі, Ризі й Казані та багатьох інших містах. Наприклад, серед купців, які 18 червня 1720 р. пригнали з України до Курська 1572 голови великої рогатої худоби, були й три жителі м. Гадяча¹¹. За даними М. Тищенка, 1714 р. в Ригу було доставлено велику партію товарів, що належала гетьману Лівобережної України Скоропадському (300 бочок смольчугу, 39 бочок поташу, 17 бунтів прядива) і відкупникові — надвірному раднику С. Рагузинському (160 бочок поташу і 18 щоглових полотен), а також стародубським купцям (65 бунтів і 48 тюків прядива)¹². За чотири роки князь Меншиков, гетьман Скоропадський і надвірний радник Рагузинський завезли в Ригу 750 т поташу і 2 тис. бочок смольчугу¹³. Представник української козацької старшини генеральний підскарбій Я. Маркович 28 червня 1723 р. спорядив у «Царичанскую дорогу» 7 возів («по 4 вола каждый»), а «в тех возах, кроме харчи, данной им, тютюну камней 100, горелки простой 4, а оковитой — 4 кувхи». 9 квітня наступного року він направив до Царицина 27 «родителских» возів і 4 власних. На них везли 12 барил (64 відра і 1 кварту) горілки і тютюну «подлейшого 1000 папуш, а лучшего — 800»¹⁴. Восени 1729 р. слуга Я. Марковича Олексій продав у Москві 158 овець, 30 кіз, 11 волів, 90 биків¹⁵. Велику партію товарів він відправив до Москви й 2 вересня 1730 р.¹⁶ Добре відомими в Росії були також українські купці Скорупи, Дем'янович, Черніговець та інші¹⁷.

У другій половині XVIII ст. торговельні зв'язки українських і російських міст ще більше розширилися й зміцніли. Цьому сприяли, зокрема, дальше поглиблення суспільного поділу праці, залучення до

⁹ Б. Б. Кафенгауз. Назв. праця, стор. 431, 433.

¹⁰ И. Г. Шульга. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в., стор. 160.

¹¹ Б. Б. Кафенгауз. Назв. праця, стор. 427.

¹² М. Тищенко. Назв. праця, стор. 336.

¹³ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 27.

¹⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Часть первая (1717—1725 гг.), К., 1893, стор. 35, 80.

¹⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Часть вторая (1726—1729 гг.), К., 1895, стор. 336.

¹⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Часть третья (1730—1734 гг.), К., 1897, стор. 53.

¹⁷ М. М. Ткаченко. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.). — «УІЖ», 1964, № 1, стор. 81.

сфери товарного виробництва значної кількості господарств, тісніші зв'язки з ринком селянських промислів, спеціалізація окремих міст і навіть районів на певних výroбах, ліквідація в 1753 р. митних бар'єрів між Лівобережною Україною і Росією. В цей час, як і раніше, українські купці вивозили до Росії хліб, рогату худобу, а також коноплі, тютюн, фрукти, рибу, сіль.

Основним експортером хліба була Полтавська губернія. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. звідси вивозилося 66 014 четвертей зерна, зокрема пшениці — 21 500, ячменю — 19 729, жита — 10 500, проса — 7435, овса — 6300, гречки — 550. Найбільше хліба збували Костянтиноградський (58 014 четвертей), Кременчуцький (5 тис. четвертей) і Гадяцький (3 тис. четвертей) повіти.

Значну кількість зерна переробляли на горілку, багато якої також вивозили з Лівобережжя. Наприклад, з 2 042 831 четверті жита (середньорічний урожай цієї культури у Полтавській губернії) на винокуріння йшло 148 177 четвертей¹⁸. Винокурні в основному мали заможні жителі міст і містечок, насамперед козацька старшина. У Стародубі, за даними Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр., вони були у полкового судді П. Лишні, значкових товаришів М. Воскобойника і З. Ширая, абшитованого військового товариша Г. Гуриновського та інших, у Ніжині — в хорунжого полкової артилерії М. Топальського, вікарія В. Мортянского, міщанина Ф. Годила¹⁹. Лише в Коропі у 1779—1781 рр. було 816 винокурних казанів²⁰. Українську горілку вивозили до Москви, Орла, Кром, Севська, Рильська, Тули та інших міст Росії. Тільки дружина К. Г. Розумовського в 1767 р. відправила до Москви 68 374 відра горілки²¹, а один із жителів Серединок-Буди в 1781 р. «відпустив» її у різні російські міста 80 тис. відер²².

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з Лівобережної України вивозили в Петербург і Кенігсберг близько 30 тис. пудів солонини і приблизно 12 тис. пудів меду-сирцю²³.

Важливими предметами торгівлі, як і раніше, були велика рогата худоба та коні. Наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні існувало 199 кінних заводів і 207 заводів, де вирощували велику рогату худобу²⁴. Торгували худобою переважно жителі південних повітів. За свідченням О. Шафонського, її гнали «в Шлезію, а більшу частину — в Москву, Петербург, Ригу і Білорусію». Академік Гільденштедт писав, що московські купці закупляли худобу в Пирятині, а також на ярмарках Ніжина, куди її приганяли козаки, татари і калмики²⁵. Велику рогату худобу часто продавали також на ярмарках Київського, південних містечок Остерського, Переяславського, Золотоніського, Лубенського, Хорольського, Миргородського повітів Київського намісництва²⁶. В описі Київського намісництва є багато свідчень про торгівлю худобою. Так, у Переяславі «от великороссийских купцов в большом количестве закупаются рогатый скот», у Пирятині «торговля и промысел состоят в продаже скота, лошадей и хлеба», в Лубни

¹⁸ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, Полтава, 1915, стор. 98.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 56, 112, 226, 237, 263, 564; спр. 39, арк. 4, 520, 566.

²⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва, К., 1931, стор. 396.

²¹ О. М. Пономарьов. Назв. праця, стор. 74.

²² Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 160.

²³ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, стор. 110.

²⁴ Н. Л. Рубинштейн. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., М., 1957, стор. 183.

²⁵ Киевская старина, т. XL, К., 1893, стор. 430, 436.

²⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18768, арк. 22, 29, 62, 71, 88, 98.

«окружные жители пригоняют немалое число лошадей, рогатого скота, овец», в Миргород «во время ярмонков пригоняются из окрестных селений в немалом количестве для продажи лошади, рогатый скот, овцы», в Хорол «окрестные жители в немалом количестве пригоняют рогатый скот и лошади»²⁷. Переважну більшість цієї худоби закупляли російські купці і відправляли її в Росію або за кордон.

У другій половині XVIII ст. в Росії зріс попит на конопляне прядиво. Північні райони України стали основними поставниками цієї цінної сировини для російського парусного флоту. Коноплі вирощували селяни. Частина з них привозила свою продукцію в міста і продавала російським купцям, але більшість підтримувала зв'язки із скупниками. Скупниками були як міщани, так і козаки (насамперед представники старшини)²⁸. Так, купували у селян коноплі і продавали їх оптом купцям у Стародубі абшитований військовий товариш З. Ширай, значковий товариш А. Павловський, козаки А. Злотник, Д. Циганок та інші. З 206 господарств, власники яких торгували в Стародубі, 51 реалізовувало коноплі. Обсяг цієї торгівлі був різним. А. Павловський, Д. Циганок та О. Миронов перепродували російським купцям по 10 берковців, Г. Клопуницький — близько 20, А. Злотник — близько 50. Деякі стародубські жителі мали «пеночные заводы». Вони купували в навколишніх селах коноплі, з допомогою найманих робітників їх чистили, чесали і складали в амбари, а потім продавали тульським, калузьким, трубчевським та іншим російським купцям²⁹. Торговці Почепа перепродували коноплі купцям Смоленська, Калуги, Ржева, котрі везли їх у Петербурзький і Ризький порти. Коноплі переважали серед інших товарів і в Стародубі, Почепі, Погарі, Новгород-Сіверському, Семенівці, Орлівці, Мглині, Грем'ячі та інших містах і містечках Лівобережної України. За підрахунками, зробленими для малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракіна, у 1802 р. коноплі з Лівобережжя в основному доставлялися в Петербург і Ригу (щороку близько 50 тис. берковців)³⁰.

Значне місце у торгівлі того часу посідав тютюн. «Большую прибыль» «от родящегося здесь простого табаку» одержували мешканці Костянтинівки, Хмельова, Мглина, Синявки та інших містечок Сосницького, Конотопського, Березнянського, Борзенського, Ніжинського, Прилуцького, Роменського, Лохвицького і Гадяцького повітів. Велику кількість тютюну відправляли у Москву, Петербург, Білорусію, Сибір, Польщу, Курляндію³¹. 1750 р. тільки через Курську митницю з Лівобережної України його вивезено 41 101 пуд³².

Багато мешканців міст і сіл Лівобережної України торгували свіжими й сухими фруктами, а також настоялками, виготовленими з них. Безумовно, цьому сприяло значне поширення садівництва. В описах Миргорода, Городищ, Золотоноші та інших міст часто трапляються згадки про наявність у них садів³³. У Сосницькому повіті Чернігівського намісництва сади навіть здавали на відкуп приїжджим купцям, які реалізовували продукцію «в різних великоросійських містах»³⁴.

²⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 25, 27, 31, 33.

²⁸ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 74, арк. 847.

²⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 107.

³⁰ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, стор. 110.

³¹ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 19.

³² И. Г. Шульга. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века, стор. 36.

³³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 27, 29, 31, 33, 37, 39.

³⁴ Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. 4, отд. 2, Чернигов, 1903, стор. 20.

Під час відвідання Городищ академіком Гільденштедтом тут було приготовлено для відправки до Москви близько 50 возів³⁵. Жителі Березни продавали щороку калужьким купцям «садових плодів» на кілька сотень карбованців³⁶.

З Північної України в Москву, Петербург, Смоленськ, Ярославль, Вязьму, Дорогобуж, Орел, Рильськ, Белгород, Ригу, Вільно, Варшаву привозили віконне й аптечне скло, кришталевий посуд³⁷.

Кількість товарів, що надходила з України до Росії, безперервно зростала. Так, вивіз прядива за 1714—1802 рр. збільшився на 474%, селітри — з 11 816 пудів (1776 р.) до 52 800 пудів (1790 р.)³⁸.

Великі партії товарів українські купці закупляли і в Росії. Зокрема, у 1767 р. грек Зафір Семенов закупив у Москві для ніжинського купця Консти Вранова шість партій товарів (в основному хутра) на 36 786 крб. 60 коп.³⁹

Значний попит на українські товари в Росії сприяв розвитку продуктивних сил Лівобережної України та зростанню її міст. Найбільшим торговим центром Лівобережної України у XVIII ст. був Ніжин. На думку О. Шафонського, він «багатьом великоросійським містам торговим становищем не поступається»⁴⁰. У Генеральному описі Лівобережної України 1765—1769 рр. є дані про 6469 жителів Ніжина. З них торгівлею займалося 285 родин (разом з членами сімей 794 чол.). Більшість купців були греками, предки яких ще в XVII ст. заснували у місті колонію і користувалися певними привілеями. За даними опису, вони жили в 145 дворах (403 чол.). Торгували тут також міщани, козаки та інші категорії населення⁴¹. У Ніжині, крім греків, мешкало 5 купців першої гільдії, 27 — другої і 103 — третьої⁴². Серед приїжджих купців автори Генерального опису виділяли російських⁴³.

О. Шафонський детально розповідав про товари, які надходили до Ніжина. З Москви, Казані, Оренбурга, Сибіру та «інших великоросійських місць» греки доставляли сюди різні хутра і шуби, «не в мехах состоящий пушний товар» (соболі, білки, лисниці, пелі, горностаї, ласки, норки, корсаки, бухарські овчини). Хутряні товари привозили невичиненими. Ніжинські кушніри обробляли їх і відправляли в «Турецьку область». Крім хутра, з Москви доставляли шерстяні каламайки, полотна, тик, крашенину, сукна, шовкові тканини, капелюхи та інші «московських мануфактур вироби». З Астрахані, Царицина, Саратов, Черкаська до Ніжина везли червону свіжу й солону рибу, осетрину, білугу, севрюгу, стерлядь, білориблицю, сазана, в'язигу, а також ікру. Через Москву надходила й значна частина закордонних товарів: кава, «різне пряне коріння, істивні столові припаси», шовкові, шерстяні й бавовняні вироби. На ніжинських ярмарках бували московські купці з кришталевим, мідним, залізним, олов'яним, срібним і глиняним посудом, папером, сургучем, китайськими товарами — чаєм, голями й фанзою, болховські, більговські і курські — з юхтою, тульські — «з залізом штабним і шинним і в різних речах зробленим»⁴⁴.

Російські товари продавали і в інших лівобережних містах України, зокрема в Ромнах, Погарі, Новгород-Сіверському, Чернігові, Ста-

³⁵ Киевская старина, т. XL, стор. 430.

³⁶ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 383.

³⁷ О. М. Пономарьов. Назв. праця, стор. 145.

³⁸ Там же, стор. 93, 101, 102.

³⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 786, оп. 1, спр. 3, арк. 57—61.

⁴⁰ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 477.

⁴¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 39, 40, 49, 341.

⁴² А. Шафонский. Назв. праця, стор. 477.

⁴³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 341, арк. 2.

⁴⁴ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 484.

родубі, Прилуках. Як і в першій половині XVIII ст., купці з «великоросійських місць» приїжджали в Лубни, Миргород, Хорол, Городище та інші міста й містечка Київського намісництва⁴⁵. В Києві можна було зустрінути купців з Москви, Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла, Севська, Курська.

Українські купці відвідували майже всі російські торгові центри, але найчастіше Москву, Петербург, Тулу, Калугу, Курськ. Окремі з них бували навіть на Ірбітському ярмарку (Сибір)⁴⁶.

Велике значення для розвитку торговельних зв'язків між лівобережними українськими і російськими містами мали ярмарки й торгги. За підрахунками І. Г. Шульги, в 50-х роках XVIII ст. на Лівобережній Україні відбулося 348 ярмарків і 8684 торгги, а в 80-х роках — 390 ярмарків⁴⁷. 1802 р. в Чернігівській губернії збирався 151 ярмарок, куди надійшло товарів на 6816 тис. крб., в Полтавській, — відповідно, 243 і 5018 тис. крб. Найбільшими серед них були міські ярмарки. В 27 містах їх відбулося 99, тобто 25,3% загальної кількості, а товарів на них привезено на 11 289 тис. крб. (95,4% загальної суми). Решта ярмарків збиралася в містечках, слободах та великих селах. Сюди привозили значно менше товарів. Так, на 23 ярмарки Переяславського повіту їх доставлено лише на 10 тис. крб., на 26 ярмарків Козелецького — на 15—20 тис., на 36 ярмарків Золотоніського — на 5 тис., на 22 ярмарки Хорольського — на 10 тис., на 29 ярмарків Зіньківського — на 82 тис., на 18 ярмарків Гадяцького — на 18 тис., на 12 ярмарків Лубенського повіту — на 3—4 тис. крб. Далеко відомими були роменські ярмарки, зокрема Ільїнський. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на нього привозили товарів на 1—2 млн. крб., а на три інших — лише на 100 тис. крб.⁴⁸ Роменські ярмарки продовжувалися до трьох тижнів. На них з'їжджалися купці, міщани, козаки, поміщики і селяни з українських міст і сіл, а також купці з Москви, Тули, Калуги, Орла, Болхова, Воронежа, Курська, Білорусії, вірмени з Астрахані, турки й татари з Криму. Тут продавалися сукна, шовкові й бавовняні тканини, золоті вироби, срібний посуд, коси, табунні коней, рогата худоба, в'ялена риба, сіль, виноградне вино, горілка. Значне місце в торгівлі посідав тютюн. Міські скупники продавали його або міняли на хутра, шовкові й бавовняні тканини. Взімку тютюн везли на Ірбітський ярмарок, у Білорусію, Ригу, Курляндію, Тавріду і, звичайно, в Москву та Петербург⁴⁹.

Одним з найбільших ярмарків був Кролевецький Семенівський ярмарок. Кролевець знаходився на перетині двох великих торговельних шляхів, що йшли з Москви до Києва: перший — через Калугу, Стародуб і Новгород-Сіверський, другий — через Тулу, Орел, Севськ і Глухів⁵⁰. Сюди також приїжджали здебільшого російські купці, але часто бували й польські та пруські. Купці з Москви, Воронежа, Калуги, Тули продавали сукно, полотно, ситець, стрічки, заполоч, залізни, олов'яні та мідні вироби. З українських міст і сіл сюди надходили рогата худоба, коні, вівці, прядиво, тютюн, шерсть, шкурні, овчинні, смушки, юхта, полотно, просте сукно, птиця та інші товари, а також багато ремісничих виробів: одяг, взуття, зброя, горшки.

⁴⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 29, 31, 33, 37.

⁴⁶ Там же, арк. 10.

⁴⁷ І. Г. Шульга. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в., стор. 161.

⁴⁸ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, стор. 86—87.

⁴⁹ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 574—575.

⁵⁰ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. II, стор. 379.

Подібним, але значно вужчим був асортимент товарів інших ярмарків, зокрема в Погарі, Почепі, Глухові, Гадячі, Чернігові, Стародубі, Прилуках, Переяславі⁵¹.

Всі ярмарки Лівобережної України можна поділити на два види: дрібні й великі. На дрібних, які відбувалися у невеликих містах і містечках, міщани, козаки і селяни вели роздрібну торгівлю. Значну роль тут відігравали скупники. Великі ярмарки відбувалися в найбільших містах Лівобережжя, на них купці й поміщики продавали товари оптом. Поряд з українськими тут торгувало чимало російських, а також зарубіжних купців. Ярмаркова торгівля, підкреслював І. О. Гуржій, була одним із засобів включення України у всеросійський ринок. Вона сприяла посиленню зв'язків між Лівобережною, Правобережною та Південною Україною, а також лівобережних земель із західноукраїнськими, загарбаними австрійськими феодалами. На Україні, таким чином, складався внутрішній ринок, який був частиною всеросійського ринку⁵².

У другій половині XVIII ст. на Лівобережжі широко велася постійна торгівля, якою займалися місцеві, українські й осілі, російські купці, а також міщани, козаки, заможні селяни. Товари продавали у лавках, амбарах, ятках, коморах, шопях, навісах, шатрах, будках. В описі Новгород-Сіверського намісництва, зокрема, зазначалося, що в 1779—1781 рр. «в кам'яних і дерев'яних лавках міщани й різночинці торг ведуть різними шовковими, суконними й хутряними товарами, фарфоровим посудом і аглицьким пивом, французькою горілкою і різними винами, купуючи [їх] в Санкт-Петербурзі, Москві та інших містах на ярмонках, і кращі з них мають капіталу до 50 000 карбованців, а великоросійські купці, що живуть у своїх будинках і найманих, торгують шовковими і суконними товарами, також різним залізним і скляним посудом і мають капіталу від двох до десяти тисяч. Деякі з місцевих торгують красними і дрібними товарами, купленими в цьому ж місті»⁵³. Академік Гільденштедт писав, що в 70-х роках XVIII ст. у ніжинських лавках продавалися європейські, турецькі, кримські, російські товари, бо «тут складовий пункт торгівлі між Росією, з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцігом і Лейпцігом,— з другого»⁵⁴. В 12 лавках Прилук торгували «по найму ... оптом і нарізно дрібними крамними товарами і залізом великоросійські купці», попередньо скуповуючи їх у Москві, Ніжині і Ромнах. 36 інших лавок належали місцевим жителям (міщанам і розкольникам)⁵⁵. Переяславські купці «товари лавочные красные» одержували з Москви та інших російських міст, а також з Ніжина, Києва, Полтави⁵⁶.

Отже, в постійній, як і ярмарковій, торгівлі на Лівобережній Україні значне місце посідали товари, привезені з Росії.

Купці Росії та Лівобережної України брали активну участь і в зовнішній торгівлі. М. Тищенко у «Нарисах історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в.» твердив, нібито в середині XVIII ст. за кордоном з'являлося дедалі менше українських купців. Причина цього, на його думку, полягала в проникненні на Україну російського купецтва, меркантилістичній політиці царського уряду, а також у тому,

⁵¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 10—611; ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 25.

⁵² І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 93, 94, 113.

⁵³ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 440.

⁵⁴ Киевская старина, т. XL, стор. 433.

⁵⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, спр. 13 697, арк. 485.

⁵⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 24.

що нащадки великих купецьких родів з часом перестали займатися торгівлею, дбаючи про здобуття старшинських посад та збільшення земельних володінь⁵⁷. Такі висновки суперечать дійсності. Часті поїздки за кордон чернігівського купця першої гільдії І. Єньки та його прикажчиків, широкий асортимент товарів, які він привозив і вивозив, чималі торговельні операції ніжинських купців І. Савицького та І. Полідора, остерських міщан П. Любарського та І. Меланченка, київських міщанок Г. Трофимової, К. Павлової, М. Яворської, М. Червінської, М. Карасихи та багатьох інших⁵⁸ переконливо спростовують ці твердження.

Різноманітні товари закупляли на Україні й везли в Польщу та інші країни або доставляли з-за кордону в українські міста, звичайно, й російські купці. Так, 5 серпня 1764 р. через Переяславську митницю путивльський купець М. Беляєв провіз у Богуслав з Ніжина 300 аршин полотна, 900 аршин крашенини, 100 шерстяних кушаків, 50 аршин пістр, 20 фунтів сірки, 1 пуд зернистого перцю. 19 вересня 1778 р. курський купець М. Гулевський через Сорокашитську митницю перевіз із Ніжина для продажу в Чорнобилі 500 пудів мила, 21 пуд воску, 18 пудів чаю⁵⁹.

Багато російських і українських купців брало участь у транзитній торгівлі, переправляючи через Лівобережну Україну товари з Польщі в Росію і навпаки. Наприклад, 2 липня 1778 р. прикажчик калузького купця І. Коробова провіз через Сорокашитську митницю закуплені в Лейпцигу 156 аршин градетуру, 51 — тафти, 46 — італійського атласу, 610 — драгету, 78 — напівситцю, 28 — серпанку, 3564 — фланелі, 158 аршин сартерону, 5 дюжин (63 аршини) напівситцевих хусток, 15 штук миткалю тощо, за що сплатив 452 крб. 2 коп. мита. 15 грудня того ж року в Сорокашитській митниці зареєстровано велику партію товарів, яку доставив з Лейпцига калузький купець А. Макаров, сплативши 712 крб. 20 коп. мита⁶⁰.

Про активну участь російських і українських купців у зовнішній торгівлі свідчать і зведені відомості українських митниць. У 1766 р. через Секеринську митницю ввезено товарів на 1774 крб. 47 коп., зокрема українськими купцями — на 509 крб. 92 коп., російськими — на 883 крб. 55 коп., вивезено — на 2478 крб. 30 коп., зокрема українськими купцями — на 192 крб. 80 коп., російськими — на 1862 крб. 90 коп.⁶¹; через Стайківську митницю ввезено — на 899 крб. 49 коп.: українськими купцями — на 741 крб. 47 коп., російськими — на 71 крб. 62 коп., вивезено — на 2122 крб. 47 коп.: українськими — на 1171 крб. 80 коп., російськими — на 56 крб. 50 коп.⁶². 1779 р. через Сорокашитську митницю ввезено товарів на 66 168 крб., зокрема українськими купцями — на 32 793 крб. 60 коп., російськими — на 21 504 крб. 80 коп., вивезено — на 29 705 крб. 90 коп., зокрема українськими купцями — на 3917 крб., російськими — на 906 крб.⁶³ Ці дані переконливо спростовують твердження буржуазних націоналістів про те, що в досліджуваний період на Лівобережжі торгували переважно російські купці.

Таким чином, у XVIII ст. між Лівобережною Україною і Росією існували тісні торговельні зв'язки. Російські купці привозили сюди в основному промислові вироби і закупляли продукцію землеробства,

⁵⁷ М. Тищенко. Назв. праця, стор. 344.

⁵⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 120, оп. 1, спр. 7, арк. 10, 16, 19, 20, 35; спр. 77, арк. 4; ф. 121, оп. 1, спр. 9, арк. 44—46; спр. 27, арк. 6—10.

⁵⁹ Там же, ф. 120, оп. 1, спр. 7, арк. 28.

⁶⁰ Там же, арк. 18—19, 37.

⁶¹ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 30, арк. 91.

⁶² Там же, ф. 121, оп. 1, спр. 9, арк. 19—77.

⁶³ Там же, ф. 120, оп. 1, спр. 52, арк. 100—235.

тваринництва й садівництва. Українські купці також часто відвідували російські міста, де збували сільськогосподарські товари, ремісничі вироби, закупаючи промислові вироби й хутра. Зміцнення контактів між Лівобережною Україною і Росією сприяло дальшому розвитку продуктивних сил Лівобережжя.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В ЄГИПТІ НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ 1919 р.

А. Д. ДЯЧЕНКО

18 грудня 1914 р. в умовах першої світової імперіалістичної війни Англія оголосила про встановлення над Єгиптом свого протекторату і фактично перетворила цю країну на головну базу постачання й обслуговування 500-тисячної британської армії.

Єгипетська економіка переводилася на військові рейки. Значні кошти з місцевого бюджету, зокрема й золотий запас країни, витрачалися на будівництво укріплень, казарм, шосейних і залізничних шляхів, таборів для солдатів та на інші військові потреби. Проте грошей на утримання військ не вистачало, й імперіалісти значно збільшили тягар податків на єгипетських селян. Англійські власті конфіскували у них сільськогосподарські продукти, скупували частину врожаю за безцінь і навіть вимагали, щоб фелахи (єгипетські селяни) певну кількість зерна постачали для окупаційної армії безплатно. Якщо ж селянин потрібної кількості зерна не мав, він змушений був купувати його на ринку й здавати британським інтендантам. Крім того, військові агенти реквізували у місцевих жителів тяглову худобу. Все це викликало у населення ненависть до колонізаторів.

Ще більше становище загострилося у зв'язку з тим, що з 1915 р. швидко почали зростати ціни на бавовну. В 1919 р. вони досягли 90 доларів за кантар*. Це призвело до значного збільшення під неї посівних площ і скорочення їх під зернові культури, що завдало відчутного удару по селянству. В країні почався голод. Тим часом місцеві поміщики і буржуазія, скориставшись відсутністю конкурентів, добре наживалися на поставках бавовни. Якщо в 1914 р. їх капіталовкладення становили 9 млн. єгипетських фунтів, то в 1917 р.— 24 млн.¹. Нагромадивши значні кошти, національна буржуазія почала вкладати їх у будівництво нових промислових підприємств. В Єгипті з'явилися бавовнопрядильні і ткацькі фабрики, на яких працювало по 50 і більше робітників, маслоробні, дубильні і борошномельні заводи, ливарні майстерні тощо. Поліпилися справи й на тих підприємствах, які до війни ледве зводили кінці з кінцями. Таким чином, єгипетська буржуазія зміцнила свої позиції і прагнула до завоювання політичної влади, необхідної їй для захисту своїх економічних інтересів. Все це вело до загострення протиріч між національним капіталом та імперіалізмом. Водночас у містах і селах країни збільшилася чисельність і посилювалося зубожіння робітничого класу.

Отже, імперіалістична війна 1914—1918 рр. викликала значні зміни в соціально-економічній структурі Єгипту, що знайшло свій вияв у розвитку легкої промисловості, зростанні чисельності робітничого класу,

* 1 кантар=44,9 кг.

¹ Л. Н. В а т о л и н а. Современный Египет, М.-Л., 1949, стор. 65.

зміцненні позицій і активізації національної буржуазії. Війна посилила експлуатацію і політичний гніт єгипетського народу, ще більше поглибила протиріччя між ним та британським імперіалізмом.

Велика Жовтнева соціалістична революція справила величезний вплив на країни колоніального Сходу, в тому числі й на Єгипет. Вона дала єгипетським трудящим зразок першої в світі держави робітників і селян, держави без експлуататорів. «Уперше в історії людства,— писав відомий єгипетський історик Ш. А. аш-Шафії,— з'явилася велика держава, яка не хотіла нікого колонізувати, нікого окупувати, нікого експлуатувати, держава, яка стала на бік усіх визвольних сил світу»².

У міру того, як звістки про революційні події в Росії проникали в Єгипет, зростала надія широких народних мас на краще майбутнє, на справедливий соціальний устрій. Великий Жовтень пробудив класову свідомість молодого єгипетського пролетаріату, став поштовхом до зародження в країні комуністичного руху. В 1918—1919 рр. в Александрії була створена перша комуністична група, трохи пізніше такі ж групи виникли в Каїрі та Порт-Саїді. До їх складу входили переважно європейці (робітники та деякі представники революційно настроєної інтелігенції), але були тут і єгиптяни. Англійський буржуазний автор Г. Янг зазначав, що «більшовицькі ідеї» мали великий вплив «як на іноземних робітників, так і на класово свідомих осіб з місцевого пролетаріату»³. Інший буржуазний дослідник англієць П. Елгуд писав: «Ще до укладення перемир'я у донесеннях вказувалося на присутність революційних агентів в Александрії та Порт-Саїді, і власті побоювалися, щоб Єгипет не сприйняв їх доктрину... Хоч після війни загроза з боку військового противника минула, інша загроза стала на її місце: існували причини вважати, що в Єгипті діяли місіонери, які поширювали теорії, що йшли в розріз з політикою уряду й були ворожі суспільству»⁴. Проте всі ці групи були нечисленними й слабо зв'язаними між собою. Класова самосвідомість у більшості робітників-єгиптян у цей період тільки зароджувалася. Це й обумовило той факт, що національно-визвольний рух у Єгипті очолила буржуазія.

Розвиткові та поширенню серед єгипетського народу ідей національного визволення сприяли успіхи молодого Республіки Рад у боротьбі з контрреволюцією та іноземною військовою інтервенцією. Вплив подій, які відбувалися в Радянській Росії, посилювався ще й тим, що саме тут зазнавали краху гнобителі єгипетського народу — англійські імперіалісти та їх союзники по Антанті. Радянський уряд рішуче викрив і засудив колоніальну політику царизму, зокрема його експансіоністські плани щодо Туреччини і Персії. Уперше в історії велика європейська держава проголосила принципи рівноправності як основу своїх взаємовідносин із країнами Сходу і подала їм допомогу в антиімперіалістичній боротьбі. Широкий резонанс у світі дістала й політика Радянської влади в національному питанні: втілення у життя принципу рівноправності всіх націй, визнання за ними права на самовизначення аж до повного відокремлення.

Все це відбулося й на діяльності буржуазно-поміщицьких націоналістів Єгипту. Якщо раніше вони виступали тільки за автономію (в рамках Османської імперії або англійського колоніального режиму), то після перемоги Великого Жовтня висунули вимогу цілковитої не-

² Ш. А. аш-Шафії. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882—1956), М., 1961, стор. 56.

³ G. Young. Egypt, London, 1927, стор. 297.

⁴ P. G. Elgood. The transit of Egypt, London, 1928, стор. 235.

залежності країни. «Національна партія,— писав Г. Янг,— значно поліпшила свою організацію і конкретизувала свою мету завдяки вивченню методів... російських комуністів. Ідеї та лозунги, запозичені з Радянської Росії, посилювали й живили національно-визвольний рух, хоч центральне місце в його керівництві займала національна буржуазія... Рух... мстив у собі новий, республіканський і революційний елемент, хоч в основному він і був «національним»⁵. Щоб нейтралізувати вплив Жовтневої революції на мусульманські народи Сходу, імперіалісти намагалися переконати їх у тому, що держави Антанти всіляко підтримують і захищають права малих націй. «Кожний народ,— писав, наприклад, тодішній президент Сполучених Штатів Америки В. Вільсон,— тільки сам має право визначати свою політику й вибирати свій шлях, який... веде до прогресу, без перешкод, заборони, погроз чи залякування всіх без винятку слабих чи сильних народів»⁶.

Іноколи подібні заяви досягали своєї мети. Керівники національного руху в Єгипті повірили в те, що добитися незалежності країни можна шляхом переговорів з Англією. Восени 1918 р. вони вирішили відрядити в Париж на мирну конференцію свою делегацію, яка б від імені Єгипту висунула там вимогу незалежності країни. Особливо активно підтримував цей план віце-президент Законодавчих зборів Єгипту Саад Заглул*.

Очолована ним група (16 чол.) остаточно сформувалася 23 листопада 1918 р.⁷ Вона прийняла назву Єгипетської Делегації («аль-Вафд аль-Місрі»), а її прихильники стали називати себе вафдистами. Спочатку термін «вафд» означав лише «делегацію» у вузькому розумінні цього слова, проте з кінця 1918 р. «вафд» почав переростати у партію, а власне члени «делегації» склали її керівне ядро (з 1923 р. називалася «Партія делегації» («Хізб аль-Вафд») або скорочено «Вафд») **.

Протягом тривалого часу, майже до подій «чорної суботи» (26 січня 1952 р.) ***, Вафд зберігав керівне становище в єгипетському національно-визвольному русі. До останнього місяця свого існування вафдистська партія претендувала на роль загальнонаціонального лідера, виразника інтересів усього єгипетського народу. Тому важливо чітко охарактеризувати її соціальний склад. Говорячи про умовну правильність вислову «загальнонаціональна революція», В. І. Ленін писав: «Поняття «загальнонаціональна революція» повинно вказувати марксистові на необхідність точного аналізу тих різних інтересів *різних* класів, які сходяться на певних, визначених, обмежених загальних завданнях. Ні в якому разі не може служити це поняття для того, щоб *затушовувати*, заслоняти вивчення класової боротьби в ході тієї чи іншої революції»⁸.

⁵ G. Young. Назв. праця, стор. 231.

⁶ Цит. за: Ш. А. аш-Ш а ф и и. Назв. праця, стор. 56—57.

* Видатний політичний діяч Єгипту, один з керівників антиімперіалістичного руху.

⁷ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, Л., 1958, стор. 15.

** Ця партія була найбільшою політичною організацією єгипетської національної буржуазії та ліберальних поміщиків. Заборонена вона лише після липневого перевороту 1952 р. Стояла на позиціях революційної антиімперіалістичної боротьби (1919—1921 рр.), згодом перейшла на шлях компромісів та угод у зовнішній політиці й переслідування робітничого руху — у внутрішній.

*** В цей день за заздалегідь розробленим планом дворцева кліка короля Фарука у змові з англійськими окупантами організувала грандіозну провокацію — підпалення Каїра, основною метою якої було звинуватити у цьому демонстрантів, розпримити революційні сили країни й усунути вафдистський уряд, що стояв на чолі всенародного патріотичного руху.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 264.

За 35 років існування партії Вафд (1918—1953 рр.) її класовий характер як партії національної буржуазії зазнав відчутних змін, зберігши при цьому свої головні риси. Багато з її керівників — вихідців з поміщицького середовища — поступово перетворювалися у буржуазних інтелігентів або великих капіталістів, які, проте, не втрачали зв'язку із землеволодінням. Деякі з них, навпаки, спочатку були інтелігентами або підприємцями, а згодом купували землю й ставали поміщиками. «Вищий професіональний клас (тобто верхівка буржуазної інтелігенції), — зазначав арабський економіст Ч. Ісауї, — особливо схильний до політичного і соціального злиття з поміщицьким класом. Багато його членів вийшли з цього класу і зберігають зв'язок із землею. Інші, які вийшли із середовища дрібної буржуазії, поспішають відзначити свій прихід до багатства купівлею маєтку»⁹. Незважаючи на те, що Вафд, в основному, складався з представників молодого єгипетського капіталу міста і села, більшість у його керівництві становили великі землевласники. Один з них — член Єгипетської Делегації Ахмед Лютфі ас-Саїд про позицію поміщиків у Вафді говорив так: «Наша лінія полягає в тому, щоб поїхати до Парижа, поставити нашу проблему на лондонській конференції й вимагати права на самовизначення Єгипту і Судану. Якщо нашу вимогу задовольнять, то це буде як раз те, чого ми хочемо, а якщо ні, тоді Рушді * і Адлі ** поїдуть у Лондон для переговорів з британським урядом про встановлення взаємовідносин між Єгиптом і Англією в рамках протекторату!»¹⁰.

Інакше думав С. Заглул. Коли члени Єгипетської Делегації поставили вимогу дозволити їм поїхати на переговори, а британський верховний комісар у відповідь на це зажадав, щоб пропозиції Вафду стосовно державної влади в Єгипті залишались у рамках протекторату, Заглул заявив: «Ніяких пропозицій, окрім волі єгипетської нації, висловленої в її наказі, а саме: цілковита незалежність»¹¹. Таким чином, з перших днів створення Вафду в його керівництві виникли незгоди між представниками великих поміщиків, яких задовольняло «упорядкування протекторату», і національної буржуазії, яка прагнула до повної незалежності. Вимога останніх і стала бойовим лозунгом програми Вафду, опублікованої в листопаді 1918 р.

Щоб не псувати відносин з іноземними державами, насамперед з Францією та Сполученими Штатами, і не закривати шляху до угоди з англійською буржуазією, у програмі робилося ряд застережень. Так, у ній говорилося про необхідність провести в Єгипті економічні, адміністративні і соціальні реформи, але не уточнювалося їх характеру. Детальний зміст програми розкрито у «Резюме єгипетських вимог», оголошеному С. Заглулем 14 листопада 1918 р.¹² В програмі проголошувалося:

- «1. Єгипет наполягає на забезпеченні своєї незалежності:
- а) оскільки це природне право націй;

⁹ Ch. Issawi. Egypt: an Economic and Social Analysis, London, 1947, стор. 150.

* Рушді — прем'єр-міністр внутрішніх справ Єгипту, якому безпосередньо підлягала місцева адміністрація і поліція.

** Адлі — член міністерства Рушді.

¹⁰ Цит. за: Ш. А. аш-Шаф'и. Назв. праця, стор. 69.

¹¹ Там же.

¹² Цей документ міститься у Білій книзі Єгипетської Делегації, яка була опублікована восени 1919 р. С. Заглулем у Парижі (White book. Egyptian Delegation to the Peace conference. Collection of official correspondence, Paris, 1919, стор. 9—11). Він був доданий до звернення, яке С. Заглул розіслав 6 грудня 1918 р. представникам усіх держав, що мали дипломатичні відносини з Єгиптом (див.: F. Valyi. Spiritual and political revolutions in Islam, London, 1925, стор. 100—101; А. ар-Раф'и. Восстание 1919 года в Египте, М., 1954, стор. 142—143).

б) оскільки Єгипет ніколи не переставав вимагати своєї незалежності, навіть ціною крові своїх дітей. Його перемоги дали б йому можливість завоювати суверенітет, коли б великі держави в 1840—1841 рр. не змусили його звести свої вимоги до мінімуму і погодитися на широку автономію, яка насправді була незалежністю;

в) оскільки Єгипет вважає тепер себе вільним від останнього зв'язку, який залишав його під сюзеренітетом Туреччини, з огляду на те, що ця країна, внаслідок результатів війни, більше неспроможна здійснювати свій протекторат;

г) оскільки Єгипет вважає, що настав час проголосити незалежність, виправдану національними умовами та його духовним і матеріальним становищем.

2. Єгипет прагне до конституційної форми правління; деталі режиму повинні бути встановлені у відповідності з особливим становищем країни, враховуючи й іноземні інтереси. Повинні бути здійснені економічні, адміністративні та соціальні реформи, для успішного проведення яких країна звернеться, як це було й раніше, за допомогою до націй Заходу.

3. Єгипет проголошує, що привілеї іноземців будуть старанно збережені і, оскільки досвід показав, що деякі з цих привілеїв можуть бути поліпшені, він запропонує, в ліберальному і цілком доброзичливому дусі, зміни, щоб забезпечити прогрес країни і зберегти зазначені інтереси.

4. Єгипет проведе вивчення запровадження заходів фінансового контролю, дійовість яких, оскільки йдеться про заінтересовані країни, не буде поступатися дійовості заходів, що існували до угоди 1904 р.; їх істотним інструментом залишиться каса публічного боргу.

5. Єгипет готовий вжити будь-яких заходів, які можуть бути визнані державами за корисні для гарантії нейтральності Суецького каналу.

6. Єгипет вважав би великою честю для себе, коли б його незалежність була гарантована Лігою Націй і яка внесла б свій вклад в реалізацію нових ідей права і законності».

13 листопада 1918 р. С. Заглул, Алі Шарауї та Абд-аль-Азіз Фахмі звернулися до британського верховного комісара Уінгейта з вимогою надання Єгипту незалежності і зустріли рішучу відмову. Наполягаючи на збереженні англійського панування у Єгипті, Уінгейт посилався і на географічне положення, що нібито «фатально» обрікає Єгипет бути мостом між Англією та її заморськими колоніями, і на «історичні» міркування (ви, мовляв, були рабами раніше, так чому б вам не залишитися ними у майбутньому), і на процент пенсійменних (як на ознаку неспроможності єгиптян вирішувати свої справи), і на якісь «благодіяння» Англії щодо Єгипту¹³.

Показово, що вафдисти погоджувалися піти на значні поступки англійцям (спільна оборона Суецького каналу, військовий союз з Англією і гарантія її економічних інтересів тощо). Але останні відхиляли будь-які їх пропозиції.

Щоб заручитися всенародною підтримкою, вафдисти організували в країні широку агітаційно-пропагандистську кампанію. У складеній ними «Хартії національних вимог» — своєрідному мандаті Єгипетської Делегації — говорилося, що ця делегація уповноважена «добиватися всіма мирними та законними засобами, де тільки можливо, незалежності Єгипту...»¹⁴.

¹³ А. а-р-Раф'и. Назв. праця, стор. 94—98.

¹⁴ Ш. А. а-ш-Шаф'и. Назв. праця, стор. 59.

По країні почався збір підписів під цим документом. «При виробленні форми мандату,— зазначав активний член Вафду Абу аль-Фатх,— були прийняті до уваги надзвичайні обставини (військове становище.— А. Д.). У ньому (мандаті) відкрито не говорилось про те, що незалежність має бути «повною», а була включена фраза, яка висловлювала впевненість—чи щось на зразок цього—у справедливості Британії та її симпатії до свободи»¹⁵.

Спочатку мета Єгипетської Делегації була сформульована в «Хартії національних вимог» так: «...добиватися всіма мирними і законними засобами незалежності Єгипту згідно з принципами свободи і справедливості, проголошених Великобританією та її союзниками, і згідно з якими вони повинні сприяти визволенню народів»¹⁶. Коли цей документ був представлений на розгляд більш широкого кола прихильників вафдистського руху, його текст викликав деякі заперечення. Зокрема, частина інтелігенції з числа Національної партії ватаїстів зажадала, щоб у «Хартії» було недвозначно поставлено вимогу цілковитої незалежності країни. Ця пропозиція була прийнята. З самого початку стало очевидним, що чим рішучіше висуватиме Вафд антиімперіалістичні гасла, тим однакостійнішою буде його підтримка з боку широких народних мас.

По всій країні чутки про створення Єгипетської Делегації та її вимоги були зустрінуті з небувалим в історії Єгипту віднесенням. У містах і селах розгорнулася масова кампанія по збиранню підписів під цими вимогами. Протягом кількох тижнів їх було зібрано близько 3 млн.¹⁷.

Лозунги повного визволення Єгипту з-під гніту британського імперіалізму знаходили широкій відгук серед єгипетських фелаків і робітників, ненависть яких до імперіалістичних хижаків особливо зросла в роки війни. Палке бажання трудящих Єгипту позбутися колоніального рабства—ось що було головною рушійною силою післявоєнного піднесення національно-визвольного руху в країні, силою, якою й треба було скористатися вафдистам. Адже боротьба проти англійського панування, що дедалі розгорталася, цілком відповідала кровним інтересам єгипетських селян і робітників. Однак той факт, що керівництво національно-визвольним рухом знаходилося в руках буржуазно-поміщицького Вафду, не міг не позначитися на характері всього визвольного руху. Це особливо яскраво виявилось згодом, під час збройної боротьби. Незважаючи на це, діяльність вафдистів та їх вождя С. Заглула, спрямована проти такої реакційної сили, як англійський імперіалізм, була прогресивною. Вона об'єктивно сприяла послабленню позицій імперіалізму у світовому масштабі, допомогла народним масам пробудитися до активного політичного життя. У той час Вафд справді відігравав роль виразника загальнонаціональних інтересів, був осередком усіх патріотичних сил Єгипту. В обстановці, коли світ розколовся на два ворожих табори—капіталістичний і соціалістичний, а особливо в умовах інтервенції імперіалістичних держав проти молодого Країни Рад, удари, яких завдавали єгипетські націоналісти англійським колонізаторам на берегах Нілу, послаблював загальний фронт світового імперіалізму.

Марксизм-ленінізм учить, що треба вміти розрізняти націоналізм нації, яка пригноблює інші народи, і націоналізм нації, яка пригноблюється і яка прагне до незалежності. «У кожному буржуазному наці-

¹⁵ Цит. за: А. М. Голдобин. Назв. праця, стор. 25—26.

¹⁶ А. а-р-Рафхи. Назв. праця, стор. 103.

¹⁷ Emile Selim Amad. La question d'Egypte (1841—1931), Paris, 1938.

оналізмі пригнобленої нації,— зазначав В. І. Ленін,— є загальнодемократичний зміст *проти*гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо...»¹⁸.

Політичному успіхові Вафду значною мірою сприяли особисті якості його вождя С. Заглула. Неабиякий розум, енергія, велике ораторське обдарування, палкий патріотизм поєднувалися у ньому з глибоким знанням свого народу, його почуттів і прагнень. Він став найпопулярнішою в країні фігурою, а його знаменита фраза «право вище сили, народ вищий уряду» — надовго стала девізом єгипетських патріотів. «Він знав і розумів свій народ,— писав єгипетський історик А. Юсуф,— його голос був справді голосом нації»¹⁹. Роль С. Заглула як визнаного керівника єгипетського національно-визвольного руху була відзначена й Виконкомом Комінтерну. Так, у тезах, прийнятих на розширеному пленумі ВККІ, говорилося: «Над Єгиптом майорить прапор національного повстання, вождем якого є Заглул-паша»²⁰.

Через кілька днів після свого першого візиту до англійського верховного комісара в Єгипті Уінгейта С. Заглул відвідав його вдруге і знову попросив дозволу поїхати до Лондона, щоб висвітлити там єгипетське питання. «Ми,— говорив С. Заглул,— доведемо нашу точку зору до відома громадськості (англійської.— А. Д.), бо впевнені, що успіх нашої справи значною мірою залежить від справедливості, свободи і шкровительства правам слабких, якими відзначається громадська думка»²¹. Оскільки Єгипет перебував на військовому становищі, Уінгейт сказав, що він не може самостійно вирішити цього питання і направив Заглула до військових властей, пообіцявши повідомити про його прохання англійське Міністерство закордонних справ.

1 грудня 1918 р. надійшла остаточна відповідь: англійський уряд забороняв Єгипетській Делегації виїзд до Лондона, а «міркування» щодо режиму протекторату і колоніального управління пропонував їй висловити у письмовій формі. Таким чином, розрив між імперіалістами Англії і єгипетськими націоналістами збільшився, а боротьба загострилася. «Єгиптяни занитують себе,— телеграфував 4 грудня С. Заглул Ллойд Джорджу,— чи не є принципи, які керівники імперії не перестають проголошувати у своїх повсякденних деклараціях, пристосовуваними лише до деяких верств людства, за винятком інших, менш щасливих»²². Ця телеграма свідчила про те, що ілюзії вафдистів на розв'язання проблеми незалежності Єгипту за допомогою Англії почали розвіюватися.

Коли в грудні 1918 р. імперіалістичні держави почали активно готуватися до Паризької мирної конференції, вафдисти висунули вимогу допустити їх безпосередньо на конференцію. 14 і 27 грудня 1918 р. та 3 січня 1919 р. С. Заглул мав з цього приводу телефонні розмови з президентом США В. Вільсоном, а в день відкриття конференції (18 січня 1919 р.) Вафд направив на адресу її голови — Клемансо — меморандум, у якому поставив вимогу надати повну незалежність своїй країні. При цьому вафдисти обіцяли виконувати всі фінансові зобов'язання Єгипту й захищати права іноземців. 25 січня 1919 р. Вафд знову звернувся до Клемансо з проханням дозволити представникам

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 262.

¹⁹ Див. У. А. Веу. Independent Egypt, London, 1940, стор. 66.

²⁰ Послевоенный капитализм в освещении Коминтерна. Сборник документов и резолюций конгрессов и Исполкома Коминтерна, тезис № 5, М., 1932, стор. 40—41.

²¹ Цит. за: Ш. А. аш-Шаф'и. Назв. праці, стор. 60.

²² White book..., стор. 24—25.

Єгипту взяти участь у роботі конференції²³. Однак усі ці звернення залишилися без відповіді. Імперіалісти були зайняті більш важливою, з їх погляду, справою — поділом здобичі.

13 січня 1919 р. в Каїрі С. Заглул виступив з великою програмною промовою, текст якої було нелегально надруковано й розповсюджено у багатьох провінціях²⁴. Та особливо великий успіх серед єгипетського народу мав його виступ 7 лютого 1919 р., в якому С. Заглул рішуче заявив про незаконний характер англійського протекторату²⁵. Як свідчить єгипетський історик А. ар-Рафії, ця промова була схвально сприйнята всіма верствами єгипетського суспільства. Про популярність у цей час С. Заглула і Вафду свідчать багато англійських буржуазних авторів. Так, безпосередній учасник подій 1918—1919 рр. в Єгипті А. Х. Бімен стверджував, що «Вафд тримав палець на пульсі народу», а Ллойд визнавав, що вафдисти були «господарями становища»²⁶. І справді, більшість єгиптян була на боці партії С. Заглула, а в різних містах країни почали виникати місцеві комітети її прихильників.

1 березня 1919 р. міністерство Рушді * у повному складі змушене було піти у відставку, і Єгипет залишився без уряду. Обов'язки міністрів виконували радники та старші чиновники-англійці. В обставині, що склалася, адміністративний апарат не міг ефективно виконувати свої функції. Міністерська криза стала важливим виявом загальної політичної кризи в країні. Становище було вкрай напруженим. «Провінції кипіли від... гніву фелахів»²⁷.

6 березня 1919 р. головнокомандуючий англійськими військами у Єгипті генерал Уотсон викликав до себе С. Заглула та дев'ятьох інших членів Вафду. «Мені стало відомо,— заявив він,— що питання про протекторат є предметом ваших дебатов і що ви всіляко перешкоджаєте створенню нового міністерства. Оскільки країна перебуває на військовому становищі, я повинен вас попередити: будь-який акт, спрямований проти нормального функціонування адміністрації, змусить мене вдатися до суворих заходів... Ніяких дискусій»²⁸.

Наступного дня Вафд опублікував і розповсюдив повний виклад «інтерв'ю» з генералом і свій протест з приводу його грубої заяви. Протест був направлений і прем'єр-міністрові Англії Ллойд Джорджу. «Якщо країна залишається без уряду,— говорилося в ньому,— то всю відповідальність за це несуть ті, хто ... чинив перешкоди нашому від'їздові (на конференцію в Парижі.— А. Д.), викликавши цим самим ... кризу»²⁹.

8 березня 1919 р. С. Заглула та ще трьох членів Вафду було заарештовано і відправлено у Порт-Саїд, а звідти — на Мальту. Цим самим англійські колонізатори розраховували покінчити з національно-визвольним рухом єгипетського народу, проте вийшло навпаки. Арешт керівників руху ще більше загострив обстановку в країні і, зрештою, привів до загального повстання.

²³ Там же, стор. 47—51, 67—68.

²⁴ G. Young. Назв. праця, стор. 234.

²⁵ Див. А. ар-Рафії. Назв. праця, стор. 150—151.

²⁶ А. Н. Веамен. The dethronement of the Khedive, London, 1929, стор. 116; Lloyd. Egypt since Cromer, vol. 1, London, 1933, стор. 294.

* Єгипетське лише за назвою, а насправді тісно зв'язане з колонізаторами.

²⁷ W. Hayter. Recent constitutional development in Egypt, Cambridge, 1925, стор. 26.

²⁸ M. Sabry. La revolution egyptinne, Paris, 1921, стор. 8.

²⁹ Там же, стор. 19.

Замітки

П. П. Панченко, В. О. Гайворонюк

**СПОРТИВНІ Й ТУРИСТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ —
ВАЖЛИВІ ФОРМИ
КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ
І МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА**

Комуністична партія і Радянська держава приділяють велику увагу розвитку міжнародних спортивних і туристських стосунків — цій активній і дійовій формі встановлення контактів, зміцнення інтернаціональних зв'язків з трудящими країн

соціалістичної співдружності. Питання дальшого розвитку і вдосконалення цих контактів розглядаються під час переговорів партійними та партійно-урядовими делегаціями соціалістичних держав. «Тепер у цю справу,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, виступаючи 12 травня 1967 р. на мітингу в Софії,— активно включились місцеві партійні і державні органи та громадські організації, в ній беруть участь десятки, сотні тисяч людей. Можна з цілковитою підставою говорити про співробітництво наших народів на найширшій основі з допомогою всієї системи партійних, державних, господарських зв'язків, культурного обміну, масового туризму та інших форм»¹.

Радянський уряд у своїй зовнішньополітичній діяльності послідовно проводить політику розширення економічних і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, зокрема спортивних зв'язків і туризму. Масовість і широкий розмах фізичної культури і спорту в СРСР, їх яскраво виражений загальнонародний характер, інтернаціоналістські ідеали й гуманістичні основи привертають увагу найширших кіл світової прогресивної громадськості.

Спортивні організації нашої країни підтримують постійні зв'язки з спортивними організаціями 75 країн світу². Вже в 1945 р. спортсмени Радянського Союзу першими подали безкорисливу допомогу спортсменам соціалістичних країн. Спочатку це були окремі товариські зустрічі з найпоширеніших видів спорту, зокрема, футболу, волейболу та ін. Згодом спортивні зв'язки розширюються й урізноманітнюються. Налагодився обмін спортивною інформацією. Почали практикуватися взаємні відрядження керівників спортивних органів та організацій, а з середини 50-х років проводяться не лише спільні змагання, а й взаємний обмін досвідом, наприклад, з таких питань, як тактика й техніка спортивної боротьби, а також обмін спортивною літературою, методичними посібниками, різноманітними спеціалізованими виставками. Широкого розмаху набула також всебічна популяризація передового

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 31.

² В. Мошняга. Молодое поколение интернационалистов, М., 1972, стор. 92.

спортивного досвіду. Преса, радіо і телебачення широко інформують про хід змагань між командами різних країн.

З кожним роком збільшується кількість зустрічей між радянськими й зарубіжними спортсменами. Так, у 1958 р. на Україні побувало 55 спортивних делегацій з 16 країн світу. В свою чергу, 24 делегації спортсменів республіки провели зустрічі за рубежом. Такі зустрічі незмінно викликали жвавий інтерес широкої громадськості, трудящих міста і села. Спортивні змагання, що відбулися в республіці лише протягом 5 місяців 1958 р., відвідало майже 2,5 млн. глядачів³.

Особливо активізувалися спортивні стосунки в 1966—1970 рр., коли спортивні організації УРСР та країн соціалістичної співдружності обмінялися більш як 2 тис. спортсменів і тренерів з 28 видів спорту. За цей час республіку відвідали 26 спортивних делегацій з братніх країн. Спортсмени Української РСР взяли участь в 33 міжнародних спортивних зустрічах⁴.

З'являлися нові форми обміну досвідом, організації та загально-методичної постановки роботи по підготовці, а також удосконаленню майстерності спортивних кадрів. Зокрема, радянські штангісти подали допомогу в поліпшенні техніки і підвищенні спортивної майстерності угорським та польським важкоатлетам. Донедавна хокей, наприклад, в ПНР не користувався успіхом. Культурно-спортивні організації країни звернулися до спортивних і молодіжних організацій СРСР з проханням допомогти в розвитку хокею. Останні дали ґрунтовні консультації, а також подали кваліфіковану методично-тренерську допомогу. Нині хокей впевнено завоював права громадянства в соціалістичній Польщі. Хокейні команди створено не лише у Варшаві, а й в інших містах республіки. Збірна хокейна команда ПНР брала участь у змаганнях на першість Європи і світу. Взаємовідносини між спортивними організаціями та спортсменами братніх країн будуються на принципах товариства, дружби, пролетарської солідарності і безкорисливої взаємодопомоги.

Значний вклад у розвиток спортивних зв'язків вносять партійні комітети та громадські організації прикордонних областей Української РСР і сусідніх соціалістичних країн. Вже стали традиційними змагання між прикордонними областями УРСР і воєводствами ПНР⁵. Значного досвіду, зокрема, набуто в проведенні змагань з велоспорту. У 1974 р. проводилася XXVII велогонка Миру, в якій брали участь 18 збірних команд країн європейського континенту. Учасники велогонки Миру у вільний від змагань час відвідували промислові підприємства братніх країн, зустрічалися з трудящими⁶. В містах і селах, де розпочиналися й завершувалися маршрути велосипедистів, їх привітно зустрічали представники місцевих органів народної влади та громадських організацій. Учасники велосипедного марафону своєю товариською спільністю продемонстрували дружні почуття народів соціалістичних країн, принципи гуманізму й соціалістичного інтернаціоналізму, виступили пропагандистами нових взаємовідносин між соціалістичними націями. Результати змагань всебічно висвітлювалися в пресі, а також по

³ Поточний архів Комітету молодіжних організацій УРСР (далі — Поточний архів КМО УРСР). Стенограма пленуму КМО, 7 травня 1959 р., стор. 22—23.

⁴ На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.), К., 1974, стор. 346.

⁵ Л. І. Арцишевський. Спортивне побратимство. — Львів — Жешув, Львів, 1971, стор. 119—122.

⁶ «Правда», 20—21 травня 1974 р.

радіо і телебаченню⁷. В ході змагань радянські спортсмени збагачували традиції вітчизняного спорту, примножували спортивну славу нашої країни.

Розширенню культурного співробітництва між країнами значною мірою сприяє міжнародний туризм, інтенсивний розвиток якого свідчить про активізацію зовнішніх контактів СРСР, а також про зростаючий інтерес за рубежом до життя радянського народу, економіки, науки, культури нашої Вітчизни, сприяє поширенню серед народів усіх континентів правдивої інформації про СРСР, зміцненню інтернаціональних зв'язків, викриттю злісної антирадянської пропаганди, різного роду перекручень про нашу дійсність. Міжнародний туризм є не лише формою відпочинку трудящих, а й важливим засобом духовного збагачення та поглиблення знань.

Внаслідок політичних, економічних і соціальних змін, що відбулися після другої світової війни, зокрема на європейському та африканському континентах, туризм набув значного поживлення. З середини 50-х років прийом іноземних туристів у нашій країні відбувається досить активно. Кількість іноземних туристів за 20 років (1954—1974) збільшилася з 16 до 118 млн. чол. СРСР є дійсним членом Міжнародного союзу офіційних туристських організацій (МСОТО). В 1963 р. радянська урядова делегація брала участь у роботі Римської конференції ООН по міжнародному туризму і внесла ряд конструктивних пропозицій.

В СРСР та інших соціалістичних країнах створено справжню туристську індустрію. Кожна з соціалістичних країн має постійне представництво бюро подорожей у Москві, а СРСР відкрив такі представництва в братніх країнах, постійно нагромаджується та узагальнюється досвід, вживаються заходи до неухильного вдосконалення туристських зв'язків. Маршрути по Радянському Союзу, в тому числі й по УРСР, надзвичайно популярні. Так, наприклад, лише в 1973 р. Угорщина прийняла 153 тис. гостей з СРСР, за цей час понад 110 тис. угорців відвідали Радянський Союз. Активно розвиваються туристські зв'язки між містами-побратимами, дедалі більшої популярності набуває обмін «поїздами дружби». Тільки за 4 місяці 1974 р. в Радянському Союзі побувало 9 таких «поїздів». Кілька тисяч угорських туристів святкували Першотравень в різних містах нашої країни, в тому числі й на Україні. З нагоди 30-річчя визволення Угорщини від фашистських загарбників бюро подорожей УНР розробило спеціальні маршрути для радянських туристів — ветеранів війни⁸.

На долю соціалістичних країн припадає майже 15% від загальної кількості міжнародних туристів, темпи щорічного зростання іноземного туризму тут набагато випереджають однозначні показники в капіталістичних країнах⁹. Основною притягальною силою для туристів стали різючі соціальні зміни в цих країнах. Вплив соціалізму на уми людей величезний, а його економічні й культурні досягнення викликають особливе захоплення і надзвичайно жвавий інтерес.

В нашій країні туризм набуває з кожним роком дедалі ширшого розвитку. Восени 1965 р. було затверджено спеціальний план будівництва й розширення туристських об'єктів для прийому іноземців. Для його реалізації асигновано 325 млн. крб. Тільки на устаткування авто-

⁷ «Правда», 29 вересня 1968 р., 12, 13, 14, 17 травня 1974 р.; «Львовская правда», 1, 2, 5, 9 жовтня 1968 р.; Поточний архів Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР. Радіоредакція останніх вістей, травень 1974 р.

⁸ Н. Владимиров. Приятное путешествие. — «Известия», 21 травня 1974 р.

⁹ «Правда», 20 березня 1968 р.; «Турист», 1966, № 11, стор. 26; № 4, стор. 3.

павільйонів, майданчиків для транспорту, на прокладання та ремонт туристських доріг в Карпатах виділено майже 2 млн. крб.¹⁰

Неухильне зростання добробуту радянського народу, гарантована оплачувана відпустка створюють сприятливі можливості для туристських подорожей трудящих нашої країни за кордон. Число радянських громадян, які виїздили в зарубіжні країни в 1956—1965 рр., перевищило 7 млн. чол. Практикується взаємний обмін спеціалізованими делегаціями і туристськими групами споріднених підприємств міст і областей. Це дає можливість ознайомитися з успіхами соціалістичного й комуністичного будівництва, сприяє дальшому розвитку безпосередніх контактів не тільки між колективами й організаціями, а й між окремими виробничниками, інженерно-технічними працівниками, діячами науки та культури¹¹. З багатьох областей республіки, зокрема Київської, Закарпатської, Харківської тощо, організуються «рейси дружби» в соціалістичні країни. В Одеській області, зокрема, стали традицією поїздки теплоходами до Болгарії та Румунії.

Постійно зростає число іноземних туристів, які відвідують нашу країну. В 1956 р. їх кількість досягала 1,5 млн. чол., які представляли більше 100 країн світу. А за період з 1956 по 1970 р. нашу країну відвідало 8 млн. туристів, з них понад 4,5 млн. з соціалістичних країн¹². Більше половини зарубіжних туристів, які щорічно відвідують СРСР, бувають на Україні. За останні 5 років кількість туристів з соціалістичних країн, які побували в УРСР, зросла в 4 рази¹³. Треба відзначити, що в ювілейний 1967 р. нашу країну відвідало близько 2 млн. зарубіжних гостей (за всі передвоєнні роки «Інтурист» обслужив лише 100 тис. зарубіжних туристів).

Велику роботу по встановленню і розвитку зв'язків з зарубіжними товариствами дружби і культурного співробітництва з СРСР проводить Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ). Лише в 1959 р. це Товариство прийняло 15,5 тис. туристів з соціалістичних країн, які відвідали республіку в складі 105 делегацій, 19 туристських груп та 40 «поїздів дружби»¹⁴. А вже в 1965 р. апарат Товариства, актив обласних, міських і місцевих відділень працював з 1207 делегаціями і туристськими групами (всього понад 70 тис. чол.)¹⁵. Значну роботу проводять місцеві відділення Товариства. Трудящі братніх країн досить часто бувають на промислових підприємствах, в колгоспах, радгоспах, учбових закладах, наукових установах. Так, Львівський автобусний завод постійно відвідують трудящі Жешувського воєводства ПНР. На підприємстві активно працює організація Товариства радянсько-польської дружби¹⁶. Колектив заводу підтримує також тісні контакти з робітниками спорідненого підприємства м. Санок «Автосану». Ряд бригад цих виробничих колективів змагаються між собою. Дружні стосунки, зокрема, підтримують бригади слюсарів обох підприємств: Героя Соціалістичної Праці М. І. Миляна та Е. Хитли. Дійове змагання ведуть бригади львів'янина І. Квіка і поляка

¹⁰ «Турист», 1966, № 1, стор. 3; № 10, стор. 21.

¹¹ В. С. Куцевол. В ім'я великої мети. — Львів—Жешув, стор. 14—18.

¹² Підраховано авторами за матеріалами поточного архіву КМО УРСР; М. А. Анап'єв. Міжнародний туризм, М., 1968, стор. 184.

¹³ На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.), стор. 351.

¹⁴ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1959 р.

¹⁵ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1965 р.

¹⁶ Поточний архів Будинку дружби м. Львова. Матеріали відділення Товариства радянсько-польської дружби. 1972—1974 рр.

Е. Йонарського та ін.¹⁷ При цьому робітники взаємно переймають досвід удосконалення технологічних процесів на виробництві. Вони проводять також спільні вечори дружби, зустрічі з громадськими активістами, робітниками, колгоспниками, діячами науки і культури тощо.

Велику роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків молоді Радянського Союзу з ровесниками з зарубіжних країн і, насамперед, країн соціалістичної співдружності відіграє молодіжний туризм. Створено бюро Міжнародного молодіжного туризму при КМО СРСР (нині — «Спутник»), а також його відділення в союзних республіках. КМО УРСР щорічно проводить республіканські семінари працівників обкомів ЛКСМУ, керівників відділень «Спутника». Київський, Львівський, Запорізький та інші обкоми ЛКСМУ організували лекторії комсомольських активістів та гідів-перекладачів, які працюють з молоддю зарубіжних країн. Молодіжний туризм сприяє активізації суспільного та громадського життя спілок молоді.

Співробітництво країн соціалістичної співдружності в галузі спорту і туризму, як і в галузі політики, економіки, науки та культури, має важливе значення для зміцнення єдності і згуртованості братніх народів. КПРС і Радянський уряд ставлять перед громадськими організаціями завдання постійно удосконалювати всі форми зв'язків, розвивати співробітництво в усіх напрямках, зокрема, в галузі спорту і туризму.

¹⁷ О. Ф. Следь. Від друзів секретів немає. Львів -Жешув, стор. 48—57.

В. О. Браніцький
РОЛЬ ВУЗІВ УРСР
У ПІДВИЩЕННІ КВАЛІФІКАЦІЇ
ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ
[1959—1965 рр.]

На всіх етапах розвитку системи народної освіти в нашій країні Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу питанням підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів.

У досліджуваний період на Україні застосовувалися різноманітні форми підвищення кваліфікації вчителів. Серед них важливу роль відігравала перепідготовка педагогів у системі вузів. У постановах партії й уряду про народну освіту неодноразово наголошувалося на необхідності дедалі ширшого залучення професорсько-викладацького складу педінститутів і університетів до цієї справи.

Питання про підвищення ідейно-теоретичного і фахового рівня педагогічних кадрів посідали важливе місце в діяльності партійних організацій вузів і шкіл, систематично обговорювалися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії. Так, за рішенням Київського обкому Компартії України від 21 грудня 1959 р. колективи педінституту ім. О. М. Горького та педінституту іноземних мов взяли шефство над обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів, а працівники інститутів фізичної культури, художнього, театрального та консерваторії мали подавати систематичну допомогу цьому науково-дослідному закладу у підготовці та перепідготовці педагогів¹.

Велику роботу здійснив професорсько-викладацький склад вузів республіки у справі організації народних університетів педагогічного профілю, які стали дійовою формою підвищення професійної і загальноосвітньої підготовки вчителів, поширення передового досвіду. Мережа цих університетів особливо швидко розширювалася після прий-

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 1400, арк. 29.

няття відповідної постанови ЦК КПРС (жовтень 1960 р.)². Наприклад, з метою поліпшення науково-технічної пропаганди серед учителів м. Донецька у 1962 р. профспілкові комітети Донецького політехнічного інституту та Донецького педінституту при допомозі обкому профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ організували на громадських засадах університет наукових знань. Для читання лекцій і проведення практичних занять сюди запрошували висококваліфікованих викладачів вузів, провідних учених, досвідчених учителів. 8 лютого 1963 р. Республіканський комітет профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ схвалив цей досвід і рекомендував використовувати його всім обкомам, об'єднаним профкомам і місцевим комітетам вищих навчальних закладів, наукових установ, шкіл, правлінням будинків учених і будинків учителя³.

За прикладом донеччан університети наукових і педагогічних знань було відкрито у багатьох містах, обласних і районних центрах УРСР. Так, у Житомирській області працював 21 університет для вчителів і вихователів, а також працівників дошкільних закладів, стільки ж — у Луганській області. Два університети — для працівників дитсадків і дитясел і для вчителів — працювали у Харкові, при Криворізькому педінституті — народні університети біологічних та хімічних знань⁴.

В 1960 р. на базі Київського університету ім. Шевченка було створено університет наукових знань для вчителів (ректор — доктор педагогічних наук професор М. М. Грищенко). Він складається з 8 факультетів: історичного, філологічного, математичного, фізичного, хімічного, біологічного, географічного та педагогічного. Тут лекції читають висококваліфіковані спеціалісти, відомі вчені, а також учителі — майстри педагогічної справи. Наприклад, у 1964/65 навчальному році в університеті працювало 9 академіків АН УРСР, 9 членів-кореспондентів, 31 професор, 36 доцентів — всього 88 науковців⁵. За 4 роки прочитано більше 400 лекцій, які прослухали 12 тис. учителів і працівників народної освіти столиці республіки⁶. Всього на Україні у 1964 р. працював 401 народний університет педагогічних знань (85 578 слухачів)⁷.

У досліджуваній період використовувалися й інші форми зв'язку вузів з школами. Так, дедалі більше викладачів кафедр вивчали й узагальнювали передовий досвід роботи шкіл та окремих вчителів, проводили зразково-показові уроки, давали консультації, читали лекції тощо. Крім того, вони подавали велику допомогу членам міських і районних предметних комісій та методоб'єднань учителів, опорним школам і школам передового досвіду, брали активну участь у проведенні семінарів, науково-практичних конференцій, у роботі січневих і серпневих учительських нарад.

З початком вивчення у випускному класі середньої школи курсу суспільствознавства зв'язки викладачів кафедр суспільних наук з школами ще більше зміцнювалися, зростала їх ефективність. Так, співробітники кафедри політичної економії Дрогобицького педінституту за

² «Радянська школа», 1965, № 5, стор. 56.

³ Поточний архів Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. Протокол засідання президії республіканського комітету № 26 від 8 лютого 1963 р., арк. 6—7.

⁴ «Радянська школа», 1965, № 5, стор. 59—60; Поточний архів Криворізького педінституту. Довідка про участь викладачів у роботі народних університетів міста арк. 1—4.

⁵ «Радянська школа», 1965, № 5, стор. 63.

⁶ З досвіду науково-методичної роботи в університеті, К., 1966, стор. 42.

⁷ Поточний архів Товариства «Знання» УРСР. Відомість «Народні університети УРСР» за станом на 1 квітня 1964 р.

рекомендацією програмно-методичного управління Міністерства освіти УРСР ознайомилися з роботою вчителів суспільствознавства шкіл Дрогобича і Борислава, провели в них експериментально-показові уроки, визначили найефективніші методи вивчення деяких тем, систематично організовували для педагогів семінари і консультації⁸.

Ефективною формою допомоги вчителям було проведення виїзних засідань кафедр педвузів безпосередньо в школах. Особливо успішно їх проводили кафедри Кримського педінституту⁹. У районних центрах працівники кафедр ряду вузів республіки організовували одноденні семінари вчителів. Важливе значення для підвищення кваліфікації педагогів мали також районні і міжрайонні семінари молодих вчителів певного профілю, семінари-практикуми, в роботі яких брали участь й викладачі кафедр.

1964 р. з ініціативи працівників кафедри хімії Ніжинського педінституту в ньому створено на громадських засадах хімічний факультет для вчителів. Протягом двох років педагоги міста, а також Ніжинського, Борзенського і Носівського районів знайомилися тут з найновішими досягненнями хімічної науки, методикою викладання цього предмета, виконували практичні завдання¹⁰.

В останні роки семирічки у Кримському педінституті під час безрезневих канікул почали проводити «Тижні вчителя», в ході яких колишні випускники вузу спільно з його викладачами обговорювали і накреслювали плани навчально-виховної роботи.

Поглибленню фахової та методичної підготовки вчителів значно сприяло залучення їх до участі в роботі наукових сесій, конференцій, які проходили в педінститутах і університетах. Працівники кафедр вузів подавали допомогу багатьом педагогам при підготовці доповідей на педагогічні читання, наукові конференції, написанні статей, а також при виборі тем кандидатських дисертацій. Так, кафедра педагогіки і психології Кримського педінституту організувала своєрідний інститут учителів — наукових кореспондентів. За останні роки семирічки вони надіслали на кафедру більше 100 доповідей, частина з яких рэкомендована для публікації. Окремі кореспонденти зарекомендували себе талановитими дослідниками і приступили до роботи над дисертаціями¹¹. Близько 20 випускників Київського університету, які працюють у сільських школах, під керівництвом викладачів кафедри педагогіки також писали кандидатські дисертації з проблем народної освіти¹².

Дбаючи про підвищення рівня знань учнів, працівники педінститутів та ряду кафедр університетів систематично проводили поглиблені перевірки їх успішності з окремих предметів. Так, викладачі кафедри марксизму-ленінізму Кіровоградського педінституту у 1961/62 навчальному році перевірили стан вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС у ряді шкіл міста і подали методичну допомогу вчителям з питань організації уроків, виготовлення та використання наочних посібників, місцевого матеріалу¹³.

⁸ Формування комуністичного світогляду в процесі викладання суспільствознавства. Збірник матеріалів республіканської конференції вчителів історії та суспільствознавства, К., 1966, стор. 94.

⁹ «Радянська освіта», 10 лютого, 11 грудня 1965 р.

¹⁰ «Радянська освіта», 21 травня 1966 р.

¹¹ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Управління вищих і середніх педагогічних навчальних закладів. Звіт Кримського педінституту за 1964/65 навчальний рік, арк. 40, 41.

¹² «Радянська освіта», 5 грудня 1964 р.

¹³ Поточний архів Кіровоградського педінституту. Звіт про роботу педінституту за 1961/62 навчальний рік, арк. 105—106.

В перспективному плані перепідготовки педагогів республіки на 1959—1965 рр., розробленому Міністерством освіти УРСР, було, зокрема, передбачено, що певні категорії учителів (всього близько 16 тис. чол.) навчатимуться на довгострокових курсах, створених 1959 р. при 22 педагогічних інститутах та училищах. Їх перепідготовка здійснювалася за планами і програмами Міністерства освіти УРСР з урахуванням кваліфікації і досвіду кожної категорії вчителів. Строки навчання для вчителів різних предметів були встановлені від 1,5 до 6 місяців. Слухачі знайомилися з передовими методами навчання і виховання учнів, виконували практичні і лабораторні роботи, відвідували кращі школи, промислові підприємства, науково-дослідні інститути тощо. Курси відкривали лише в тих педінститутах, які мали відповідну навчально-матеріальну базу і кваліфіковані науково-педагогічні кадри. У зв'язку з цим питання про роботу курсів і зв'язок із школою систематично розглядалися на засіданнях партбюро та партійних зборах педвузів. Ректорати, деканати, кафедри, партійні організації педвузів мали забезпечити високий ідейний і науково-методичний рівень перепідготовки учителів. За семирічку в педвузах було перепідготовлено 10 313 вчителів.

Однак в організації довгострокових курсів при педінститутах були й певні недоліки. Інколи на курси відряджали вчителів, які не мали вищої освіти або ж викладали інші предмети, своєчасно не повідомляли їм про умови навчання тощо. Деякі педінститути не забезпечували слухачів житлом.

Проте досвід роботи курсів при педінститутах показав їх перевагу порівняно з навчанням при інститутах удосконалення кваліфікації вчителів (ІУКВ), оскільки в другому випадку слухачі одержували, в основному, методичну, іноді навіть рецептурну, допомогу. У роки семирічки, коли в школах працювала значна кількість педагогів з вищою освітою, а решта навчалася на заочних та вечірніх відділеннях вузів, курси при ІУКВ вже не задовольняли вчителів. Саме про це говорила на XXIII з'їзді Комуністичної партії України директор Вербської школи-інтернату Ровенської області, Герой Соціалістичної Праці Г. Д. Нестеренко: «Перепідготовка вчителя далеко ще недосконала і не завжди ефективна, бо вона в основному має методично-практичний характер. Це ніяк не може нас задовольнити»¹⁴.

З переходом школи на нові навчальні плани і програми, здійсненням загальної середньої освіти зросли вимоги до підготовки і перепідготовки вчителів. Інститути удосконалення вчителів не мають для цього кадрів і матеріально-технічної бази, вони, за словами міністра освіти СРСР М. О. Прокоф'єва, «відіграють роль організаторів підвищення кваліфікації»¹⁵. Тому, на нашу думку, необхідно, щоб педагогічні вузи займалися і підвищенням кваліфікації вчителів. Для цього їм потрібні експериментальні школи, які були б справжніми науковими лабораторіями.

Завдання полягає в тому, щоб посилити відповідальність вузів за методологічний і науково-педагогічний рівень роботи загальноосвітньої школи. Педвуз повинен стати центром педагогічної думки в області, краї, республіці.

¹⁴ «Радянська освіта», 19 березня 1966 р.

¹⁵ Матеріали Всесоюзного съезда учителей. 2—4 июля 1968 г., М., 1968, стор. 42.

В. Ф. Близнюк

**КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ
В СКЛАДІ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ
(1951—1958 рр.)**

Робітничому класу нашої країни належить керівна роль у будівництві соціалізму та створенні матеріально-технічної бази комунізму. Головне місце робітничого класу у

виробництві, дисциплінованість, організованість та колективізм визначають його провідне становище в нашому суспільстві. Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові партії вказував, що «зусилля партії і далі будуть спрямовані на те, щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плодотворніші результати»¹.

Вивчення закономірностей розвитку робітничого класу є одним з основних завдань радянської історичної науки. За останній час з цієї проблеми опубліковано чимало різних праць², у яких міститься певний матеріал і про робітників Донбасу.

Найбільш повно кількісні та якісні зміни, що відбувалися у складі робітничого класу в досліджуваній період, висвітлені в працях М. П. Кіма, В. С. Полетаєва, С. П. Сенявського, а також українських істориків О. Г. Митюкова, О. С. Кудляя, Д. С. Шелеста, В. О. Романцова, С. М. Мельника³.

Проте особливості кількісного та якісного зростання робітників певних регіонів, насамперед великих індустріальних центрів, досліджені ще недостатньо. Це стосується, зокрема, й Донбасу. Тим часом вивчення кількісних та якісних змін у складі робітників цього найбільшого вугільно-металургійного центру країни, де налічується третина промислових робітників України, значно сприяло б виявленню загальних закономірностей розвитку робітничого класу СРСР.

Успішне виконання четвертого п'ятирічного плану відкрило шляхи для вирішення нових важливих завдань, пов'язаних з побудовою розвинутого соціалізму, дальшим розвитком усіх галузей народного господарства, зростанням матеріального добробуту та культурного рівня народу.

Значним кроком вперед у цьому напрямку стали п'ята і шоста п'ятирічки. Трудівники Донбасу, як і весь радянський народ, розгорнули активну боротьбу за дальший розвиток економіки і культури, за виконання величезних накреслень Комуністичної партії.

Незважаючи на те, що в роки Радянської влади швидкими темпами розвивалися й інші вугільні басейни країни, Донбас не втратив свого значення «Всесоюзної кочегарки». Післявоєнний період охарактеризувався новим могутнім розвитком важкої промисловості Донбасу. В 1958 р. басейн дав 90% видобутку в республіці вугілля, половину

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 84.

² Рабочий класс СССР (1951—1965 гг.), М., 1969; Очерки истории советского рабочего класса, М., 1966; Рабочий класс — ведущая сила строительства коммунизма, М., 1965; Краткая история советского рабочего класса (1917—1967 гг.), М., 1968; Изменения в численности и составе рабочего класса, М., 1964; История Украинской РСР, т. 2, К., 1967; История робітничого класу Української РСР, К., 1967.

³ М. П. Кім. История и коммунизм, М., 1968; В. Е. Полетаев. Рабочие Москвы на завершающем этапе строительства социализма, М., 1967; А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1962 гг.), К., 1965; О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965; Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.), Днепропетровск, 1971; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.), К., 1972; С. М. Мельник. Рабочий класс Донбасса на современном этапе строительства коммунизма — «История СССР», 1970, № 5.

металу й цементу. В загальносоюзному масштабі це становило третину вугілля, майже п'яту частину чавуну, сталі, прокату⁴.

В процесі будівництва розвинутого соціалізму завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду в Донбасі були досягнуті високі темпи зростання валової продукції. Виробництво промислової продукції за п'яту п'ятирічку збільшилося по Донецькій області на 72%, по Ворошиловградській — на 80%, а в 1951—1958 рр., — відповідно, на 112 та 147%; середньорічний приріст промислової продукції по Донецькій області становив 14%, по Ворошиловградській — 18,2%. Зросла продуктивність праці в промисловості. Так, у Донецькій області в 1958 р. вона збільшилася порівняно з 1950 р. на 46%⁵.

За 8 років капіталовкладення в народне господарство Донбасу досягли майже 7 млрд. карбованців. Якщо в роки 4-ї п'ятирічки їх середньорічний розмір становив 440 млн. крб., то в 1951—1958 рр. — 860 млн. крб.⁶

Бурхливий розвиток промисловості, будівництва та транспорту в період побудови розвинутого соціалістичного суспільства став основою зростання кількості і поліпшення якісного складу робітників Донбасу.

Донецький край — один з найбільш густо населених районів нашої країни. В 1959 р. густота населення тут становила 126 чол. на 1 кв. км (майже вдвічі більше, ніж по республіці в цілому), зокрема в Донецькій області 161 чол., у Ворошиловградській — 92 чол. Кількість населення на Донбасі за період між переписами 1939 р. і 1959 р. зросла з 4940 тис. до 6714 тис., тобто на 35,9%⁷. Значний приріст населення відбувався і в досліджуваній період. Так, у Донецькій області кількість населення збільшилася з 2997 тис. у 1950 р. до 4262 тис. в 1958 р., або на 42,2%⁸.

Особливість Донбасу полягає в тому, що тут переважають міські жителі. За даними Всесоюзного перепису 1959 р., в Донбасі у містах мешкало 84% населення, а в сільській місцевості 16%, в той час як по республіці в цілому міське населення становило 46, а сільське — 54%⁹.

Відбувався процес зростання чисельності міського населення і зменшення сільського. Якщо в 1939 р. в Донецькій області міське населення становило 78%, то в 1959 р. — 86%. У Ворошиловградській області, — відповідно, 66% і 79%¹⁰. З 1951 по 1958 р. в Донецькій області кількість міських жителів збільшилася з 2310 тис. чол. до 3656 тис. чол., або на 58,2%. Кількість мешканців сіл зменшилася з 687 тис. чол. до 606 тис. чол., або на 13,3%.

У 1950 р. чисельність міського та сільського населення досягла рівня 1939 р. З 1951 р. питома вага міського населення швидко зростала, сільського — зменшувалась.

У досліджуваній період невпинно збільшувалася кількість робітників і службовців в усіх галузях народного господарства. Так, у 1950,

⁴ Підраховано автором на основі матеріалів: Народне господарство Української РСР у 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 104, 109, 128; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник, Донецк, 1966, стор. 24, 26, 28; Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник, Донецк, 1963, стор. 68, 82.

⁵ Народное хозяйство Донецкой области, стор. 19, 21; Народное хозяйство Луганской области, стор. 65.

⁶ Підраховано автором за даними матеріалів: Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 357; Народное хозяйство Луганской области, стор. 179; Народное хозяйство Донецкой области, стор. 121.

⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 12.

⁸ Донецкая область за 50 лет. Донецк, 1967, стор. 18.

⁹ УРСР в цифрах. Короткий статистичний довідник, К., 1968, стор. 13.

¹⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 16.

1955 і 1958 рр. вона становила по Українській РСР, відповідно, 6926 тис., 8352 тис. і 9343 тис.; по Донецькій області — 1159 тис., 1347 тис. і 1567 тис.; по Ворошиловградській області — 582 тис., 716 тис. і 860 тис.; в цілому по Донбасу — 1741 тис., 2063 тис. і 2427 тис. чол.¹¹

Отже, питома вага робітників і службовців Донбасу на кінець досліджуваного періоду становила близько четвертої частини всього складу робітників і службовців республіки. Темпи зростання чисельності робітників і службовців були досить значними, хоч вони й уповільнилися порівняно з першою післявоєнною п'ятирічкою. Якщо в 1946—1950 рр. середньорічне зростання чисельності робітників і службовців Донбасу становило 108,6 тис., то в 1951—1955 рр. — 60,4 тис. чол.

Середньорічна чисельність робітників та службовців по галузях народного господарства Донбасу в 1958 р. (в тис. чол.) *

Галузі народного господарства	Кількість робітників
Всього по народному господарству	2442
В тому числі:	
промисловість (промислово-виробничий персонал)	1196
будівництво (персонал, зайнятий на будівельно-монтажних роботах)	273
сільське господарство	141
транспорт	228
зв'язок	14,5
торгівля, громадське харчування, заготівлі та матеріально-технічне забезпечення	162
житлово-комунальне господарство	80
охорона здоров'я	108
освіта	113
апарат органів державного та господарського управління, громадських і кооперативних організацій	35

* Таблицю складено за матеріалами статистичних збірників: Народное хозяйство Луганской области, стор. 34; Донецкая область в семилетке, Донецк, 1966, стор. 117.

З таблиці розподілу робітників і службовців Донбасу по галузях народного господарства (див. табл.) видно, що більшість їх була зайнята в промисловості. Промислово-виробничий персонал становив 50% від загальної кількості робітників і службовців. Частина робітників і службовців працювала на будівництві (12%) і на транспорті (9%), а також у сфері побутового обслуговування, освіти та охорони здоров'я.

Простежимо за темпами зростання чисельності робітників і службовців по основних галузях народного господарства. Післявоєнний період ознаменувався швидким збільшенням кількості промислово-виробничого персоналу. Так, якщо в 1945 р. на промислових підприємствах Ворошиловградської області працювало 161 тис. чол., то в 1950 р. — 273 тис., тобто на 69,5% більше. Це пояснюється значним обсягом відбудовних робіт та дальшим бурхливим розвитком усіх галузей промисловості. Процес зростання чисельності робітників і службовців, що працювали на промислових підприємствах Ворошиловградщини, як і всього Донбасу, тривав і в роки п'ятої п'ятирічки. Їх кількість у 1955 р. досягла 361 тис. чол.¹² Однак це зростання в роки п'ятої п'ятирічки було в два рази меншим, ніж у роки четвертої.

¹¹ Народне господарство Української РСР, стор. 385, 386; Народне господарство Української РСР у 1960 році, К., стор. 355.

¹² Народное хозяйство Луганской области, стор. 34.

Науково-технічний прогрес та підвищення культурно-технічного рівня трудящих мали значний вплив на зміни в структурі промислово-виробничого персоналу. Так, у 1950 р. загальна кількість робітників серед промислово-виробничого персоналу Ворошиловградської області становила 84,1%, в 1955 р.— 85,9%, а в 1958 р.— 86,1%; інженерно-технічних працівників, відповідно, 7,4%, 7,8% і 8,5%; службовців — 3,3%, 2,7%, 2,8%. У вугільній промисловості у ці ж роки кількість робітників становила, відповідно, 87,3%, 89% і 87,7%; інженерно-технічних працівників — 7,2%, 7,8% і 8,2%; службовців — 2,3%, 1,7%, 2%. У чорній металургії: робітників — 77,7%, 81,9% і 86,4%; інженерно-технічних працівників — 9%, 8,7% і 7,6%; службовців — 5,9%, 4,3% і 3,4%. У машинобудівній та металообробній промисловості: робітників — 80,1%, 83,3% і 83,2%; інженерно-технічних працівників — 9,9%, 9,5% і 10%, службовців — 4,2%, 3,6% і 3,5%. У хімічній промисловості: робітників — 72,8%, 77,1% і 79,2%; інженерно-технічних працівників — 14,3%, 13,3% і 13,5%; службовців — 4,3%, 3,5% і 3,3%¹³.

Якщо простежити процес зростання різноманітних соціальних категорій населення в досліджуваній період, то можна зробити такий висновок: структура промислово-виробничого складу основних галузей промисловості поліпшувалася насамперед за рахунок збільшення в ній питомої ваги робітників. Треба відзначити й помітне зростання питомої ваги інженерно-технічного персоналу. Так, у вугільній промисловості чисельність інженерно-технічних працівників зросла з 7,2% у 1950 до 8,2% у 1958 р. Значна питома вага інженерно-технічних працівників була на кінець досліджуваного періоду в машинобудуванні (10,0%) та хімічній промисловості (13,5%). Що ж до такої категорії, як службовці, то тут досить чітко простежується тенденція до значного скорочення їх кількості. Темпи зростання чисельності робітничого класу в досліджуваній період, порівняно з роками четвертої п'ятирічки, уповільнилися. Це, насамперед, пояснювалося тим, що приріст промислової продукції в основному відбувався за рахунок підвищення продуктивності праці.

Показовою щодо цього є вугільна промисловість, де в цей час відбувалася механізація трудомістких процесів видобутку вугілля. Майже повністю поновився та значно поповнився парк машин, які працювали на шахтах, значного поширення набула наукова організація праці, зокрема робота за циклічним графіком. Використання вугільного комбайна дало можливість механізувати навалку вугілля на конвеєр та вивільнити більш як 18 тис. наваловідбійників¹⁴. Так, застосування одного лише комбайна «Горняк» вивільнило від ручної навалки у кожній лаві в середньому від 20 до 25 чол.¹⁵

На шахтах Донбасу широко запроваджувалось органне та механізоване кріплення в лавах, завдяки чому різко скоротилися трудові затрати на виконання всіх операцій виробничого циклу, вивільнилося від 18 до 30% зайнятих у лавах робітників, підвищилася продуктивність праці на 25—30% і значно знизилася собівартість тонни видобутого вугілля¹⁶.

Запровадження механізованого пересувного кріплення МПК-1 сприяло скороченню кількості працівників у лаві з 51 до 39 чол. Відпала також потреба в лісогонах, переносниках конвеєра, посадчиках лави. Значно зросла продуктивність праці. Змінний видобуток працюючого в

¹³ Там же, стор. 36.

¹⁴ «Уголь», 1954, № 8, стор. 26.

¹⁵ Новый крушной шаг по пути к коммунизму, Сталино, 1956, стор. 12.

¹⁶ Там же.

лаві збільшився з 5,9 до 7,4 т¹⁷. В результаті застосування на шахтах Ворошиловградської області механізованих установок, зокрема 170 вентиляторів головного провітрювання, 130 водозливних установок, 200 лебідок та інших машин і механізмів, було вивільнено 1600 робітників, одержана річна економія в 16 млн. карбованців¹⁸.

Механізація та автоматизація трудовітких процесів, перехід на роботу за циклічним графіком привели до витіснення ручної праці механізмами, вивільнення робітників, а отже й до скорочення їх чисельності. Так, у шахтоуправлінні ім. Кисельова тресту «Чистяківантрацит», яке одним з перших перейшло на циклічну організацію праці, кількість робітників на 1000 т видобутку вугілля зменшилася з 1405 у 1950 р. до 777 в 1955 р., або майже вдвічі. При цьому продуктивність праці робітника по видобутку зросла більш як у півтора рази¹⁹. Те ж саме можна сказати й про інші шахтоуправління.

У 1958 р. всі шахти Донбасу перейшли на роботу за графіком циклічності, на них були проведені значні заходи щодо механізації та автоматизації виробничих процесів у широких масштабах тощо. Все це сприяло різкому підвищенню продуктивності праці, яка того ж року на вугільних підприємствах Ворошиловградської області зросла на 5,7% і збільшилася порівняно з попереднім роком у 3 рази²⁰.

Важливим підсумком технічного переобладнання нашої вугільної промисловості та поліпшення організації праці було те, що при значному щорічному прирості видобутку вугілля чисельність робітників на багатьох шахтах зменшувалась. Це стало можливим лише завдяки підвищенню продуктивності праці шахтарів.

Подібні процеси відбувалися і в інших галузях промисловості. Збільшення випуску продукції металургійної промисловості, наприклад, в основному відбувалося за рахунок підвищення продуктивності праці. В результаті механізації основних виробничих процесів, удосконалення організації праці кількість робітників на виробництві систематично зменшувалась. На Комунарському металургійному комбінаті тільки в 1957 р. їх було звільнено 338, а на Макіївському металургійному заводі в 1958 р. — 720²¹.

Протягом досліджуваного періоду в Донбасі було споруджено багато промислових підприємств та житла. Так, за вісім років тільки капіталовкладення в житлове будівництво Донецької області зросли майже втричі²². У зв'язку з цим в басейні швидкими темпами зростала кількість будівельників. У 1958 р. їх налічувалося тут 273 тис.²³ — третина всіх будівельників республіки.

Відбулися зміни і в кількісному складі сільського робітничого класу. У 1958 р. у сільському господарстві Донбасу (без колгоспів) працювала 141 тис. робітників і службовців, в тому числі робітників радгоспів та підсобних сільгосппідприємств — 113 тис. Їх чисельність протягом досліджуваного періоду зросла на 33%. Показовим щодо цього є порівняння з четвертою п'ятирічкою, коли кількість сільськогосподарських робітників у Ворошиловградській області, наприклад, не тільки не

¹⁷ Акад. А. Толчнев. Комплексная механизированная добыча угля. — «Мастер угля», 1955, № 6, стор. 18.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 7, спр. 2911, арк. 39.

¹⁹ В. Ф. Гарашенко, Н. И. Панибратченко. За ритмичную работу по графику цикличности, М., 1956, стор. 24.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 7, спр. 2911, арк. 35.

²¹ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-2593, оп. 1, спр. 1236, арк. 12; Донецький обласний державний архів, ф. 2322, оп. 1, спр. 62, арк. 10, 28.

²² Народное хозяйство Донецкой области, стор. 177.

²³ Народное хозяйство Луганской области, стор. 34; Донецкая область в семилетке, стор. 83.

зросла, а навіть зменшилася з 39,9 тис. чол. у 1945 р. до 37 тис. у 1950 р.²⁴ Основною причиною значного збільшення чисельності сільських робітників стало розширення мережі підприємств по переробці сільгосппродуктів, перетворення ряду приміських колгоспів на спеціалізовані радгоспи, збільшення випуску сільськогосподарської продукції.

Великий загін трудящих був зайнятий у невиробничій сфері. Значно збільшилась кількість робітників підприємств та організацій торгівлі, громадського харчування, загствівель, житлово-комунальних господарств. У 1958 р. тут загалом працювало 242 тис. чол., близько 10%²⁵ від загальної чисельності робітників та службовців, зайнятих у народному господарстві.

Протягом досліджуваного періоду найшвидше зростала чисельність робітників промисловості, будівництва й транспорту. Так, кількість населення Донбасу зросла за цей час на 31,9%, а чисельність робітників промислово-виробничого складу — на 58%, будівництва — на 77,8%, транспорту — на 30%²⁶.

Збільшення питомої ваги робітників серед населення відповідало зростанню їх провідної ролі в житті радянського суспільства, сприяло посиленню впливу робітничого класу на політичний та економічний розвиток країни, готувало необхідні передумови для переходу до розгорнутого будівництва комунізму.

²⁴ Народное хозяйство Луганской области, стор. 34.

²⁵ Там же; Донецкая область в семилетке, стор. 116, 177; Народное хозяйство Украинской РСР у 1960 році, стор. 355.

²⁶ Донецкая область за 50 лет, стор. 18; Народное хозяйство Луганской области, стор. 34.

І. А. Гриценко

**РОЛЬ САДГІРСЬКОГО ЯРМАРКУ
В РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ
В XIX ст.**

В працях радянських істориків неодноразово відзначалося значення ярмарків в економічному зближенні окремих районів України, розвитку зв'язків цих районів з ринком всеросійським¹. Однак до цього часу зовсім не досліджено роль

північнобуковинських ярмарків у цьому процесі. Заповнення цієї прогалини сприятиме глибокому вивченню проблеми формування українського ринку та розкриттю історичної закономірності возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною, а також допоможе у боротьбі з фальсифікаторами історичного минулого Північної Буковини — українськими буржуазно-націоналістичними істориками, які вихваляють австрійський окупаційний режим у цьому краї, заперечують наявність зв'язків з Росією і Наддніпрянською Україною, намагаються довести існування якоїсь осібної української нації на цій території.

У розвитку економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною в XIX ст. важливу роль відіграло північнобуковинське містечко Садгора. Виникнення Садгори пов'язують з перебуванням російських військ на цій території під час російсько-турецької війни

¹ І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні, К., 1962; О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, К., 1959; ч. II, К., 1962; Історія Української РСР, т. I, К., 1967.

1768—1774 рр. Після визволення Буковини від турецького гніту остзейський барон генерал П. Гартенберг-Садагурський за дорученням російського уряду заснував у 1770 р. недалеко від м. Чернівців монетарню, на якій чеканили з захоплених у турок гармат російські мідні монети для виплати солдатам. Навколо монетарні поступово виросло поселення, назване за іменем засновника Садгорою².

По закінченні війни монетарню було ліквідовано. Ремісниче ж поселення розвивалося й далі. У 1779 р. в ньому налічувалося 200 будинків з населенням 1136 чол. Декретом австрійської придворної канцелярії від 17 грудня 1801 р. Садгорі були пожалувані герб і права ярмаркового містечка. Тут могли збиратися щотижневі базари та ярмарки (4 на рік).

Особливо швидко розвивалася Садгора на початку другого десятиріччя XIX ст. У 1809 р. Золочівський, Бережанський, Тернопільський і Заліщицький повіти Східної Галичини відійшли до Росії³. В складі Заліщицького повіту Росії були передані й села Уласівці та Королівка, в яких проводилися великі ярмарки для продажу великої рогатої худоби. Тому австрійським урядом було вирішено проводити ярмарки в Снятині і Садгорі. При цьому в Садгорі мало відбуватися щорічно 8 ярмарків в ті самі дні, що й раніше в с. Королівці⁴.

Перший садгірський ярмарок відбувся 26 травня (7 червня) 1811 р. Зручне географічне розташування, наявність необхідної площі, свіжої води привернули увагу скототоргівців не лише Буковини, а й інших провінцій Австрії та сусідніх держав. Садгора швидко перетворилася в найбільший ярмарковий центр Північної Буковини, відігравала важливу роль у підтримці торговельних зв'язків з Наддніпрянською Україною. Уже протягом перших п'яти років сюди на ярмарки (в липні, серпні, вересні і листопаді) переважно з Росії приганялося для продажу по 10—12 тис. волів, а на інші менш значні чотири ярмарки — по 4,5—6 тис., тобто 58—72 тис. волів щороку⁵.

Становище не змінилося й після того, як у 1815 р. Золочівський, Бережанський, Тернопільський і Заліщицький повіти було повернуто Австрії і в зв'язку з цим ярмарки знову переведено з Садгори в с. Королівку. На клопотання буковинських, галицьких, бессарабських і правобережноукраїнських скототоргівців, яке було підтримане окружним управлінням Буковини, австрійські власті дозволили й надалі проводити в Садгорі 8 ярмарків щороку, однак уже в інші дні⁶.

Австрійський чиновник Шаврек, який за урядовим дорученням спеціально вивчав питання торгівлі худобою на Буковині, у доповідній записці галицькому губернаторству у Львові писав у серпні 1828 р., що найважливішим пунктом для продажу худоби на Буковині є Садгора, на її ярмарках щорічно продається до 100 тис. голів рогатої худоби, яка приганяється, головним чином, з Росії. За даними Шаврека, митні доходи від продажу худоби становили тут до 200 тис. гульденів на рік⁷.

Треба відзначити, що з початку XIX ст. і до кінця 70-х років, тобто до заборони австрійським урядом імпортувати худобу з Росії, Північна Буковина була для Російської держави основним ринком збуту великої

² Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. Wien, стор. 116.

³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г., т. 33, СПб., 1830, № 25 888, стор. 218.

⁴ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 1, оп. 1, спр. 3373, арк. 1.

⁵ Там же, арк. 9.

⁶ Там же, оп. 4, арк. 17, 26—28.

⁷ Там же, оп. 2, спр. 1543, арк. 23, 40.

рогатої худоби. Ні в один інший район світу вона не експортувала її більше, ніж у Північну Буковину. В 1837—1839 рр., наприклад, з Росії було вивезено 152 963 голів великої рогатої худоби, у тому числі через Новоселицьку митницю 103 226 голів (тобто 67,3%), 1840—1844 — відповідно — 272 745, 214 003 (78,4%), 1845—1849 — 131 152, 83 971 (64,1%), 1850—1854 — 97 957, 61 652 (63,3%), 1856—1860 — 121 237, 59 725 (49,7%), 1861—1865 — 139 858, 68 267 (49,0%), 1866—1870—414 997, 138 521 (33,7%), 1871—1875 — 230 398, 84 243 (37,0%), у 1876—1878 рр. — 164 674, 38 474 (23,0%)⁸.

Значна кількість великої рогатої худоби відправлялася з Росії в Північну Буковину контрабандним шляхом. Контрабанда на буковинській ділянці російсько-австрійського кордону велася постійно. У жовтні 1835 р. галицьке губернаторство нагадувало буковинським окружним властям, що контрабанда великої рогатої худоби на Буковині перетворилася майже в професію, а в липні 1879 р. крайове командування жандармерії № 13 в Чернівцях в одному з своїх донесень зазначало, що для прикордонного населення згаданий вид контрабанди став «джерелом заробітків і прибутків»⁹.

Шаврек у серпні 1828 р. зазначав, що з 100 тис. голів великої рогатої худоби, яка приганялася з Росії на Буковину, «не менше третини» було контрабандної¹⁰. На засіданні буковинської торговельно-ремісничої палати у березні 1868 р. підкреслювалося, що на Буковину щорічно лише з Поділля через район Гусятина та з Молдавії через район Сучави направлялося приблизно 100 тис. голів контрабандної великої рогатої худоби¹¹.

Отже, наведені вище дані про кількість великої рогатої худоби, відправленої в XIX ст. з Росії на Північну Буковину, слід уточнити в бік значного збільшення.

Джерела свідчать, що майже вся велика рогата худоба, яка направлялася з Росії в Північну Буковину як офіційно через Новоселицьку митницю, так і контрабандним шляхом, продавалася на Садгірському ярмарку. У відомостях Новоселицької митниці дуже рідко трапляються записи про направлення «купецької худоби» з Новоселиці транзитом через Північну Буковину в Ольмюц, Львів тощо. Як правило, в них зазначалося про відгін худоби «в австрійське містечко Садгору». Про це свідчить також рапорт окружного ветеринара М. Енгеля начальнику окружного управління Буковини від 8 вересня 1844 р., в якому говорилося, що протягом серпня і семи днів вересня того ж року з Бессарабії і Поділля через Новоселицю надійшло на Буковину 12 090 голів великої рогатої худоби, з яких 1497 одразу ж було відправлено в Ольмюц, а решта — на Садгірський ярмарок¹².

Що ж стосується районів розведення великої рогатої худоби, яка відправлялася для продажу на Садгірський ярмарок, то, крім Бессарабії, це були також українські землі, що входили до складу Росії. Йдеться не лише про Хотинщину й Білгородщину — території, які адміністративно належали до Бессарабської області і були поставниками так званої «бессарабської худоби», а й більш віддалені — Київську, Волинську, Подільську і Херсонську губернії. Про це є чимало свідчень у джере-

⁸ Підраховано автором за матеріалами: ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 956, 958, 959—961, 963, 964, 1042, 1044—1051, 1064, 1074; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1831—1862 гг.; Виды государственной внешней торговли за 1863—1869 гг.; Обзор внешней торговли России за 1870—1882 гг.

⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 2011, арк. 8—12; ф. 3, оп. 2, спр. 11 578, арк. 17—18.

¹⁰ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1543, арк. 17, 23, 24.

¹¹ Там же, ф. 3, оп. 2, спр. 6996, арк. 6—9.

¹² Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 8411, арк. 3—13.

лах. Зокрема, в згаданому вище рапорті М. Енгеля зазначалося, що серед худоби, пригнаної влітку 1844 р. з Росії в Північну Буковину, були воли, куплені на ярмарках Балти і Могилева-Подільського. 10 серпня 1852 р. працівники Новоселицької митниці зафіксували проїзд північно-буковинського купця Е. Лутінгера, який направлявся для «торгівлі худобою» з Чернівців до Бердичева, тобто в Київську губернію¹³.

Про те, що велика рогата худоба відправлялася в Північну Буковину не лише з Бессарабії, а й з Правобережної і Південної України є багато згадок і в працях російських та буковинських економістів минулого століття. Так, Розельсон-Сашальський твердить, що в 1826 р. з Подільської губернії в Бессарабію було направлено «досить велику кількість» худоби, яка «не була призначена для потреб цієї області, а тільки проганялася через неї до Австрії»¹⁴. А. Скальковський пише, що «Молдавія, навіть, Бессарабія і Північна Польща не знали інших волів, крім малоросійських», і що був час, «коли через Бессарабію на молдавський або австрійський кордон проганяли до 100 000 штук рогатої худоби і коней, з яких чи не $\frac{1}{3}$ йшла з інших частин імперії, крім Новоросії»¹⁵. Подібні записи є і в працях буковинського економіста XIX ст. А. Захара¹⁶.

Слід відзначити також і те, що в ті часи скототоргівці Наддніпрянської України і Північної Буковини скуповували велику рогату худобу в Подільській, Волинській і Херсонській губерніях, переганяли її в Бессарабію, відгодовували на пасовищах, після чого вже як «бессарабську» відправляли в Північну Буковину¹⁷.

На садгірських ярмарках українською і бессарабською худобою торгували бессарабські, східногалицькі, північнобуковинські і правобережноукраїнські скотопромисловці. Серед останніх найбільше було торговців з Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, Вінниці, Брацлава й Нової Ушиці.

У першій половині XIX ст. бессарабські купці відправляли в Садгору порівняно мало худоби. Продавали її переважно скотопромисловці Правобережної України, Східної Галичини і Північної Буковини. Пізніше, в зв'язку з обмеженням привілеїв іноземним, зокрема, австрійсько-підданим купцям і наданням пільг бессарабським купцям, позиції останніх у торгівлі зміцніли¹⁸. Зросла їх частка і в експорті худоби, хоча, як і раніше, більшу її частину відправляли на садгірські ярмарки правобережноукраїнські, східногалицькі і північнобуковинські скотопромисловці. Про це можуть свідчити, наприклад, дані за 1853—1864 рр., коли з усіх пропущених через Новоселицьку митницю волів і корів 42,2% належало бессарабським, 22,5% — правобережноукраїнським і 35,1% — східногалицьким і північнобуковинським скотопромисловцям¹⁹.

Частину купленої на садгірських ярмарках великої рогатої худоби скотопромисловці відправляли в Галичину, Сілезію, Чехію і Нижню Австрію. З Садгори на північ тягнулись безкінечні гурти волів. Одних гнали через м. Снятин, інших — через м. Городенку. Обидва потоки сходилися в Тлумачі (Східна Галичина), де знову розходилися: один в на-

¹³ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 5857, арк. 178; ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 8411, арк. 3—13.

¹⁴ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 589, ч. 1, арк. 55, 90.

¹⁵ А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1853, стор. 338, 343, 344, 348, 349.

¹⁶ Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, стор. 481.

¹⁷ М. П. Мунтян. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии, Кишинев, 1972, стор. 121—122.

¹⁸ Там же, стор. 272—277, 290, 291, 295—297.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 1098—1100, 1102, 1103, 1104, 1107—1109.

прямі Львова, інший — Відня, Ольмюца, а також сілезьких міст. До побудови залізниць шлях від Садгори до Відня та Ольмюца гурти волів проходили за 5—6 тижнів. Після продовження в 1866 р. Віденсько-Львівської залізниці до Чернівців час перебування їх в дорозі скоротився до трьох з половиною днів²⁰.

Частину худоби на садгірських ярмарках купувало населення Північної Буковини. Джерела свідчать, що розведення власного стада вважалося на Буковині не вигідним. Причиною цього були часті і великі втрати поголів'я від епізоотій і відсутність необхідних пасовищ. Начальник окружного управління Буковини в донесенні міністерству торгівлі Австрії 4 січня 1851 р. писав: «Буковинське сільське господарство і, зокрема, відгодівля худоби в нинішніх умовах не може обходитися без іноземної рогатої худоби, тому що приріст місцевого стада далеко не покриває його витрати». А. Захар також стверджував, що в XIX ст. буковинці «більш займалися імпортом худоби, ніж її розведенням», що господарство Буковини «базувалося на ввозі степової худоби»²¹.

Куплену на садгірських ярмарках худобу північнобуковинські селяни використовували в своєму господарстві, а поміщики і скотопромисловці — також і для відгодівлі. За даними буковинської торговельно-ремісничої палати, тільки на відгодівельних пунктах при винокурнях поміщики і скотопромисловці Буковини щорічно відгодовували і відправляли на Захід у першій половині XIX ст. 15—16 тис., у другій — близько 9 тис. волів, переважно правобережноукраїнського і бессарабського походження²².

Немає змоги точно визначити, яку кількість худоби купувало на садгірських ярмарках населення Північної Буковини. Очевидно, вона була значною. Крайове управління Буковини в циркулярі, направленому 12 квітня 1878 р. начальникам повітових правлінь, називало цифру — 10—12 тис. голів²³. А. Захар вважав, що худоби купувалось більше — 16—20 тис. голів²⁴.

Велику рогату худобу приганяли на Буковину також з Молдавії, однак в меншій кількості, ніж з Росії. Шаврек у вище згаданій доповідній записці писав: «Відносно кількості рогатої худоби, яка ввозиться на Буковину з-за кордону, то співвідношення ввезеної худоби з Бессарабії до ввезеної з Молдавії є 3 до 1, тобто $\frac{2}{3}$ всієї худоби надходить з Бессарабії і лише $\frac{1}{3}$ з Молдавії»²⁵. Крайове управління Буковини в донесенні намісництву у Львові 8 серпня 1860 р. теж відзначало, що з «Молдавії ввозиться на Буковину набагато менше худоби», ніж з Росії²⁶.

Крім великої рогатої худоби, на садгірських ярмарках продавалися також телята, вівці, кози і свині. Особливо значна кількість дрібної худоби відправлялася на Північну Буковину в середині XIX ст. В 1846—1850 рр., наприклад, лише овець і кіз було пропущено через Новосе-

²⁰ И. Блюх. Исследования по вопросам, относящимся к производству торговли и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей, СПб., 1876, стор. 69, 72, 73; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, стор. 520.

²¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 10329, арк. 27; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, стор. 481; Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien. II. Hälfte, Wien, 1901, стор. 67—68.

²² Hauptbericht der Handels- und Gewerbenammer für das Herzogthum Bukowina... für das Jahr 1851, Czernowitz, 1861, стор. 31—32; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862—1871, Lemberg, 1872, стор. 264—265.

²³ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, спр. 2592, арк. 3—4.

²⁴ Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft..., стор. 67—68.

²⁵ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 1543, арк. 22.

²⁶ Там же, ф. 3, оп. 2, спр. 3218, арк. 13—18.

лицьку митницю 38 447 голів, 1851—1855 — 28 213, у 1856—1860 рр.— 27 999 голів²⁷.

Дрібну худобу купували в Садгорі для відправки за межі Буковини і для задоволення потреб краю. Про використання в Північній Буковині овець і кіз свідчить звіт начальника Скуляньської митної округи за 1851 р., де, зокрема, говориться, що вівці й кози, які відправлялися через Новоселицю, вживалися в основному для харчування «нижчим класом народу, гірськими жителями, замість волового м'яса»²⁸.

У XIX ст. на садгірські ярмарки для продажу приганяли також коней з Бессарабії, Херсонської, Катеринославської, Полтавської і Харківської губернії. Коней скуповували на ярмарках Бессарабії і Наддніпрянської України австрійські офіцери і підрядчики для потреб війська, частина — продавалася місцевому населенню²⁹.

На садгірських ярмарках продавалися й продукти тваринництва: вовна, шкіра, сало тощо. Джерела свідчать, що в XIX ст. через Новоселицьку митницю в Садгору щорічно направлялися з Бессарабії і Правобережної України сотні підвід з цими товарами³⁰. Шкіра й вовна лише частково йшли на задоволення внутрішніх потреб краю. В основному їх купували в Садгорі для відправки за межі Північної Буковини.

Садгірські ярмарки були відомі також торгівлею хлібом бессарабського, правобережно- і південноукраїнського виробництва. При цьому, на відміну від інших товарів, хліб купувало в основному місцеве населення³¹, переважно гірських районів для задоволення продовольчих потреб, а також для виробництва горілки та відгодівлі худоби³².

Північнобуковинське містечко Садгора було не лише важливим пунктом збуту товарів для купців Бессарабії та Правобережної й Південної України. На ярмарки сюди приїздило також населення прикордонних повітів Росії. Наприкінці XIX — на початку XX ст., наприклад, жителі Хотинського і Кам'янецького повітів Подільської губернії купували в Садгорі різних товарів на суму до 100 тис. крб. щороку³³. Це були виробни північнобуковинських ремісників і товари західноєвропейського виробництва, якими торгували садгірські купці.

Садгірські ярмарки відігравали велику роль у розвитку економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною і Бессарабією. Особливо значним був вплив на торгівлю великою рогатою худобою. Про це свідчать не лише наведені вище дані про прибутки садгірських ярмарків і визнання того, що господарство Буковини базувалося на імпортованій з Наддніпрянщини і Бессарабії худобі, а й інші матеріали. Зокрема, цікавим щодо цього є лист групи скотопромисловців крайовому управлінню Буковини від 22 травня 1878 р. Протестуючи проти тривалого закриття кордону для пропуску худоби з Російської

²⁷ Підраховано автором за матеріалами: ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 956, 958, 959—961, 963, 964, 1042, 1044—1051, 1064, 1074; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1831—1862 гг.; Виды государственной внешней торговли за 1863—1869 гг.; Обзор внешней торговли России за 1870—1882 гг.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 956, арк. 93.

²⁹ Там же, оп. 3, спр. 952, арк. 103; спр. 956, арк. 93; спр. 958, арк. 191; ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 98, арк. 51, 54; А. Скальковский. Назв. праця, стор. 317.

³⁰ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 5713, 5856, 5877, 6007, 6011.

³¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1661, арк. 4; ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 4, спр. 5713, 5856, 5857, 6007.

³² ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 55, арк. 109; спр. 95, арк. 93; спр. 96, арк. 179; ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 6831, арк. 56—58; ф. 3, оп. 4, спр. 2592, арк. 7—12; Hauptbericht der Handels und Gewerbenammer..., стор. 7—10, 30—31.

³³ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, спр. 10278, арк. 1—3.

держави, викликаного підозрами про появу в Бессарабії епізоотії, торгівці худобою писали, що цим «завдається буковинському краю величезна шкода», бо «відчуваються серйозні труднощі в забезпеченні поміщицьких господарств робочими волами, поміщики втратили можливість збувати своє сіно і займатися відгодівлею худоби для продажу, залізничі втратили фрахт, прийшли до занепаду бойні, населенню не вистає м'яса... Одним словом, внаслідок закриття кордону припинилася всяка діяльність, а краю Буковині перев'язана жила життя»³⁴.

Про те, яке значення для господарського розвитку Північної Буковини мала торгівля імпортованою з Російської держави великою рогатою худобою свідчить також лист крайового управління Буковини міністерству внутрішніх справ Австрії від 12 квітня 1878 р., в якому зазначалося, що заборона імпорту худоби з Росії привела б до необхідності різкого збільшення поголів'я власного стада та збільшення збору сіна, внесення «великих змін» до структури посівних площ та вжиття інших заходів, тобто викликала б зміну «всієї господарської системи» на Буковині³⁵.

Правильність цього висновку може бути підтверджена тією обережністю та поступовістю, з якою австрійський уряд здійснював задум про заборону ввозу худоби. Майже десять років державна рада, міністерства внутрішніх справ, юстиції, землеробства і торгівлі, оборони Австрії та австрійські урядові органи на Буковині (крайове управління та повітові уряди) вивчали це питання. Було створено спеціальний урядовий комітет, проходив обмін думками між міністерствами і місцевими установами, велася активна підготовка до зміцнення охорони кордону для боротьби з можливим посиленням контрабанди. І лише 29 лютого 1880 р. в Австрії було прийнято, а з 1 січня 1882 р. введено в дію закон про заборону імпорту і транзиту великої рогатої худоби з Росії і Румунії. Прийняття закону мотивувалося необхідністю «попередження і ліквідації епізоотій»³⁶.

Про залежність господарського розвитку Буковини від імпорту худоби свідчать також потрясіння, яких зазнала економіка краю в зв'язку з введенням у дію закону. Вже через кілька місяців, 10 березня 1881 р., президія крайового управління Буковини доповідала міністерству внутрішніх справ Австрії про цілу серію банкрутств, яких зазнали у Вишницькому, Чернівецькому і Заставнянському повітах найбільші господарства поміщиків — власників горілчаних заводів і відгодівельних пунктів при них³⁷.

Таким чином, Садгірський ярмарок у Північній Буковині був важливим пунктом продажу експортованих з Російської держави великої рогатої і дрібної худоби, коней, продуктів тваринництва, хліба. Особливо значною була роль ярмарку в збуті великої рогатої худоби. Ні в якому іншому ярмарковому центрі не продавалося стільки вивезених з Росії волів, як у Садгорі. Все це свідчить про те, що Садгірський ярмарок відіграв велику роль у зміцненні наддніпрянсько-північнобуковинських економічних зв'язків, був важливою ланкою, яка зв'язувала Північну Буковину з українським ринком, що розвивався у XIX ст. як складова частина ринку всеросійського.

³⁴ Там же, оп. 4, спр. 2591, арк. 1—2.

³⁵ Там же, спр. 2592, арк. 7—12.

³⁶ Там же, оп. 2, спр. 11578, арк. 2, 11, 13—15, 17—20; оп. 4, спр. 2592, арк. 1, 3—4, 7—12; спр. 2898, арк. 1—2, 5, 9, 12; спр. 2899, арк. 3, 5, 6.

³⁷ Там же, оп. 1, спр. 4549, арк. 1—7.

На допомогу викладачу історії

ЗАХИСТ ДИПЛОМНИХ ПРАЦЬ У ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТІ

Дипломні роботи на історичному факультеті Харківського держуніверситету виконуються з 7 спеціальностей — історії КПРС, СРСР, УРСР, нової та новітньої історії країн Європи, Америки, Азії і Африки, історії середніх віків, стародавньої історії і археології.

Більшість дипломних робіт випускників 1974 року захищалася на кафедрах історії КПРС, СРСР, України, історіографії та допоміжних історичних дисциплін.

Характерною особливістю студентських праць є глибоке обґрунтування актуальності вибору теми, широке використання літератури та інших джерел, аналіз матеріалу з партійних та державних архівів. Прикладом цього може бути робота Г. П. Криги — «Встановлення Радянської влади на Сумщині». Спираючись на вже відомі з цієї теми дослідження, автор водночас використала документи Сумського партійного та державного обласних архівів, матеріали Охтирського краєзнавчого музею і періодику тих років, а також спогади старих більшовиків Сумщини.

Питанням ідеологічної роботи Комуністичної партії і Радянської держави в роки відбудови народного господарства присвячені роботи В. І. Карасьова — «Боротьба Комуністичної партії проти буржуазно-реставраторської ідеології змінюючовства (1921—1927 рр.)» та Р. П. Шафранек — «Боротьба Радянської держави проти контрреволюційної діяльності православної церкви в 1921—1925 рр. (На матеріалах України)».

В основу дослідження С. В. Шевченко — «Партизанський рух на території Биховського району Могильовської області в роки Великої Вітчизняної війни» покладені документи, взяті з партійного та державного обласних архівів, спогади колишніх партизанів, матеріали районного народного музею, періодику воєнних років. Автор розповідає про героїчні подвиги своїх земляків, переконливо показує керівну роль обласного і районного комітетів партії у здійсненні партизанами бойових операцій в тилу ворога. У додатках до дипломної роботи подано карту бойових дій, схему дислокування партизанських загонів, фотографії героїв-партизанів Биховщини.

З. П. Каменєва в роботі «Розвиток народного господарства і культурного будівництва евенків і якутів Амурської області в роки 8-ї п'ятирічки» на основі архівних документів, матеріалів місцевої преси і краєзнавчого музею проаналізувала корінні зміни і перетворення, що відбулися в житті цих народностей за роки Радянської влади. До роботи додано фотоальбом, виготовлений дипломницею внаслідок особистих поїздок у поселення якутів і евенків.

«Раціоналізаторський та винахідницький рух у Харківській області в роки 8-ї п'ятирічки» — тема дипломної роботи А. І. Харченка. Поклавши в основу її написання відповідні рішення партії та уряду в га-

лузі винахідництва і раціоналізаторства, автор водночас залучив значний фактичний матеріал з архівів обласного статистичного управління, ОК ЛКСМУ, місцевої преси. За його підрахунками, протягом минулої п'ятирічки на Харківщині налічувалося 268 тис. раціоналізаторів та винахідників. Вони внесли 333 тис. рацпропозицій і 7649 заявок на винаходи, більшість з яких знайшли втілення в народному господарстві.

Серед історіографічних праць варто відзначити цікаве дослідження В. І. Д и л я — «Вітчизняна війна 1812 року в радянській історіографії». Ґрунтовно вивчивши основну радянську історичну та історіографічну літературу з обраної теми, автор звертає увагу на ті питання, які ще недостатньо вивчені.

Серед дипломних робіт, присвячених історії дорадянського періоду, слід назвати праці В. А. Л е в ч е н к а — «Російське місто XVI сторіччя», В. І. З о л о т а р ь о в а — «Коліївщина», Н. Д. Д е м ч е н к а — «Історія вищої жіночої освіти в Росії (1861—1886 рр.)», Н. В. Хоменко — «Селянський рух на Полтавщині в 1905—1907 рр.».

Аналіз тем дипломних робіт студентів, які спеціалізуються на кафедрі нової та новітньої історії, дозволяє зробити висновок, що їх вибір значною мірою зумовлений основним напрямом роботи кафедри й науковими інтересами її професорсько-викладацького складу. Тому більшість студентських праць присвячені історії міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху в новітній період. Серед багатьох цікавих досліджень слід назвати роботи А. І. Я р е м ч у к а — «Утворення Селянського інтернаціоналу і його діяльність в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму», Б. А. К і п е р ш т е й н а — «Утворення Червоного інтернаціоналу профспілок», Г. В. І щ е н к а — «Діяльність революційних фабзавкомів в Німеччині в 1927—1929 рр.» Безумовно, автори не могли вирішити всього комплексу наукових проблем, які постали перед ними. Проте ґрунтовне знання фактичного матеріалу, вміння працювати з документами й володіння іноземними мовами, дозволили їм внести певний вклад у вивчення деяких аспектів ще мало досліджених питань.

Значний інтерес у студентів викликають актуальні проблеми сучасності. П. А. Ю р я к і н у роботі «Радянсько-американські відносини на новому етапі» узагальнив широкий матеріал з усього комплексу проблем взаємовідносин між двома державами, починаючи з історичного візиту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до США. Вивчивши наявну літературу та існуючі джерела на польській і англійській мовах, В. Г. Т а р а н о в в роботі «Реакційна зовнішньополітична діяльність польського емігрантського уряду в роки другої світової війни (вересень 1939 — липень 1944 рр.)» проаналізував складні й малодосліджені питання міжнародного життя в роки другої світової війни.

Протягом кількох років О. Н. Г л а д к о в плідно працював над складною темою — «Формування і здійснення окупаційної політики США в Японії (1945—1948 рр.)». Спираючись на значний документальний матеріал, автор показав, як Сполучені Штати Америки проводили окупаційну політику в Японії.

В тематиці дипломних робіт значне місце посідає молодіжна проблематика. Серед праць на цю тему помітною є дипломна робота Г. А н ц и ф е р о в о ї — «Ідейно-політичне співробітництво молоді Радянського Союзу і НДР (1949—1974 рр.)». Вивчивши періодику, матеріали архівів ряду обласних і міських комітетів ВЛКСМ, заводських і вузівських комсомольських організацій, автор зуміла простежити за народження, становлення і розвиток радянсько-німецьких молодіжних зв'язків, висвітлити діяльність ВЛКСМ і СВНМ — вірних і надійних помічників своїх марксистсько-ленінських партій.

Робота студента М. П. Рогового — «Зміцнення інтернаціональної дружби і бойової співдружності між воїнами Радянської Армії і Національної народної армії НДР» написана на матеріалах періодичної преси СРСР і НДР. У ній показано як складалася, зміцнювалася інтернаціональна дружба і бойова співдружність між воїнами двох соціалістичних армій.

Різноманітна тематика дипломних робіт, які захищалися на кафедрі історії середніх віків. Так, у роботах В. В. Чиркова — «Історичні погляди М. Макіавеллі» та Б. В. Кузьміна — «Історичні погляди Уільяма Шекспіра» характеризуються історичні концепції видатних представників епохи гуманізму XV—XVI ст., їх внесок у розвиток європейської історичної науки, зокрема, боротьба з ідеєю провіденціалізму, яка панувала у феодальній історіографії. Оскільки це питання ще не достатньо висвітлене в історичній літературі, саме на цьому аспекті й акцентували свою увагу дипломники.

З'ясуванню особливостей німецького гуманізму, що знайшли своє відображення в діяльності Еразма Роттердамського, його ролі у підготовці реформації присвячена робота студента В. В. Гарбуза — «Еразм Роттердамський як великий німецький гуманіст». Автор polemізує з дослідниками, які недооцінювали праць Еразма з перекладу та коментування релігійних текстів як знаряддя боротьби проти офіційної церкви. Характеризуючи пацифізм Е. Роттердамського, В. В. Гарбуз підкреслює його позитивне ставлення до справедливих оборонних воєн.

Як відомо, одним з вузлових питань медієвістики є проблема реформації в Західній Європі. Процес формування вождя реформації у Німеччині Мартіна Лютера, аналіз його вчення, програми реформаційних перетворень подані в дипломній роботі Г. С. Демиденко — «Вчення і діяльність Мартіна Лютера під час першого періоду Реформації в Німеччині 1517—1521 рр.» Еволюція Лютера, його ідейне перетворення з вождя єдиного національного антиримського руху у керівника бюргерського поміркованого напрямку реформації, який в кінці кінців пішов на союз з територіальною князівською владою, добре проаналізовано в роботі Є. А. Терзяна — «Суспільно-політичні погляди Мартіна Лютера».

Складні і неповно висвітлені питання, що стосуються програми й ідеології найбільш революційної частини гуситської реформації, цікаво трактуються в дипломних роботах Л. П. Юрової — «Програма таборитів на першому етапі гуситського руху 1419—1421 рр.» та Є. А. Вінникова — «Хиліазм — революційна ідеологія селянсько-плебейських мас на першому етапі гуситського руху в Чехії».

Серед проблем, що найбільше фальсифікуються буржуазними істориками, є хрестові походи. Апологети імперіалізму намагаються зобразити їх як єдиний порив християнської Європи, як «священну війну» Заходу проти Сходу. Антинауковість подібних тверджень висвітлено в роботі студентки Л. А. Сінчило — «Перший хрестовий похід».

Приваблює оригінальністю тематики робота Н. І. Вознікової — «Подвиг Жанни д'Арк у висвітленні істориків і в художній літературі». Автор показує, як образ героїчної дочки французького народу став зброєю для Вольтера в його боротьбі з церквою і феодальними порядками, а для Шіллера — засобом пропаганди патріотичних почуттів у Німеччині в той час, коли країні загрожувала небезпека поневолення.

У підсумку слід відзначити, що всі кафедри історичного факультету ХДУ зосереджують свої зусилля на дальшому посиленні вимог до дипломних робіт, їх ідейно-теоретичного та наукового рівня.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ДО ПИТАННЯ ПРО «ГОРОДНІ» КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКУ

Паралельно з архітектурно-археологічними дослідженнями Кременецького замку, які здійснюються з 1972 р.^{*}, ведеться робота по виявленню й вивченню літератури та архівних матеріалів, пов'язаних з історією цієї визначної пам'ятки. Складність дослідження зумовлюється тим, що Кременецький замок за багато віків свого існування зазнав чималих руйнувань, а письмові джерела, в яких містяться дані про його первісний вигляд, дуже скупі й уривчасті. У зв'язку з цим перед реставраторами виник ряд складних питань: і нових, і таких, які раніше помилково вважалися вже розв'язаними. Серед останніх було й питання про так звані «городні» Кременецького замку. В літературі з історії цієї споруди, опублікованій у XIX—XX ст., про них написано досить багато. Однак тепер з'ясувалося, що деякі дослідники неправильно тлумачили тексти старовинних описів (так званих люстрацій) Кременецького та інших волинських замків. Тому й виникла потреба ґрунтовно проаналізувати ці описи.

Щоб уточнити значення терміну «городня», насамперед було вирішено ще раз переглянути довідкову літературу з питань мовознавства й архітектури, а також праці, присвячені історії оборонного будівництва. З точки зору граматики слово «городня» — віддієслівний іменник від «городити», яке в словнику під редакцією Д. М. Ушакова визначено як «ставити, будувати на чому-небудь забор, огорожу»¹. В староруській мові слово «городня» було широко відоме як багатозначний будівельний термін. Найпоширеніші його тлумачення такі: частина (ланка) дерев'яної стіни будь-якої конструкції²; зрубова конструкція для укріплення оборонного валу³; зруб, засипаний землею або камінням (з ряду таких зрубів, поставлених один біля одного, складалася стіна дерев'яної фортеці)⁴; така ж конструкція опор мосту⁵; частина настилу мосту між двома опорами⁶.

* Робота над складанням проектної документації для реставрації Кременецького замку ведеться науково-дослідним реставраційним відділом № 6 Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління Держбуду УРСР. Автор проекту реставрації — А. Д. Тюнич.

¹ Толковый словарь русского языка, т. 1, М., 1935, стор. 603.

² П. Раппопорт. Древние русские крепости, М., 1965, стор. 34—35.

³ История русской архитектуры, М., 1956, стор. 561.

⁴ Ф. Ласковский. Материалы по истории инженерного искусства в России, ч. 1, СПб., 1858, стор. 81—82; Словарь церковно-славянского и русского языка, СПб., 1867, стор. 584; М. Красовский. Курс истории русской архитектуры, Пг., 1916, стор. 95; В. Шпек. Фортификационный словарь, М., 1846, стор. 32; Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1, М., 1955, стор. 381; История русской архитектуры, стор. 561; А. Поппэ. Материалы для терминологического словаря древнерусского строительного дела, Вроцлав — Варшава — Краков, стор. 10; П. Раппопорт. Назв. праця, стор. 34.

⁵ Владимир Даль. Назв. праця, т. 1, стор. 381; А. Поппэ. Назв. праця, стор. 32.

⁶ И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, М., 1958, стор. 557.

Така різноманітність трактування терміну змушує бути особливо обережним при вирішенні питання про «городні» Кременецького замку. Перш ніж аналізувати опубліковані документальні матеріали слід з'ясувати, як розвивалися уявлення про зміст цього терміну в літературі.

Досі про «городні» Кременецького замку, відомі за описами XVI ст., існувала єдина думка. Їх вважали дерев'яними⁷ (іноді — кам'яними)⁸ будівлями клітської конструкції типу хат, що примикали до оборонних стін з боку замкового двору. За тими ж відомостями, вони використовувалися для зберігання харчів, майна, а також були тимчасовим пристановищем для місцевих жителів, які за мурами замків шукали порятунку під час ворожих набігів і війн. Виконували «городні» й суто оборонні функції: на їх дахах встановлювалися гармати, і під час облоги там знаходилися захисники замку.

Найбільш ранньою з відомих авторам цієї статті праць, де «городні» Кременецького замку описані саме так, як було сказано вище, є праця Г. Любомирського, опублікована у 1839 р. «Майже всі села... Кременецького повіту, — зазначається в ній, — мали в замку свої сховища, які називалися городнями; були вони чимось на зразок дерев'яних хат, приставлених до замкових стін, куди під час війн і татарських та козацьких нападів мешканці звозили своє майно. Люстрація детально описує ці городні окремо, яка якому селу належала і в якому знаходилася стані; були вони зверху покриті, а на те покриття затягувалися гармати, ставилися солдати і стріляли по ворогові з гаківниць і гаубиць»⁹.

Грунтуючись на доступних для нас відомостях, спробуємо пояснити, як могло виникнути і так довго бути загальноприйнятим пояснення терміну «городня», що міститься, зокрема, в книзі Г. Любомирського та в працях багатьох інших авторів.

З історичної літератури відомо, що в епоху середньовіччя замки (королівські або великокнязівські) були центрами окремих округів, на які поділялися землі кожного князівства, а пізніше воєводства Великого князівства литовського. Староста замку (державець), який призначався монархом, був одночасно і воєначальником і найвищим адміністратором округу. Місцеві феодалі — князі, бояри тощо — мали всіляко дбати про оборону замку і за власні кошти здійснювати будівництво та ремонт окремих його частин. За це всередині замкових укріплень для них виділялися особливі приміщення — «городні» — де можна було зберігати майно та жити під час ворожих облог.

Саме про таке призначення цих приміщень говориться в описах дерев'яних волинських замків 1545 р., зокрема Житомирського: «...Хто візьме собі городню і притулок для себе в ній влаштує, — той зобов'язаний буде цю городню лагодити»¹⁰. Про те, що всередині «горо-

⁷ H. Lubomirski. Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego. — Slawianin, t. II, Lwów, 1839, стр. 30; M. Balinski, T. Lipinski. Starożytna Polska, t. II, Warszawa, 1845, стр. 896; S. Newoszycki. Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu. — Biblioteka Warszawska, 1848, стр. 549; T. Stecki. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, seria 2-ga, Lwów, 1871, стр. 141; А. Сендульский. Город Кременец. — «Волинские епархиальные ведомости», 1874, № 12, стр. 60; Н. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. III, Почаев, 1893, стр. 19; його ж. История города Кременца Волынской губернии, Седлец, 1904, стр. 30; J. Karwinski. Opisanie historyczne. Miastowości nad Ikwa, ich przeszłość. — Przewodnik naukowy i literacki, t. XXV, cz. I, 1897, стр. 914; I. Логвин. Украинское искусство X—XVIII вв., М., 1963, стр. 70.

⁸ Г. Логвин. Назв. праця, стр. 70.

⁹ H. Lubomirski. Назв. праця, стр. 30.

¹⁰ Цит. за: В. Пероговский. Материалы для истории Волини. Житомир, 1879, стр. 61.

день» існували приміщення, свідчить і зауваження в описі дерев'яної частини Луцького Окольного замку: «...Городня... потребує лагодження зсередини»¹¹. На місцезнаходження «городень» в описах є такі непрямі вказівки: «...Городня... в основі (z fundamentu) й до середини добра» (дерев'яна частина Луцького Окольного замку); «Цей будинок збудовано... деревом, залізом і цеглою; раніше на тому місці було шість городень» (Володимирський замок)¹². З цього можна зробити висновок, що «городні» дерев'яних замків будувалися безпосередньо на землі.

Судячи з описів, «городні» складалися з кількох різних за своїм призначенням частин. Крім внутрішніх приміщень, на них розміщувалися бойові майданчики, сукупність яких складала бойові ходи — покриті дахами «обланки» («бланки», «бланкування»), де знаходилося все, що було потрібно для оборони. Щоб запобігти підпалу, «городні ззовні штукатурили («обмазували») товстим шаром глини. Автори описів чітко розрізняють складові частини «городень». Про це, зокрема, свідчать такі приклади: «...якщо... на тих обланках зіпсується дах, або згниє, і глина відпаде, ...то... пани земляни (феодала.— Авт.) все це лагодили, кожний з них у своїх городнях»¹³; «...обланки робить і покриває князь»; «...городня має потребу в дверях на обланки»; «...городня вимагає... підвищення помосту, дверей і обмазки»; «...сторожа... з огляду на несправність городень і небезпечність ходу по обланках... кликати не хочуть» (дерев'яна частина Луцького Окольного замку); «немає також забрал * на бланках» (Володимирський замок)¹⁴.

Розглянуті приклади переконують у тому, що «городні» дерев'яних замків (обмазана глиною оборонна стіна, приміщення, які прилягали до неї, поміст бойового ходу, забрала і дахи) ідентичні «городням», що їх описав Г. Любомирський. Цілком можливо, що першоосною для такого розуміння цього терміну стали відомості, які були під рукою у автора, про дерев'яні замки і які він механічно переніс на «городні» кам'яного Кременецького. Але оскільки слово «городня» застосовувалося для визначення найрізноманітніших типів конструкцій, розглянемо, що ж писали середньовічні автори про «городні» саме цих, кам'яних замків.

Насамперед зазначимо, що Л. Тишкевич, розповідаючи про «городні» дерев'яної і кам'яної частин Луцького Окольного замку, розрізняє їх як за місцезнаходженням, так, очевидно, й за конструкцією і перелічує окремо: «Всіх городень, які будуються на кам'яній стіні з дерева, тридцять сім... Взагалі ж усіх городень... дерев'яних і влаштованих на кам'яній стіні з дерева — шістдесят дев'ять»¹⁵. Ця різниця залежала передусім від їх розташування, що, в свою чергу, впливало на принципів зміни в конструкції. У кам'яних замках «городня» — це частина споруди, яка знаходилася зверху муру, на бастіонах і баштах. Що це дійсно так, можна легко переконатися з описів кам'яних замків: «А ось початок окружного кам'яного замку, на кам'яних стінах якого знаходяться дерев'яні городні». На мові оригіналу кінець фрази звучить ще більш виразно: «...na ktorum murie horodni dereweni sut nawerhu»¹⁶.

¹¹ Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе (далі — Памятники...), т. IV, К., 1859, стор. 78.

¹² Там же, стор. 73, 24.

¹³ В. Пероговский. Назв. праця, стор. 60.

¹⁴ дерев'яний бруствер з бійницями.

¹⁵ Памятники..., т. IV, стор. 81, 74, 71, 20.

¹⁶ Там же, стор. 91.

¹⁷ Там же, стор. 82.

Аналогічні місця є і в описах Кременецького замку: «Всіх же городень Кременецького замку, які на кам'яній стіні будують деревом... двадцять п'ять»; «...чотири городні, поставлені на кам'яній стіні і на однім бастіоні... до них є сходи від землі»; «(городня) була зроблена простим способом на башті» (опис 1545 р.)¹⁷ «...праворуч на стіні мурованій городня» (опис 1552 р.)¹⁸. Непрямим, але вагомим доказом того, що «городні» у Кременецькому замку знаходилися на мурах, є й те, що, судячи з описів, вони йшли одна за одною, неперервним ланцюгом оперізуючи стіни. Їх не було тільки в межах башт і на пряслі між Надбрамною та Черленою баштами, де біля стіни стояв великий будинок на кам'яному фундаменті. Тим часом з опису 1545 р. відомо, що за наказом єпископа Януша — державця Кременецького замку в 1536—1539 рр.— біля південного та північного мурів (з внутрішнього боку) були викопані рови під фундаменти кам'яних камер, які він збирався збудувати для сховищ і водночас для зміцнення самих стін. Але ця робота не була доведена до кінця, що створювало значні незручності для мешканців замку. А тому Л. Тишкевич пропонував або засипати рови, або закінчити задумане будівництво¹⁹. Крім того, у замку знаходилося дев'ять дерев'яних амбарів, розміщених так, щоб під їх дахами можна було встановити гармати²⁰. Немає сумніву, що ці амбари з гарматами мали стояти впритул до мурів, оскільки в той час прицільну стрільбу можна було вести лише по об'єктах, доступних візуальному спостереженню. Отже, на час складання опису 1545 р. земля біля підніжжя замкових мурів на досить великій довжині була або розритою, або зайнята під дерев'яні амбари. Коли б «городні» стояли на землі і примикали до стін, то їх послідовність на цих ділянках обов'язково б переривалася. З опису ж цього не видно.

В опису 1552 р. не згадуються вже ні рови біля стін, ні амбари з гарматами, але натомість названо ряд будівель і цілком точно сказано, що вони знаходилися поруч з мурами або ж примикали до них («при стіні церковка руська святого Михайла», «...біля церковки при мурі нікчемна пушкарня», «...саж для курей при мурі»)²¹. Однак і цього разу ланцюг «городень» не переривається, що є можливим лише при умові їх розміщення у верхній частині мурів.

Сховища, подібні до тих, якими володіли феодали у дерев'яних замках, мали бути і в кам'яних. Однак їх конструкції, очевидно, відрізнялися. Можливо, саме ці сховища мав на увазі Л. Тишкевич, коли писав, що «раніш... по всьому замку стояли будинки земляні, а через недбалість все це занесено піском і гноєм»²². Хоч це зауваження й не дає змоги визначити їх розташування на замковому дворі, але з нього можна зробити висновок, що перелічені автором люстрації «городні» не мали до цих будинків ніякого відношення.

Грунтуючись на припущенні, що «городні» кам'яних замків були розміщені не на землі, а у верхній частині мурів, на баштах і бастіонах, спробуємо за допомогою доступних нам матеріалів розібратися в їх конструкції.

В описах замків XVI ст. міститься ряд відомостей про будову «городень» та їх складові частини. Ось деякі з них: «...потрібно городню покрити»; «...у цій городні поганий поміст, небезпечно ходити» (кам'яна частина Луцького Окольного замку); «...городні... обшиті і покриті

¹⁷ Там же, стор. 210—211, 204, 205.

¹⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, К., 1890, стор. 22.

¹⁹ Памятники..., т. IV, стор. 212.

²⁰ Там же, стор. 211.

²¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 27, 28.

²² Памятники..., т. IV, стор. 213.

дошками... до них є сходи від землі» (Кременецький замок, опис 1545 р.); «...городня: покриття обланок і ходіння по них»; «...городня не покрита, ні сходів, ні помосту немає» (Кременецький замок, опис 1552 р.)²³. З наведених прикладів видно, що в кам'яних замках «городня» складалася з помосту, по якому можна було пересуватися, і покриття (даху), що захищало воїнів від негоди, а на випадок обстрілу і від попадання зверху. Про частини ж, які б давали підставу для припущення, що до складу «городень» входили інші будь-якої форми споруди, розташовані на землі, в описах кам'яних замків відомостей немає.

«Городні» і «обланки» люстратори нерідко ототожнювали. Так, Л. Тишкевич в одному випадку підрозділяє «обланки», що тяглися зверху мурів, на окремі ділянки, кожна з яких називає «городнею», а в другому — чотири «городні», поставлені на кам'яній стіні та на бастіоні, об'єднує загальним поняттям — «обланки»²⁴. Очевидно, поділ «обланків» на «городні» автором описів потрібний був для того, щоб визначити відповідальних за стан виділених феодалам ділянок бойового ходу і врахувати ступінь виконання ними свого «наряду». У випадках, коли відбудова і ремонт замку проводилися за рахунок казни, люстратор взагалі не згадує про самостійні «городні». Так було в Луцькому Верхньому замку, де знаходилися «башти і обланки, ...відраховані на господаря»²⁵.

Таким чином, можна зробити висновок, що в кам'яних замках XVI ст. термін «городня» означав ділянку «обланків», закріплену за одним або групою феодалів, які мали дбати про її справність, своєчасну відбудову і оборону. Виходячи з того, що сукупність «городень» у цих замках утворювала «обланки», тобто бойові ходи, можна легко уявити конструкцію останніх. Вони склалися із закріплених у мурі дерев'яних консолей, на які клався дерев'яний настил, що був огорожений з боку замкового двору. Над утвореним ходом зводився дах, один кінець якого опирався на кам'яну стіну з бійницями або на зубці, а другий — на дерев'яні стовпці, що врубувалися в консолі. Як видно з описів, на «обланках» було каміння, кілки та інші необхідні для оборони предмети. Нерідко там встановлювалися гармати, а також прикріплювалися колоди, які в разі потреби скидалися на голови тих, що вели облогу.

Система бойових галерей була дуже різноманітною. Іноді, крім бойового ходу з внутрішнього боку замкових стін, влаштовувався другий — із зовнішнього. В таких випадках балки просовувалися через отвір у стіні за зовнішній її край. На них також мостили дерев'яний поміст і огорожували його дерев'яною стінкою з бійницями. Обидві галереї (внутрішня і зовнішня) мали спільний дах. В настилі, розташованому із зовнішнього боку, прорубували отвори, через які на противника скидали каміння, тобто це були своєрідні навісні бійниці — машикулі. На зовнішній бік можна було потрапити, проходячи поміж зубцями замкового мур у або через спеціальний отвір у ньому.

²³ Там же, стор. 84, 88, 205; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 23, 24.

²⁴ Памятники..., т. IV, стор. 205—207, 216.

²⁵ Там же, стор. 67. Хоч в описах цього замку 1545 і 1552 рр. про «городні» не сказано й слова, деякі автори (див., наприклад: Г. Логвин. Архитектура XIV—первой половины XVI в.—Всеобщая история архитектуры, т. 6, М., 1968, стор. 345) помилково вважають, що вони були в усіх без винятку волинських замках, зокрема й Луцькому Верхньому, описують їх конструкцію і навіть зазначають розміри — 4×4,4×6 м. При цьому не враховується та обставина, що при рівні землі в XVI ст. висота «клітей» до бойового ходу мала досягати 8—10 м.

У Кременецькому замку в XVI ст. бойовий хід на мурах будувався тільки з внутрішнього боку. Цей висновок можна зробити з опису Л. Тишкевича, зокрема з такого уривку: «...Городні вимагають догляду і піклування про те, щоб у кам'яній стіні були прироблені ставні до вікон, оскільки з тих вікон дощ від вітру потрапляє всередину городень і завдає значної шкоди як дерев'яним городням, так і кам'яній стіні»²⁶. Наведений тут уривок дає змогу краще зрозуміти ряд особливостей будови бойових галерей Кременецького замку. По-перше, всі вони знаходилися з боку замкового двору, бо «ставні», про які писав Л. Тишкевич, потрібно було поставити у «вікна» (бійниці або проміжки між зубцями) в мурі. Оскільки стіни цього замку не мали бійниць нижнього бою, атмосферна волога всередину городень могла потрапляти лише через отвори у верхній частині стіни. Це служить ще одним підтвердженням зробленого раніше висновку про те, що «городні» тут були розміщені у верхній частині мурів. Друга особливість бойових галерей замку полягала в тому, що з боку двору вони були закритими, бо в протилежному разі захищати їх від атмосферних опадів, що потрапляли сюди через отвори в мурі, не мало ніякого сенсу.

Відомості про існування подібних бойових ходів є і в літературі з історії оборонного будівництва. Ось як описував одну з таких конструкцій ходу відомий дослідник військово-інженерного мистецтва Ф. Ласковський: «На вершині стіни, у всю її ширину, робився дах, і цей критий хід обшивався інколи дошками, які закріплювалися між стовпами, що служили для підтримки даху. Всередині критий хід міг розділятися перегородками на невеликі ділянки, утворюючи так звані кліті, що мали різні... призначення»²⁷. Далі, посилаючись на літописи, Ф. Ласковський пише, що подібні «кліті» були, наприклад, на стінах Псковського кремля.

Походження цієї конструкції бойового ходу, на наш погляд, слід шукати в дерев'яній архітектурі. Яскравим прикладом цього може служити закритий бойовий хід на дерев'яній фортечній стіні Олонецького кремля (1649 р.)²⁸.

Що ж до «городень» на башті і бастіонах Кременецького замку, про які є відомості в описах, то тут можуть бути різні варіанти. «Городня», що знаходилася на Надбрамній башті, до надбудови останньої в 30-х роках XVI ст., очевидно, являла собою дерев'яну частину споруди, пристосовану для оборони звідного мосту і підходів до воріт. Вона, мабуть, була винесеною за межі зовнішньої стіни башти і, крім звичайних бійниць, мала бійниці так званого «підножного» бою. За характером конструкції та призначенням вона наближалася до варіанту бойового ходу, винесеного на зовнішній бік. Зображення аналогічних пристроїв на баштах нерідко трапляються на старовинних гравюрах. Досить детально описані та проілюстровані ці пристрої у праці Віоле ле Дюка²⁹.

Про чотири «городні» волості Кузьминської, розміщені на пряслі між висунутими на південь баштою Черленою та бастіоном і на самому бастіоні, можна гадати таке. Перша з них (між баштою і бастіоном) була вже відомим нам бойовим ходом, що йшов по верху стіни. Три інші, очевидно, стояли на трьох зовнішніх сторонах прямокутного бастіону. В опису 1545 р. ці «городні» названі «обланками», тобто бойови-

²⁶ Памятники..., т. IV, стор. 210.

²⁷ Ф. Ласковский. Назв. праця, стор. 117.

²⁸ Див. История русской архитектуры, стор. 192.

²⁹ Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle par E. Wiolet le Duc architecte, Paris, MDCCCLXXV, t. IV, стор. 526—541.

ми ходами. Подібні «обланки» «з трьома верхами», про які є згадка в опису 1552 р., мали міститися на прямокутній північно-західній башті³⁰.

Вартим уваги є й те, що, як зазначається в опису, «городні» волості Кузьминської були «...обшиті... дошками»³¹ — деталь, якої немає в характеристиці інших «городень» замку.

За межами замку, в кінці мосту, перекинутого через рів, стояла «...велика городня на бастіоні, де... жили драбанти (солдати гарнізону) і правилась обідня»³². Зараз цього бастіону немає, і про характер «городні», яка містилася на ньому, судити важко. З упевненістю можна сказати лише те, що це була досить велика дерев'яна споруда, пристосована для житла, потреб культури, безумсвоно, для оборони. Подібні надбудови у вигляді цілих будинків на баштах і стінах часто зображувалися на старовинних гравюрах.

Крім того, про розуміння терміну «городня» не як певного конструктивного типу, а як одиниці виміру стіни йдеться в одній з праць П. Раппопорта, який посилається при цьому на документальні джерела, а також на дослідження сучасних польських учених³³. Щось подібне знаходимо і в текстах описів Л. Тишкевича: «Біля тієї городні півтори городні... Біля цих півтори городні... Далі городня...» (Володимирський замок)³⁴.

У тих же описах волинських замків трапляється слово «городня», значення якого зовсім не зв'язане безпосередньо з обороною. Так, настили мостів Луцького та Кременецького замків Л. Тишкевич підрозділяє на «городні», відбудовувати які мали феодала та міщани³⁵. Тут це слово, мабуть, означає певну метричну одиницю, розмір забудованої ділянки. Приблизно так пояснюється воно і в словнику І. Срезневського (частина мосту від однієї опори до іншої) та в праці А. Поппе (дерев'яне мостіння мостів і вулиць)³⁶.

Отже, аналіз документів, пов'язаних із середньовічними волинськими замками, зокрема Кременецьким, а також вивчення ряду інших матеріалів дають змогу зробити висновок, що традиційне уявлення про «городні» цих замків має бути визнане неправильним. Це були не дерев'яні будівлі типу хат і тим більше не «кам'яні кліті» (до речі, це термінологічно неправильно), які стояли на землі і примикали до оборонних мурів з боку замкового двору, а бойові галереї — «обланки», широко відомі в оборонному будівництві, або ж верхні дерев'яні частини башт і бастіонів, пристосовані для оборони та інших потреб. Саме ж слово «городня» в текстах описів означало не тип споруди і не його конструктивний принцип, а ділянку бойового ходу, дерев'яну надбудову або частину дерев'яного настилу мосту.

Правильне розуміння терміна «городня» в описах Кременецького замку стає особливо важливим під час проведення реставраційних робіт на цій унікальній пам'ятці архітектури.

Л. М. КРОЩЕНКО, А. Д. ТЮПИЧ

³⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 23.

³¹ Памятники..., т. IV, стор. 205.

³² Там же, стор. 203.

³³ П. Раппопорт. Очерки истории военного зодчества в северо-западной Руси X—XV вв., М., 1961, стор. 97.

³⁴ Памятники..., т. IV, стор. 24.

³⁵ Там же, стор. 101—120, 199—203.

³⁶ И. Срезневский. Назв. праця, стор. 557; А. Поппе. Назв. праця, стор. 32.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ ПЕРШИХ ПАМ'ЯТНИКІВ ГЕРОЯМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ (1944—1945 рр.)

Ще йшла війна. Червона Армія продовжувала громити фашистські полчища, а Комуністична партія і уряд Союзу РСР уже виявляли батьківську турботу про вшанування безсмертного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Зокрема, 1 квітня 1944 р. ЦК КП(б)У і урядом Радянської України було прийнято постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни». Заклик партії та уряду любовно й дбайливо доглядати могили воїнів-визволителів розглянули й обкоми партії та виконавчі комітети обласних Рад депутатів трудящих, його з ентузіазмом підтримав весь народ.

Старанно впорядковувалися могили загиблих радянських воїнів та партизанів на визволеній території України¹, збиралися кошти і влаштовувалися суботники для спорудження пам'ятників². На ім'я Ради Народних Комісарів УРСР з усіх кінців республіки надходили численні побажання трудящих встановити у своїх містах і селах пам'ятники героям Великої Вітчизняної війни³.

В 1944—1945 рр. партія і уряд ухвалили спорудити пам'ятники та бюсти командирам, бійцям і народним месникам, що особливо відзначилися в боях з німецько-фашистськими загарбниками. На території Української РСР мали бути встановлені пам'ятники й погруддя, зокрема, командуючому 1-м Українським фронтом, генералу армії М. Ф. Ватутіну, командуючому 3-м Білоруським фронтом генералу армії І. Д. Черняховському, командиру танкового корпусу П. В. Волоху, командуючому 4-ю гвардійською армією О. І. Зигіну, командиру 12-ї танкової дивізії Ю. Г. Пушкіну, двічі Героям Радянського Союзу льотчикам М. З. Бондаренку, Д. Б. Глинці, О. Г. Молодчому, П. О. Покришеву, С. П. Супруну, П. А. Тарану, командиру партизанського з'єднання С. А. Ковпаку. Центральним Комітетом КП(б)У і Радою Народних Комісарів УРСР було вирішено спорудити також пам'ятники вірним синам та дочкам, які смертю хоробрих загинули за Батьківщину, в містах Дрогобичі, Корсунь-Шевченківському, Краснодоні, Львові, селі Нових Петрівцях Київської області та багатьох інших населених пунктах республіки.

До створення пам'ятників героям були залучені кращі творчі сили країни. Над проектами працювали скульптори та архітектори: З. І. Аз-

¹ «Красное знамя», 18 лютого 1945 р.; «Радянська Україна», 19 вересня 1945 р.; «Соціалістична Батьківщина», 30 вересня 1945 р.; та ін.

² «Радянська Україна», 19 вересня, 18 жовтня, 23 грудня 1945 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2750, арк. 242; спр. 2752, арк. 166 та ін. (Спорудження пам'ятників на території республіки проводилося за ухвалою уряду Української РСР, а проекти всіх пам'ятників, що встановлювалися в СРСР, підлягали затвердженню Комітетом у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів Союзу РСР).

гур, Є. В. Вучетич, М. Г. Лисенко, І. В. Макогон, Л. Д. Муравін, Я. Є. Ряжба та інші.

Радянські митці вважали це доручення дуже почесним. «З дня визволення Ворошиловградської області,— писали ворошиловградські скульптори В. І. Агібалов, В. І. Мухін та В. Х. Федченко,— наша бригада весь час працює по спорудженню пам'ятників на братських і одиночних могилах героїв Великої Вітчизняної війни... працюємо над складним і почесним завданням...»⁴

Протягом 1944—1945 рр. на Україні було встановлено пам'ятники на братських могилах героїв-визволителів — представників усіх народів нашої країни — в містах Ворошиловграді, Керчі, Кіровограді, Львові, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Береговому і Хусті Закарпатської області, в селі Путиловичах Лугинського району Житомирської області та інших місцях України⁵.

Так започаткувалася грандіозна справа увічнення невмирущого подвигу нашого народу в роки Великої Вітчизняної війни. Відтоді всенародний рух за вшанування радянського воїна-визволителя розгортався все ширше й ширше.

Нині у всіх обласних центрах, багатьох містах і селах республіки на могилах полеглих воїнів височать обеліски, біля яких палає вічний вогонь. Ідуть пошуки нових, гідних увічнення, героїв війни. Девіз «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» став священним для радянських людей, бо «чим далі в історію відходять від нас роки війни, — як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— тим повніше і яскравіше виявляється велич героїчного подвигу радянського народу, який мужньо відстояв у небачено жорстокій боротьбі з фашизмом нашу Батьківщину, завоювання соціалізму»⁶.

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ, Є. П. ШАТАЛІНА

№ 1

Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У
«Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за
визволення і незалежність Радянської Вітчизни»

1 квітня 1944 р.

Надаючи винятково важливого значення справі благоустрою братських і індивідуальних могил та увічненню пам'яті офіцерів, бійців Червоної Армії і партизанів, які загинули в боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських окупантів, Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У на доповнення до постанови Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У від 6 травня 1943 р. № 134 постановляють:

1. Зобов'язати голів виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарів обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У, секретарів обкомів, міськкомів і райкомів ЛКСМУ до 1 травня 1944 року:

а) взяти на облік всі військові кладовища, братські та індивідуальні могили похованих офіцерів, бійців і партизанів, які загинули в боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських окупантів, занести всі братські й індивідуальні могили у Книгу пам'яті. Зберігання Книги пам'яті покласти на виконкоми міських і районних Рад депутатів трудящих;

б) привести всі кладовища в благоустроєний вигляд (влаштування огорож, стежок, озеленення);

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3111, арк. 64.

⁵ «Закарпатська правда», 20 червня 1945 р.; «Правда України», 27 грудня 1945 р.; «Пам'ятники України», 1970, № 2, стор. 54; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область, К., 1973, стор. 387.

⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, 1971, стор. 117.

в) відвести на загальних кладовищах окремі ділянки для поховання померлих офіцерів, бійців Червоної Армії та партизанів;

г) силами обласних, міських і районних архітекторів виготовити проекти пам'ятників, затвердивши їх на засіданнях виконкомів обласних Рад;

д) встановити пам'ятники на великих братських могилах загиблих офіцерів, бійців та партизанів; на пам'ятниках зробити довговічні написи із зазначенням прізвищ, військових звань окремих офіцерів, бійців і партизанів, які особливо відзначилися в боях;

е) на братських могилах з малою кількістю похованих офіцерів, бійців і партизанів та на індивідуальних могилах встановити добре виточені (надгробні) камені або чавунні дошки, зробивши на них довговічні написи із зазначенням прізвищ і військових звань похованих [...]

Голова Ради Народних Комісарів УРСР
Секретар Центрального Комітету КП(б)У

(підпис)
(підпис)

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 974, арк. 97—98. Засвідчена копія. Опубл. у зб. док. «Культурне будівництво в Українській РСР», т. II, К., 1961, стор. 32—33.

№ 2

Постанова Миколаївського виконкому обласної Ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У про вшанування пам'яті воїнів-визволителів Миколаївщини від німецько-фашистських окупантів

4 травня 1944 р.

Згідно з постановою Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни» від 1 квітня 1944 р. виконком облради депутатів трудящих і обком КП(б)У постановляють:

1. Зобов'язати голів виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, секретарів міськкомів і райкомів ЛКСМУ до 15 травня 1944 р.:

а) взяти на облік усі військові кладовища, братські та індивідуальні могили похованих офіцерів, бійців і партизанів, що загинули в боях за визволення Миколаївської області від німецько-фашистських окупантів. Занести всі братські та індивідуальні могили в Книгу пам'яті. Збереження Книги пам'яті покласти на міські і районні виконкоми Рад депутатів трудящих;

б) привести всі військові кладовища в благоустроєний вигляд (влаштування огорож, стежок, озеленення);

в) відвести на загальних кладовищах окремі ділянки для поховання померлих офіцерів, бійців Червоної Армії та партизанів;

г) встановити пам'ятники на великих братських могилах загиблих офіцерів, бійців і партизанів, на пам'ятниках зробити довговічні написи із зазначенням прізвищ і військових звань окремих офіцерів, бійців і партизанів, які особливо відзначилися в боях. В м. Миколаєві встановити пам'ятник 67 морякам-десантникам *.

Проекти пам'ятників подавати на затвердження виконкому облради депутатів трудящих;

д) на братських могилах з малою кількістю похованих офіцерів, бійців і партизанів та на індивідуальних могилах встановити добре витесані кам'яні або чавунні дошки, зробивши на них довговічні написи із зазначенням прізвищ і військових звань похованих. Пам'ятники встановлювати з урахуванням місцевих будівельних матеріалів.

Витрати, пов'язані з проектуванням і встановленням пам'ятників, віднести за рахунок позалимітних капіталовкладень, витрати по охороні й догляду за могилами віднести за рахунок операційних видатків місцевих комунальних органів;

е) рекомендувати виконкомам міських і районних Рад депутатів трудящих перейменувати ряд вулиць, громадських установ і шкіл за ім'ям офіцерів і бійців, які найбільше відзначилися в боях.

Виконкомові Миколаївської міськради наймусувати одну з вулиць міста ім'ям 67 моряків-десантників *.

2. Зобов'язати завідуючих міськими і районними відділами комунального господарства спільно з міськими і районними військовими комісарами здійснювати осо-

* Пам'ятник встановлено 6 листопада 1947 р.

бисто періодичну перевірку стану військових кладовищ, братських та індивідуальних могил.

3. Обласному військовому комісарові:

а) зобов'язати начальників гарнізонів, міських і районних військових комісарів, спільно з головами міських і районних Рад, секретарями міськкомів і райкомів КП(б)У, секретарями міськкомів і райкомів ЛКСМУ облікувати всі військові кладовища, братські та індивідуальні могили, а також подати практичну допомогу в справі приведення кладовищ і могил в належний стан і взяти участь у встановленні пам'ятників, надаючи в розпорядження виконкомів Рад іменні списки на окремих, які особливо відзначилися, офіцерів і бійців Червоної Армії, похованих у братських та індивідуальних могилах, для увічнення їх імен на встановлених пам'ятниках;

б) запропонувати начальникам гарнізонів померлих офіцерів, бійців Червоної Армії і партизанів ховати з додержанням необхідних почесностей.

4. Контроль за виконанням цієї постансови покласти на тов. Леонтьєва — заступника голови облвиконкому.

Голова виконкому облради депутатів трудящих

(підпис)

Секретар обкому КП(б)У

(підпис)

Згідно; зав. протокольною частиною

[підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 1501, арк. 12—13. Засвідчена копія.

№ 3

**Повідомлення з газети «Правда України» про урочисте відкриття
у м. Нижньодніпровську пам'ятника героям Великої Вітчизняної війни**

5 травня 1944 р.

Дніпропетровськ. 5 травня. (Кор. «Правды Украины»). Високо над Дніпром, в центрі парку Нижньодніпровська височить кам'яний обеліск. Це — пам'ятник, споруджений трудящими міста героям Вітчизняної війни, які полягли смертю хоробрих під час визволення Нижньодніпровська від німецьких загарбників.

3 травня в присутності 12 тис. трудящих відбулося урочисте відкриття пам'ятника.

«Правда України», № 89, 6 травня 1944 р.

№ 4

**Повідомлення з газети «Правда України» про встановлення в м. Ворошиловграді
пам'ятників воїнам Радянської Армії і народним месникам, які смертю хоробрих
полягли в боротьбі з німецько-фашистськими окупантами**

31 травня 1944 р.

У жорстоких боях з ворогом визволили героїчні червоні воїни рідний Донбас. Найціннішим — своїм благородним, чистим життям пожертвували деякі з них, прокладаючи шлях до перемоги.

Свято шанують пам'ять загиблих героїв донбасівці. Трудящі червонопрапорного Ворошиловграда спорудили пам'ятники на могилах загиблих радянських воїнів. У центрі Ворошиловграда, на лужку міського скверу, встановлено пам'ятник шістьом радянським офіцерам-гвардійцям, які полягли в боях за очищення міста від ворога. Неподалік, на другому майданчику скверу, височить ще одна могила. На гранітній скелі — чавунний барельєф з бюстом тов. Яковенка, колишнього секретаря Ворошиловградського міськкому КП(б)У. Виконуючи святий обов'язок радянського патріота, Яковенко організував і очолив загін народних месників. У боях з ворогом більшовик-партизан загинув смертю хоробрих.

Пам'ятник великої вражаючої сили спорудили ворошиловградці на братській могилі жертв німецько-фашистських окупантів. Неподалік від Гострої Могили знаходиться протитанковий рів. Тут було одне з найстрашніших місць масової розправи фашистських катів над мирними жителями. Понад 3000 дітей, жінок і стариків роз-

* У 1965 р. звання Героя Радянського Союзу було посмертно присвоєно провідникові загону А. І. Андрєєву, і нині вулиця має назву «імені 68 десантників».

стріляли пімці на краю рову, а потім тіла мучеників скинули вниз. Тепер тут височить пам'ятник, який кличе до безпощадної помсти ворогові.

У передмісті, що має назву Гострої Могили, споруджено пам'ятник з чавуну й бетону. Тут поховані бійці й офіцери, що загинули в боях за Ворошиловград. Кожний покладений на могилу камінь, кожна дбайливо вишита квітка — данина люблячих благородних сердець. Тут, на цій пануючій височині, вирішувалася доля міста, тут було завойовано ворошиловградську перемогу.

Автори пам'ятників — ворошиловградські скульптори тт. В. Х. Федченко, В. І. Мухін і Я. Н. Никодимов.

«Правда України», № 105, 31 травня 1944 р.

№ 5

Повідомлення з газети «Правда» про відкриття в м. Керчі пам'ятника радянським солдатам і матросам, які полягли в боротьбі за визволення міста від гітлерівських загарбників

8 жовтня 1944 р.

Сімферополь, 8. (Кор. «Правды»). Сьогодні в Керчі відбулося урочисте відкриття пам'ятника бійцям і офіцерам Окремої Приморської армії та морякам Азовської флотилії, що героїськи загинули за визволення міста. Відбувся мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника. Зібралось дві тисячі керчан — робітників металургійного заводу ім. Войкова, будівельників, які відбудовують місто, рибалок, учнів, службовців.

Пам'ятник споруджено в центрі міста, на горі Мітрідат. Він являє собою тригранний обеліск висотою в 23,5 м.

«Правда», № 243, 9 жовтня 1944 р.

№ 6

З повідомлення газети «Радянська Україна» про відкриття в м. Макіївці Сталінської області пам'ятника на могилі полеглих радянських командирів *

17 листопада 1944 р.

Сталіно. (ПАТАУ)... В Макіївському міському сквері відбулось урочисте відкриття пам'ятника начальнику артилерії 54 [ої] орденна Леніна, орденна Суворова II ступеня Червонопрапорної Макіївської стрілецької дивізії гвардії підполковнику Семененку, двічі орденноносцю гвардії майору Вавіліну, командирі полка 86 [ої] стрілецької дивізії, двічі орденноносцю гвардії підполковнику Подборонову і старшому лейтенанту Гладких.

«Радянська Україна», № 225, 17 листопада 1944 р.

№ 7

Протокол засідання правління колгоспу «Паризька комуна» села Нові Петрівці Києво-Святошинського району про виділення ділянки землі для утворення музею-заповідника на місці командного пункту генерала армії М. Ф. Ватутіна

8 березня 1945 р.

Повістка дня

1. Про вилучення з колгоспної землі «Паризької комуни» ділянки в 3,72 га для утворення заповідника-музею на місці КП генерала Ватутіна.

Слухали: про вилучення колгоспної землі для утворення заповідника-музею на місці КП генерала Ватутіна ділянку в 3,72 га. Питання про вилучення обговорювалось колгоспними зборами, які вважають необхідним увіковічити історичні події утворення музею-пам'ятника генералу Ватутіну. (Доповідає: Мацьовитий А.Г.).

* Опущено частину повідомлення про підготовку відкриття пам'ятників загиблим воїнам в інших районах області.

Ухвалили: Увіковічити історичні події утворенням заповідника-музею на місці КП села Нові Петрівці, вилучити з колгоспних земель «Паризької комуни» 3,72 га згідно з актом [від] 19.VI.44 р. для заповідника-музею генерала Ватутіна.

Голова
Секретар

(підпис)
(підпис)

Члени правління
Згідно: (підписи)

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2030, арк. 25. Копія.

№ 8

Повідомлення Комітету в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів Союзу РСР про хід виконання проектів пам'ятників і бюстів двічі Героям Радянського Союзу для встановлення на Україні

12 березня 1945 р.

Заступникові Голови Ради Народних Комісарів УРСР
тов. Бажану М. П.

Копія: Начальнику Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР
тов. Корнійчуку О. Є.

На Ваш запит Головне управління закладами образотворчих мистецтв Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР повідомляє, що нами виконуються для УРСР такі проекти пам'ятників і бюстів двічі Героям Союзу РСР:

1. Проект пам'ятника генералові армії М. Ф. Ватутіну для м. Києва. Проект виконаний скульпторами Є. В. Вучетичем і заслуженими діячами УРСР Л. Д. Муравінін і М. Г. Лисенком.

2. Проект пам'ятника генерал-лейтенанту О. І. Зигіну для м. Полтави. Проект виконується скульптором З. І. Азгуром. Буде готовий, згідно з договором, 1/IV — 1945 р.

3. Проект пам'ятника генерал-лейтенанту Корзуну П. П. в м. Гадяч. Проект виконується скульптором В. А. Синайським. Буде готовий, згідно з договором, 1/IV — 1945 р.

Бюсти двічі Героям Радянського Союзу:

1. Бондаренко М. З. — для с. Богданівки Полтавської області, виконується скульптором Д. П. Шварцом з натури. Буде закінчений 1/IV ц. р.

2. Глинка Д. Б. — для с. Олександр-Дар Дніпропетровської області, виконано скульптором І. М. Чайковим з натури.

3. Ковпак С. А. — для с. Котельва Полтавської області, виконано скульптором В. Діденком в м. Києві з натури.

4. Молодчий О. Г. — для м. Ворошиловграда, виконано скульптором Азгуром з натури.

5. Таран П. А. — для Чкаловського району Дніпропетровської області, виконується з натури скульптором Шапошниковим, буде закінчений до 1/IV — 1945 р.

6. Покришев П. О. — для Миколаївської області, виконано з натури А. І. Григорьевим.

7. Черняхівський І. Д. — для м. Умань Київської області, виконується Є. В. Вучетичем. Буде готовий 1/IV ц. р.

З проектом пам'ятника генералу армії Ватутіну М. Ф. від'їжджає до Києва один з авторів проекту — Є. В. Вучетич*.

Начальник Головного управління
закладами образотворчих мистецтв

[підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2744, арк. 65—66. Оригінал.

* Пам'ятники відкрито: М. Ф. Ватутіну — 25 січня 1948 р., О. І. Зигіну — 6 листопада 1957 р., П. П. Корзуну — 1 листопада 1958 р. Бюсти встановлено: О. Г. Молодчому — у 1947 р.; М. З. Бондаренку, Д. Б. Глинці, С. А. Ковпаку, І. Д. Черняхівському — у 1948 р.; П. О. Покришеву та П. А. Тарану — у 1949 р.

№ 9

Постанова виконавчого комітету Станіславської обласної Ради депутатів трудящих про проведення відкритого конкурсу по проектуванню пам'ятника-трибуни на честь воїнів, які загинули при визволенні Прикарпаття від німецько-фашистських загарбників

Не пізніше 13 березня 1945 р.

Виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих постановляє:

1. Затвердити представлену обласним відділом в справах архітектури програму на проектування монумента пам'ятника-трибуни.

2. Виділити з обласного бюджету кошти в сумі 30 000 крб. на проведення конкурсу і розробку робочих креслень по прийнятому до будівництва радою журі проекту.

3. Просити Раднарком УРСР дозволити збудувати в м. Станіславі монумент пам'ятника-трибуни в честь воїнів, що загинули за звільнення Прикарпатського краю, за рахунок коштів місцевого бюджету 1945 р.

4. Зобов'язати обласний відділ в справах архітектури оголосити в місцевій пресі відкритий конкурс* на складання проекту монумента пам'ятника-трибуни.

5. Встановити остаточний термін представлення проєктів — 15 квітня 1945 р.

Голова виконавчого комітету Станіславської обласної Ради депутатів трудящих (підпис)

Секретар виконавчого комітету Станіславської обласної Ради депутатів трудящих (підпис)

Згідно: (підпис)

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2756, арк. 71. Засвідчена копія.

№ 10

3 постанови Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ»**

20 березня 1945 р.

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. Утворити музей-заповідник «Поле битви за Київ» на місці, де був командний пункт 1-го Українського фронту в с. Нові Петрівці Київської області.

2. Доручити Управлінню в справах архітектури при РНК УРСР розробити і до 1 травня 1945 р. подати на затвердження РНК УРСР проект і орієнтовний кошторис меморіального будинку-музею «Поле битви за Київ», передбачивши в ньому створення художньої діорами «Битва за Київ», план влаштування території заповідника, зберігши на ній всі військові спорудження.

4. Зобов'язати виконком Київської обласної Ради депутатів трудящих:

а) упорядкувати ділянку, визначену для будівництва музею-заповідника «Поле битви за Київ», провести протягом квітня — травня 1945 р. поточний ремонт військових споруджень заповідника, відповідні земляні роботи та зелені насадження;

б) забезпечити нагляд та охорону музею-заповідника «Поле битви за Київ».

Голова Ради Народних Комісарів УРСР [підпис]

Секретар Центрального Комітету КП(б)У [підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2104, арк. 121. Оригінал. Опубл. в «Законодавстві про пам'ятники історії та культури», К., 1970, стор. 221—222.

* Розпорядженням від 15 червня 1945 р. Раднарком УРСР дозволив провести конкурс на кращий проект монумента (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2756, арк. 74).

** Музей-заповідник відкрито 5 листопада 1958 р.

№ 11

Стаття Є. Вучетича «Моя робота над проектом пам'ятника М. Ф. Ватутіну в Києві»

11 квітня 1945 р. *

З великим хвилюванням я працював над створенням проекту пам'ятника народному герою, визволителю столиці рідної України — Києва, генералові армії Ватутіну.

Вчора на урядовому перегляді мій проект пам'ятника М. Ф. Ватутіну був прийнятий за основу. Я гордий з цього. Висока честь — увічнити образ чудового полководця, висока честь — бачити плоди своєї творчості на великій українській землі.

Я хотів у пам'ятнику генералові армії Ватутіну втілити образ полководця, який віддав своє життя за честь, свободу і незалежність нашого народу.

Ідея всієї скульптурної композиції — єдність народу, армії і полководця.

Пам'ятник буде встановлено у Києві на могилі генерала армії М. Ф. Ватутіна.

Є. Вучетич

«Правда Украины», № 71, 11 квітня 1945 р.

№ 12

З репортажу газети «Закарпатська правда» про урочисте відкриття в м. Ужгороді пам'ятника загиблим воїнам Червоної Армії

25 липня 1945 р.

Широкі сходи ведуть до підніжжя пам'ятника, а з боків — могили, на яких золотими літерами написані імена тих, хто віддав своє життя за свободу народу Закарпатської України.

Сюди 22 липня зійшлися робітники, службовці Ужгорода, бійці та офіцери військових частин на відкриття пам'ятника героям Карпат. Колони трудящих з червоними прапорами, з траурними стрічками наповнили тихе кладовище. Вишикувались знаменосці. Стоять дівчата з траурними віпками. Навпроти — стрункі ряди воїнів частин 4-го Українського фронту. Біля постамента застигли бійці в почесній варті, і, як [і] на пам'ятнику, на їх грудях вогнем горять ордени, нагадуючи щойно минулі бої.

18 годин. До пам'ятника підходять командуючий 4-им Українським фронтом генерал армії Єременко, член Військової Ради фронту, генерали та офіцери, керівники Народної Ради та Комуністичної партії Закарпатської України. Від імені Народної Ради і командування 4-го Українського фронту мітинг трудящих Ужгорода та військових частин, присвячений відкриттю пам'ятника, відкривається..., надається слово голові Народної Ради Закарпатської України тов. Туряничі.

— Дорогі товариші, брати і сестри! Громадяни, бійці, сержанти, офіцери й генерали Червоної Армії,— говорять тов. Туряничі,— сьогодні ми зійшлися для того, щоб відкрити пам'ятник славним синам Радянського Союзу, які віддали своє життя за нас, за те, щоб ми жили, щоб наша батьківщина, яка тисячу років була в неволі, стала щасливою. Ми ніколи не забудемо їх імена. Навіки в наших серцях залишаться вони, герої визволення Закарпатської України з німецько-фашистського рабства. Слава, вічна слава героям! Хай живе героїчна Червона Армія!

З яскравою промовою звернувся до учасників мітингу командуючий 4-им Українським фронтом генерал армії Єременко, який говорить:

— Дорогі брати росіяни та українці! Сьогодні трудящі Ужгорода відкривають пам'ятник тим, хто чесно, хоробро і віддано боровся за честь, свободу і незалежність нашої прекрасної соціалістичної Вітчизни, пам'ятник червоноармійцям і офіцерам Червоної Армії, що віддали своє життя за визволення народу Закарпатської України від ігн німецько-мадярських загарбників. Пам'ятник стверджує вічну пам'ять героям і вічну славу Червоній Армії, яка розгромила ненависного і підступного ворога — фашистську Німеччину та її союзників.

Товариші! Війна закінчилась історичною перемогою Червоної Армії над фашистською Німеччиною та її союзниками. Ніколи ще в історії людства та воєн не здобувалось такої блискучої перемоги над ворогом, яка здобута Червоною Армією у Великій Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників, що напали на нашу рідну країну. Наш радянський народ та його героїчна Червона Армія витримали величезні іспити та труднощі і перемогли.

Війська 4-го Українського фронту нога в ногу зі всією Червоною Армією вигнали ненависного ворога за кордони нашої Батьківщини і визволили від німецько-фашистських загарбників не тільки народ Закарпатської України, яка возз'єднана зраз зі своєю матір'ю — Радянською Україною, але визволили і дружно нам Чехословаччину та значну частину Польщі і піднесли Прапор Перемоги над Берліном.

* Дата опублікування.

Цю блискучу перемогу наш народ та його Червона Армія здобули тому, що нашою могутньою Батьківщиною керує випробувана у боях з ворогами Комуністична партія більшовиків.

Вічна слава Вам, героям, що полягли у боротьбі за честь, свободу та незалежність нашої Батьківщини! Імена Ваші завжди будуть жити в народі!

Слава нашій могутній Батьківщині!

Слава Червоній Армії!

Звучить гімн Радянського Союзу й разом з ним гримлять гарматні та гвинтові залпи. Генерал армії Єременко підходить до закритого білим полотном обеліска. Він знімає полотнище, відкриваючи викресані на рожевому камені фігури офіцера та бійця Червоної Армії. Над ними золотий напис: «За нашу Радянську Вітчизну». А залпи все гримлять, віддаючи шану героям-визволителям...*

Десятки великих красивих вінків від заводів, фабрик, установ вкривають підніжжя гранітного пам'ятника героям. Віки стоятиме він тут, величний пам'ятник великим героям, і вічно будуть сяяти золоті слова, викресані на камені: «Слава Червоній Армії — визволительці»!

«Закарпатська правда», № 89, 25 липня 1945 р.

№ 13

Лист виконавчого комітету Сталінської обласної Ради депутатів трудящих Раді Народних Комісарів УРСР з проханням дозволити спорудити в м. Сталіно пам'ятник генерал-лейтенанту Гурову К. Я.**

28 липня 1945 р.

Виконком Сталінської обласної Ради депутатів трудящих просить вас дозволити спорудити пам'ятник генерал-лейтенанту Гурову Кузьмі Якимовичу на місці його поховання в м. Сталіно по вул. Артема біля Оперного театру.

Проект пам'ятника розробляється зараз в м. Києві скульпторами — академіком Лисенком, Фрідманом і Кавалерідзе, з участю архітекторів Тація та Іванченка.

*Голова виконкому Сталінської
обласної Ради депутатів трудящих*

(підпис)

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 311, арк. 29. Копія.

№ 14

Повідомлення з газети «Радянська Україна» про влаштування шахтарями селища Тишківці на Ворошиловградщині суботника для спорудження пам'ятника воїнам-визволителям

26 серпня 1945 р.

Ворошиловград. (Кор. «Радянської України»). У шахтарському селищі Тишківці будується пам'ятник героям, що загинули в боях за визволення району від німецьких окупантів. Під час останнього суботника на будівництві пам'ятника працювало 350 жителів селища.

«Радянська Україна», № 170, 26 серпня 1945 р.

№ 15

Повідомлення з газети «Соціалістична Харківщина» про відкриття в Харкові пам'ятника жертвам фашистського терору

9 вересня 1945 р.

В чорні дні німецької окупації в Харкові фашистські звірі розстріляли групу поранених червоноармійців, що перебували в лікарні Українського психоневрологічного інституту на лікуванні.

[Сьогодні], 9 вересня, на братській могилі замучених радянських людей (Липецьке шосе) буде відкрито пам'ятник.

«Соціалістична Харківщина», № 179, 9 вересня 1945 р.

* Опущено текст виступів інших учасників мітингу.

** Пам'ятник встановлено 9 травня 1954 р.

№ 16

Лист командуючого військами Прикарпатського військового округу Раді Народних Комісарів УРСР про проведення конкурсу на спорудження пам'ятника героям Великої Вітчизняної війни у м. Чернівцях *

28 вересня 1945 р.

Голові Ради Народних Комісарів УРСР:

З 45 проектів пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни, споруджених нашим округом у різних містах, визнано найкращим проект інженер-майора Григор В. І. й обрано для будівництва в м. Чернівці на площі перед обкомом партії.

Спорудження почато з терміном закінчення робіт до 7 листопада 1945 р.

Надсилаю вам проект і прошу його затвердити.

*Командуючий військами Прикарпатського
військового округу генерал армії*

А. Єременко

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 1780, арк. 109. Оригінал.

№ 17

Повідомлення з газети «Правда Украины» про закладення трудящими м. Львова пам'ятника радянським танкістам **

29 жовтня 1945 р.

Львів. (Кор. РТАУ). 27 липня 1944 р. Червона Армія визволила Львів від німецько-фашистських загарбників. Першими в місто ввірвалися танкісти-гвардійці генерал-полковника Лелюшенка.

Зараз на вулиці Леніна виконуються роботи по закладенню пам'ятника героям-танкістам, які загинули в боях за визволення Львова. Вирито котлован, закладається фундамент.

На п'єдесталі пам'ятника з чорного граніту буде встановлений танк [Т-34]. Навколо пам'ятника розбивається сквер.

Усі роботи будуть закінчені до 28-ї річниці Жовтня.

«Правда Украины», № 192, 29 жовтня 1945 р.

№ 18

Повідомлення з газети «Правда Украины» про будівництво пам'ятника героям-партизанам у м. Марганці Дніпропетровської області

4 листопада 1945 р.

У м. Марганці зводиться пам'ятник жертвам гітлерівського терору. Пам'ятник буде споруджено біля братської могили. Висота пам'ятника — 7 м. На вершині обеліска височитиме велика бронзова зірка. Поруч з обеліском встановлюється кілька скульптурних фігур партизанів.

Відкриття пам'ятника приурочується до 28-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції.

«Правда Украины», № 218, 4 листопада 1945 р.

* Пам'ятник відкрито в 1947 р.

** Пам'ятник встановлено в кінці 1945 р.

Наш календар

ДО 30-РІЧЧЯ ПОТСДАМСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Перемога антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною та її сателітами, в досягненні якої головну роль відіграв Радянський Союз, на весь зріст поставила перед союзниками проблему миру в Європі. Цьому й була присвячена остання конференція «великої трійки» — глав урядів СРСР, США та Англії, — що відбулася 17 липня — 2 серпня 1945 р. у Берлінському пригороді Потсдамі. У ній брали участь Голова Ради Народних Комісарів СРСР Й. В. Сталін, президент США Г. Трумен і прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль, а з 28 липня (після перевиборів в Англії) — новий прем'єр К. Еттли.

Головним на конференції стояло німецьке питання. Незважаючи на те, що Німеччина вже була поділена на окремі окупаційні зони під контролем СРСР, США і Англії, глави урядів ухвалили розглядати її як єдине економічне і політичне ціле. Окупаційні власті в усіх зонах мали проводити політику роззброєння й перетворення країни на миролюбну демократичну державу. Конференція дозволила діяльність усіх демократичних партій, організацій та вільних німецьких профспілок, підтвердила ялтинські рішення про демілітаризацію та денацифікацію Німеччини. З арени політичного життя усувалися всі сили, які свого часу сприяли Гітлерові.

У господарській політиці було вироблено програму децентралізації німецької економіки, ліквідації промислово-фінансових монополій як рушійної сили і основи мілітаризму. Виробництво металів, хімічних продуктів та предметів машинобудування обмежувалося. У питанні реорганізації економіки велика увага приділялася розвитку сільського господарства та промисловості для задоволення в основному матеріальних потреб німецького населення.

Одним з головних засобів економічного роззброєння Німеччини, за рішенням Потсдамської конференції, мали стати репарації, які планувалося вилучити з країни-агресора на користь жертв гітлеризму у вигляді 1) товарних поставок з поточної продукції промисловості; 2) капітального промислового устаткування, що мало воєнне значення й підлягало демонтажу; 3) використання кваліфікованої робочої сили. Як країна, що зазнала найбільшої шкоди від фашистської окупації, Радянський Союз мав отримати 50% усіх репарацій на суму 10 млрд. доларів. При цьому кожна з окупаючих держав одержувала репарації з своєї зони. Додатковим джерелом репараційних виплат стали іноземні капіталовкладення німецьких монополій. Радянський Союз зобов'язався з своєї частки задовольнити репараційні претензії Польщі.

Встановлена сума репарацій не могла стати повним відшкодуванням усіх збитків, що їх заподіяли гітлерівці (лише Україна зазнала втрат на 285 млрд. доларів). Проте цей захід мав не тільки економічне, а й велике морально-політичне значення як справедливе покарання країни-агресора.

Учасники Потсдамської конференції проголосили принципи спільної політики трьох союзних держав щодо Європи. Ці принципи повторювали рішення Ялтинської конференції і передбачали всебічне сприяння вільному демократичному розвитку європейських народів без стороннього втручання у їх внутрішні справи.

Глави союзних урядів вирішили створити постійний орган — Раду міністрів закордонних справ з представників СРСР, США, Англії, Франції і Китаю для підготовки мирних договорів з країнами — колишніми сателітами гітлерівської Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. В її компетенцію також входили розробка пропозицій по врегулюванню територіальних питань, що постали у зв'язку із закінченням війни в Європі, та підготовка умов майбутнього мирного договору для Німеччини після утворення в ній центрального уряду.

На Потсдамській конференції було вирішено ряд територіальних питань. Так, місто Кенігсберг з прилеглим районом (зараз Калінінградська область РРФСР) відходили до Радянського Союзу, а Данціг (Гданськ), Східна Пруссія (без району Кенігсберга) та землі до річок Одер та Західна Нейсе — до Польщі. Конференція підтвердила попередні рішення урядів СРСР, США та Англії про організацію міжнародного судового процесу для покарання головних нацистських воєнних злочинців, який відбувся наступного року у Нюрнбергу.

26 липня 1945 р. за підписами глав урядів США, Англії і Китаю було опубліковано Потсдамську декларацію, що містила вимогу беззастережної капітуляції мілітаристської Японії. Правлячі кола цієї країни вже зондували умови миру, але не погоджувалися на беззастережну капітуляцію. Радянська делегація в Потсдамі підтвердила попереднє зобов'язання СРСР вступити у війну проти Японії через три місяці після поразки Німеччини. Західні союзники давно і наполегливо домагалися цього, побоюючись, що в протилежному разі війна проти Японії може затягтися до 1947—1948 рр. Рішення Радянського уряду гарантувало швидке закінчення війни на Далекому Сході.

16 липня 1945 р. Сполучені Штати здійснили перший вибух атомної бомби. Оволодіння новою зброєю збільшило самовпевненість американського керівництва. Новий президент США Г. Трумен, на відміну від Ф. Д. Рузвельта, який помер 12 квітня, ставився вороже до Радянського Союзу. Все це негативно позначилося на ході конференції. У Потсдамі очолювана ним американська делегація з багатьох питань, і особливо, про репарації, чинила впертий опір справедливим радянським пропозиціям. Тому для досягнення спільних рішень було докладено значних зусиль і затрачено багато часу.

У загальному історичному плані Потсдамська конференція знаменувала собою переломний момент у розвитку антигітлерівської коаліції. Мета, яка об'єднала у воєнному союзі країни з різним соціальним ладом, була реалізована — фашистська Німеччина зазнала краху. На перший план вийшли інші політичні мотиви, що вже роз'єднували недавніх союзників. СРСР прагнув створити такі політичні умови в Європі, які назавжди перетворили б її на континент миру. Для цього з арени європейського політичного життя необхідно було усунути всі реакційні сили, надати народам змогу по-новому організувати своє життя. Правлячі кола західних держав вбачали тепер у поваленому німецькому імперіалізмові свого потенційного союзника проти СРСР. Вони підтримували реакцію в європейських країнах, рятували монополістів, які свого часу вірою і правдою служили Гітлерові. Розходження цих двох політичних курсів лежало в основі всіх міжнародних ускладнень в Європі у наступні десятиліття після Потсдаму.

В. С. КОВАЛЬ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

У персозі Великої Жовтневої соціалістичної революції знайшла яскраве втілення революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської теорії, її єдність з революційною практикою партії більшовиків. Ось чому увагу радянських істориків дедалі більше привертає вивчення глибинних процесів впливу марксизму-ленізму, зокрема праць В. І. Леніна, на розвиток революційного процесу, на підготовку мас до активної участі у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні.

Так, перші кроки щодо вивчення проблеми «Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Жовтневої революції» зроблені ще в 20-і роки. Ґрунтовна розробка розгорнулася наприкінці 50-х і на початку 60-х років, особливо напередодні 90-річчя та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна¹.

Вчені визначили, що існувало кілька каналів розповсюдження ленінських праць на Україні в 1917 р., основний з яких — публікації в більшовицьких газетах (центральных і місцевих), а також видання творів вождя у вигляді брошур, листівок у Петрограді, Москві та інших містах. Не можна, однак, скидати з рахунку і публікацій у газетах не більшовицького напрямку — переважно у друкованих органах Рад робітничих і солдатських депутатів, що здебільшого вміщували виступи В. І. Леніна на з'їздах Рад.

В історико-партійній літературі 50-х років ряд праць присвячено ролі більшовицької преси в поширенні ленінських ідей, зокрема монографія В. П. Будникова висвітлює роль центрального органу РСДРП(б) — газети «Правда»².

Крім «Правди» на Україні читали також газети «Солдатская правда» (Петроград), «Социал-демократ» (Москва), «Голос правды» (Кронштадт) та ін. Відомо, що і вони публікували багато ленінських статей. Однак ця тема ще мало досліджена і чекає свого розкриття. Більш вивченою щодо цього є місцева більшовицька преса. Й. А. Багмут і П. М. Шморгун, наприклад, установили, що в 135 номерах «Пролетарія» (Харків) з 10 березня до 21 вересня опубліковано 55 ленінських праць, газета «Звезда» (Катеринослав) з 4 квітня до 25 жовтня вмістила 28, «Донецкий пролетарий» (Луганськ) з 3 червня до 31 серпня — не менш як 17, «Голос социал-демократа» (Київ) з 14 березня до 25 жовтня — 7, «Голос пролетарія» (Одеса) з 6 липня до 14 жовтня — 2 праці³.

За підрахунками Г. М. Мултиха протягом березня — жовтня 1917 р. більшовицькі газети України вмістили не менш як 72 праці Володимира Ілліча (10 з них у

¹ Л. І. Коломійченко. З історії видання творів основоположників марксизму-ленізму на Україні в дореволюційний період. — «Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту», вип. III, Харків, 1957; Й. Д. Ремезовський. Видання та поширення творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період. — Науковий щорічник КДУ за 1957 рік, К., 1958; його ж. До історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період. — Ідеї ленізму живуть і пермагають. Збірник наукових праць кафедри історії КПРС, № 5, К., 1960; Л. В. Сохань, П. С. Сохань. Распространение произведений К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина на Харьковщине в 1905—1917 годах. — «История СССР», 1959, № 2; Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна в дожовтневий період. — «УІЖ», 1960, № 2; Й. А. Багмут, П. М. Шморгун. Из истории издания и распространения произведений В. И. Ленина на Украине. — Издание и распространение произведений В. И. Ленина. Сборник статей и материалов, М., 1960; Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні. (Видання, розповсюдження і переклад), К., 1960; П. Шморгун. Видання, і розповсюдження ленінських творів на Україні. — «Комуніст України», 1960, № 1; Й. Багмут. Духовне багатство народу. (Переклад і видання творів В. І. Леніна на Україні). — «Вітчизна», 1960, № 4.

² В. П. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине, Харьков, 1958.

³ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, стор. 77.

викладі)⁴. На думку дослідника в газеті «Пролетарий» надруковано 53 ленінські праці, а не 55. Слід зауважити, що автори дають різні відомості про число праць В. І. Леніна, опублікованих у цій газеті: Л. І. Коломійченко, Й. Д. Ремезовський — понад 30, В. П. Будников — 48, М. І. Куличенко, Л. В. Сохань, П. С. Сохань — понад 40, Ф. О. Милославська — 65⁵. П. Л. Варгатюк навів нові цифрові дані: в 47 номерах газети «Звезда» надруковано 36 статей, промов та інших творів вождя⁶. Публікація наведеної вище кількості праць припадає на березень — жовтень 1917 р. Розповсюдження праць В. І. Леніна в період встановлення та зміцнення Радянської влади (листопад 1917 — березень 1918 р.) у 50-і роки не досліджувалося.

У 1962 р. вийшов підготовлений Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС хронологічний показник праць В. І. Леніна⁷, де вміщено відомості про перші публікації ленінських праць, в тому числі в 36 газетах як більшовицького, так і не більшовицького напрямку, що видавалися на Україні. Так, у «Пролетарии» опубліковано 59, «Звезде» — 27 (за дожовтневий період), «Донецком пролетарии» (Луганськ) — 16, «Голосе социал-демократа» — 9, «Голосе пролетария» — 2. Всього в газетах надруковано з березня до 25 жовтня 79 і за перші дні після 25 жовтня 8 праць В. І. Леніна. На жаль, відповідних даних за листопад — грудень 1917 р. і за перші місяці 1918 р. показник не наводить, згадує лише про дві публікації на Україні в листопаді 1917 р. і в лютому 1918 р.⁸.

1966 р. М. Ф. Дмитрієнко у своїй публікації назвала 97 ленінських праць, надрукованих на сторінках 14 більшовицьких газет України* з березня 1917 р. до лютого 1918 р. (174 публікації в 146 номерах)⁹. Проте ці дані особливо щодо публікацій після 25 жовтня, виявилися неповними. Зокрема П. М. Шморгун виявив ще 15 ленінських праць, вміщених газетами у березні — жовтні 1917 р. і 10 — у жовтні 1917 — лютому 1918 р.¹⁰ До своєї наступної публікації М. Ф. Дмитрієнко включила 116 праць В. І. Леніна, надрукованих у більшовицьких газетах України (87 праць у березні — жовтні 1917 р. і 29 — за три місяці після 25 жовтня. Всього 209 публікацій у 168 номерах)¹¹. Але і ці відомості занижені в зв'язку з невірним тлумаченням автором поняття «більшовицька преса» (обмеження її лише партійною більшовицькою пресою).

Значні уточнення щодо цього внесли упорядники бібліографічного показника — «Видання творів В. І. Леніна на Україні»¹². Якщо до першого видання вони включили (1966 р.) тільки праці В. І. Леніна, опубліковані у вигляді окремих брошур, то до другого (1971 р.) — також газетні публікації. Отже, за даними цих дослідників у газетах України протягом 1917 — початку 1918 р. було вміщено понад 150 ленінських праць. Недоліком книги є те, що упорядники досить часто відходять від принципу *visu*, хоча більшість згадуваних ними газет зберігається у загальнодоступних книгосховищах. За цим принципом за березень — жовтень включено 133 публікації з 152, а з 25 жовтня до кінця лютого лише 38 з 89.

Доповнили ці відомості дані В. Ф. Солдатенка — 33 публікації 25 ленінських документів¹³, значна кількість яких виявлена в газетах «Солдат и рабочий»

⁴ Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення Української Радянської держави. — Ленінським шляхом. Збірник статей, К., 1960, стор. 136.

⁵ В. П. Будников. Назв. праця, стор. 50; М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917), Харьков, 1963, стор. 236; Ф. О. Милославська. Публікація творів В. І. Леніна в газеті «Пролетарий» (березень — вересень 1917 р.) — Історичні джерела та їх використання, вип. V, К., 1970, стор. 42.

⁶ П. Л. Варгатюк. Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917р.) — «УІЖ», 1964, № 2, стор. 81.

⁷ Хронологический указатель произведений В. И. Ленина в двух частях. Книги, статьи, выступления, письма и другие документы. (далі — Хронологический указатель), ч. 2, март 1917 — март 1923 г., М., 1962.

⁸ Підрахунки зроблені на основі матеріалів «Хронологического указателя...»

⁹ М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України. Березень 1917 р. — лютий 1918 р. — «УІЖ», 1966, № 4, стор. 41—48.

¹⁰ П. М. Шморгун. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 101—102.

¹¹ М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, К., 1967, стор. 94—96.

¹² Видання творів В. І. Леніна на Україні. 1894—1970. Бібліографічний показник. Склали П. М. Шморгун, А. І. Ручка, О. О. Майборода, П. Х. Беляєва, О. І. Коломійченко, А. Д. Ярошенко, Харків, 1971, 710 с.

¹³ В. Ф. Солдатенко. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень — грудень 1917 р.) — «УІЖ», 1972, № 4, стор. 54—59.

(Херсон), «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота». Слід зауважити, що деякі праці вже згадувалися в літературі¹⁴.

П. Х. Беляєва та О. М. Вовчок виявили ще 25 публікацій ленінських праць за період з 31 жовтня по лютий 1918 р.¹⁵, з них 15 нових. Так, автори вперше знайшли ленінські праці на сторінках газети «Моряк», «Известия...» (Одеса). Тепер відомо, що в «Известиях...» з 31 жовтня 1917 р. до 23 січня 1918 р. опубліковано 22 ленінські праці, в тому числі «Про відкриття Установчих зборів», «Резолюція РНК про переговори з Радом», про публікацію яких у газетах України досі не було повідомлень.

1973 р. вийшла біографічна хроніка В. І. Леніна періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, з якої стає відомо, що газети України в березні-жовтні 1917 р. надрукували 83 ленінські праці¹⁶.

1974 р. С. В. Ткаченко проаналізував значення ленінських праць, опублікованих у більшовицькій пресі України в 1917—1918 рр.¹⁷ На жаль, автор не врахував останніх наукових повідомлень і навіть застарілі цифрові дані. Під терміном «публікація» він розуміє усю працю повністю, хоча не раз вона друкувалася в кількох номерах газети.

Останніми роками значно уточнено число публікацій ленінських праць у газетах, але у відомостях трапляється чимало розходжень і прикрих помилок. Так, М. Ф. Дмитрієнко помилково включила до числа праць В. І. Леніна статтю «Как кончить войну», вміщену за підписом «Н. Ленин» у газеті «Звезда». Таку ж помилку припустили автори коментарів до збірника «Большевистская печать» та упорядники покажчика творів В. І. Леніна на Україні¹⁸. В. В. Фарсобін, виступаючи 1965 р. на Всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленин та історична наука», звернув увагу на нез'ясованість авторства статті, причому висловив припущення, що вона належить перу В. І. Леніна¹⁹. 1972 р. В. Ф. Солдатенко довів, що стаття написана іншим автором²⁰. М. Ф. Дмитрієнко допустила помилку, говорячи про публікацію ленінської статті «Мерзениі наклепи чорносопелних газет і Алексинського». Газета «Пролетарий» (№ 84) 6 липня 1917 р. надрукувала статтю, близьку за змістом і назвою до ленінської, — «Гнусная клевета и г-н Алексинский», але аналіз її тексту переконує, що це інша стаття. Авторка помиляється і щодо публікації газетою «Пролетарий» від 6 травня резолюції VII (Квітнєвої) Всеросійської конференції РСДРП(б) «Про війну», оскільки відомо, що в цьому номері вміщена інша резолюція конференції.

Ряд неточностей містить бібліографічний покажчик праць В. І. Леніна, виданий Книжковою палатою УРСР. Так, упорядники говорять, що в газеті «Звезда» 9 травня опублікована промова В. І. Леніна про становище в Інтернаціоналі і завдання РСДРП(б), а фактично в номері вміщено лише резолюцію з цього питання. Неправильно в книзі датується публікація таких документів, як «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою» (опублікована 27 травня, а не 27 квітня, як твердять упорядники), «Про «самочинне захоплення» землі» (30 травня, а не 30 квітня). Упорядники помилково включили до числа ленінських праць «Проект положення про робітничий контроль», який був надрукований у газетах «Звезда», «Донецкий пролетарий», «Пролетарская мысль». Справа в тому, що при підготовці «Положення ВЦВК і РНК про робітничий контроль» було використано кілька документів: а) проект В. І. Леніна; б) проект, який мав в основі положення В. І. Леніна; в) проект Ради фабрично-заводських комітетів²¹. Газети «Звезда» і «Донецкий пролетарий» опублікували проект, який мав в основі положення В. І. Леніна («б»), «Пролетарская мысль» в № 17, 26 листопада — положення, прийняте ВЦВК і РНК від 14 листопада. Аналіз комплексу газети показав, що в № 2, 7-го листопада газета вмістила ще два документи про робітничий контроль: проект, який мав в основі положення В. І. Леніна

¹⁴ Див. С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України. Березень 1917 — березень 1918 р., К., 1966, стор. 136.

¹⁵ П. Х. Беляєва, О. М. Вовчок. Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.) — «УІЖ», 1975, № 1, стор. 110.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. IV, март — октябрь 1917 года, М., 1973.

¹⁷ С. В. Ткаченко. Произведения В. И. Ленина в большевистской печати Украины (февраль 1917 — февраль 1918 г.). — Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построение коммунистического общества. Сборник аспирантских научных статей, вып. IV, М., 1974, стор. 48.

¹⁸ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик, стор. 43; Большевистская печать. Сборник материалов, вып. IV, М., 1960, стор. 307; М. Ф. Дмитрієнко. Назв. праця, стор. 10.

¹⁹ В. В. Фарсобін. О публикациях произведений В. И. Ленина в местных большевистских газетах 1917 г. и других изданиях. — В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968, стор. 359—360.

²⁰ В. Ф. Солдатенко. Назв. праця, стор. 55—56.

²¹ Декреты Советской власти, 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г., т. I, М., 1957, стор. 77—85.

(«б»), і проект Ради фабрично-заводських комітетів («в»). Що ж до тексту лєнінсько-го проекту, то він уперше був опублікований в 1929 р.²²

Іноді автори включають до числа праць В. І. Лєніна і документи, які були лише відредаговані ним. Так, М. Ф. Дмитрієнко включила до списку лєнінських праць «Декрет про суд», відредагований В. І. Лєніним, а упорядники покажчика — «Проект наказу при виборах делегатів до Ради робітничих і солдатських депутатів»²³. При створенні цього документа були використані лише ідеї лєнінської праці «Наказ обиралим по заводах і по полках депутатам до Ради робітничих і солдатських депутатів»²⁴. Але це не дає підстав включати «Проект...» до числа лєнінських праць, при-родно, він не увійшов до Повного зібрання творів.

Все це підкреслює значення поглибленого вивчення джерелознавчого тексту більшовицьких газет з метою виявлення в них уривків з лєнінських праць. В статті М. П. Зарніцина «Боротьба з господарською розрухою», надрукованій у «Голосе социал-демократа» (№ 29) 25 травня 1917 р., П. М. Шморгуни виявив наведені автором пункти 7 і 8 з Квітневих тез В. І. Лєніна²⁵. Відомо, що повністю тези не були надруковані в газеті^{25а}, тому виявлення уривків з них має велике значення для з'ясування ідейних позицій газети. Проте цю публікацію не можна вважати передруком лєнінської праці.

Грунтовне вивчення тексту газет в пошуках лєнінських праць дало можливість виявити кілька лєнінських документів:

«Пролетарская мысль» (орган Київської Ради робітничих депутатів, обласної Ради робітничих депутатів, Центральної Ради фабрично-заводських комітетів) — «Декрет про землю», «Декрет про мир», «Резолюція ЦК РСДРП(б) в питанні про опозицію всередині ЦК» (№ 3, 8 листопада); «Від ЦК РСДРП(б). До всіх членів партії і до всіх трудящих класів Росії» (№ 6, 11 листопада); «Про оклади вищим службовцям і чиновникам. Проект постанови РНК» (під назвою «Постановление СНК») (№ 13, 29 листопада).

«Набат» (орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів) — «Декрет про мир» (№ 2, 28 січня 1918 р.); «Декларация прав трудящего и эксплуатируемого народа», «Заключное слово перед закрытием третьего Всероссийского съезда Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» (під назвою «Речь Ленина перед закрытием 3-го съезда Советов») (№ 6, 2 лютого 1918 р.).

«Голос солдата» (орган при Раді солдатських депутатів м. Катеринослава) — «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» (під назвою «Ультиматум СНК Раде») (№ 75, 8 грудня 1917 р.).

«Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов» — «Декрет про мир» (№ 1, 1 листопада 1917 р.).

«Известия Севастопольского Совета военных и рабских депутатов» — «Доповідь В. І. Лєніна про мир» (№ 136, 31 жовтня 1917 р.).

«Наш голос» (орган Сумської Ради робітничих і солдатських депутатів) — «Декрет про мир», «Декрет про землю», «До робітників, солдатів і селян!» (31 жовтня 1917 р.).

Таким чином, з березня 1917 р. по лютий 1918 р. в газетах 46 назв, що видавалися на Україні і належали до різних політичних напрямів (більшовицького, дрібно-буржуазного і буржуазного), опубліковано 124 лєнінські праці (356 публікацій у 268 номерах), у тому числі з березня по 25 жовтня 1917 р. — 83 праці (185 публікацій у 154 номерах), з 25 жовтня по лютий 1918 р. — 41 працю (171 публікація в 114 номерах)*. Більшість публікацій праць В. І. Лєніна здійснено в більшовицьких газетах. Так, «Пролетарій» надрукував 65 праць (75 публікацій в 54 номерах), «Звезда» — 37 (42 публікації в 40 номерах), «Донецкий пролетарий» (Луганськ) — 18 (24 публікації в 22 номерах), «Солдатская мысль» — 13 (14 публікацій в 10 номерах), «Донецкий пролетарий» (Харків) — 12 (15 публікацій в 11 номерах), «Пролетарская мысль» — 11 (11 публікацій в 8 номерах), «Голос социал-демократа» — 10 (13 публікацій в 13 номерах).

Наведені дані не можна вважати остаточними, вони доповнюватимуться новими знахідками.

Окремо слід сказати про публікацію лєнінських праць на сторінках буржуазної і дрібнобуржуазної преси. У дожовтневий період вони були не частими. В багатьох газетах були надруковані промова В. І. Лєніна на I Всеросійському з'їзді Рад робіт-

²² Див. В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 30.

²³ М. Ф. Дмитрієнко. Назв. праця, стор. 172. Видання творів В. І. Лєніна на Україні (1894—1970), стор. 45.

²⁴ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 40—42.

²⁵ П. М. Шморгуни. Назв. праця, стор. 10.

^{25а} Повідомлення І. І. Мінца про публікацію в газеті «Голос социал-демократа» Квітневих тез В. І. Лєніна є помилковим (Див. И. И. Минц. История Великого Октября, т. II, М., 1968, стор. 86).

* Підраховано лише праці, які увійшли до Повного зібрання творів В. І. Лєніна.

ничих і солдатських депутатів про війну та про ставлення до Тимчасового уряду, листи до газет «Новая жизнь», «Пролетарское дело» та інші документи. Орган УСДРП «Робітнича газета», наприклад, вмістила у перекладі українською мовою статтю В. І. Леніна «Україна».

Поки що немає повного списку газет, в яких друкувалися ленінські праці, не проаналізовано характер публікацій, зокрема повнота збереження ленінського тексту. Ця тема повинна привернути увагу істориків.

Про окремі видання творів В. І. Леніна на Україні в 1917 р. побіжно сказано в працях багатьох істориків. Спеціально присвячена цій проблемі стаття А. В. Молодчикова²⁶, в якій наводиться приклад про видання на Україні (в Києві) в 1917 р. лише однієї ленінської праці «Письма о тактике». (Інші автори даних про цю книгу, зокрема про місце її зберігання, не мають тому її до покажчиків не включають). Найбільш повні дані про публікації ленінських праць вміщені у бібліографічних покажчиках «Видання творів В. І. Леніна на Україні» (Харків, 1966 і 1971 рр.). В першому виданні згадуються п'ять публікацій, в другому — ще дві листівки, з «Декретом про землю», видані у Вінниці і Києві наприкінці 1917 р.

Це неповні дані. Вінницький комітет РСДРП(б) поряд з «Декретом про землю» окремими листівками надрукував «Декрет про мир», звернення II Всеросійського з'їзду Рад «Робітникам, солдатам і селянам!» (тираж кожної 3 тис. примірників)²⁷. Одеський комітет РСДРП(б) у період підготовки до виборів в Установчі збори надрукував листівку із закликм голосувати за більшовиків. В ній були вміщені «Декрет про землю», «Декрет про мир», «Звернення до народів і урядів усіх воюючих країн»²⁸.

О. Т. Баршнінолец, рецензуючи видання бібліографічного покажчика, вказав, що автори не врахували ще брошуру кишенькового формату «Большевики о земле», видану у Катеринославі, очевидно, в липні 1917 р. В ній вміщено три ленінські праці: «Речь Н. Ленина на Всероссийском крестьянском съезде 22 мая 1917 г.», «О необходимости основать Союз сельских рабочих в России» (перша та друга статті), «Резолюция по аграрному вопросу, принятая на Всероссийской конференции РСДРП(б)»²⁹.

Усі ці додатки не вичерпують відомості про публікації ленінських праць на Україні в 1917 р. Адже місцеві комітети РСДРП(б) активно вели видавничу роботу. Як повідомлялося на VI з'їзді РСДРП(б), більшовики Катеринослава у видавництві «Звезда» випустили близько 100 тис. примірників листівок, брошур, а обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну — 50 тис. а за іншими даними, — навіть 300 тис. примірників брошур, листівок³⁰. Це вимагає продовження пошуків.

Так, більшовик-солдат А. М. Пирейко, який працював у друкарні штабу 7-ої армії, у своїх спогадах відзначає, що статті з «Правды» і брошури, надіслані ЦК РСДРП(б), таємно передруковувалися і розповсюджувалися серед солдатів³¹. В. Деготь згадує, що в Одесі в 1917 р. на його власні гроші була надрукована брошура з текстом статті В. І. Леніна «До лозунгів»³². Учасники революції в Криму пишуть, що 300 примірників ленінського відкритого листа до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів розповсюдила Севастопольська організація РСДРП(б)³³.

Ленінські праці видавали видавництва ЦК РСДРП(б) «Прибой» і московських більшовиків «Прилив».

Автор цього огляду зробив спробу на конкретних прикладах показати роль більшовицьких видавництв Петрограда і Москви у забезпеченні партійною літературою, насамперед творами В. І. Леніна, більшовиків України³⁴⁻³⁵. Але й досі немає праці про зв'язки місцевих організацій РСДРП(б) з більшовицькими видавництвами Петрограда і Москви та їх роль у розповсюдженні ленінських праць.

Видавництво «Прибой», наприклад, з лютого 1917 р. по 1 березня 1918 р. надрукувало праці 62 назв загальним тиражем 1 616 700 примірників. Масовими тиражами вийшли праці В. І. Леніна: «Листи про тактику» (лист перший) з додатком до

²⁶ А. В. Молодчиков. Большевицкая книга на Украине накануне Великого Октября. «Книга. Исследования. материалы». Сборник IX, М., 1964.

²⁷ Борьба за власть Рад на Подолі. Березень 1917 — лютий 1918 р. Документи й матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 180—181.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. листівок, № 379.

²⁹ О. Т. Баршнінолец. Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик — «УІЖ», 1971, № 11, стор. 141—142.

³⁰ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 52, 360, 366, 363.

³¹ А. Пирейко. В тылу и на фронте империалистической войны. Воспоминания рядового, М., 1926, стор. 48.

³² В. Деготь. Под знаменем большевизма. Записки подпольщика, М., 1931, стор. 145.

³³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 1438, арк. 20.

³⁴⁻³⁵ Б. Корольов. На шляху до Жовтня. — З історії партійного будівництва на Україні в 1917 році, К., 1968, стор. 105, 112, 137—138, 153—154.

видання «Квітневих тез», «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Матеріали по перегляду партійної програми», «Матеріали з аграрного питання». «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися». У видавництві літературу за рахунок ЦК у квітні — серпні одержували більшовики Катеринослава, Житомира, Миколаєва, Олександрівська, посада Добрянки Чернігівської губернії. Восени кількість літератури, одержаної більшовиками України, значно зросла. За ісповними даними її одержували 11 місцевих організацій (не рахуючи військових). Наприклад, К. Е. Ворошилов під час перебування в Петрограді отримав 25 вересня дозвіл ЦК одержати у видавництві літератури на 600—700 карбованців. На 100—300 крб. одержали у вересні — жовтні літературу більшовики Катеринослава, Вінниці, Сімферополя, Горлівсько-Щербинівської та Берестово-Богодухівської організацій РСДРП(б)³⁶.

Крім того, Секретаріат ЦК, минаючи видавництво, надсилав на адресу партійних організацій, з якими підтримував листування, бандеролі та посилки з працями В. І. Леніна. 19—22 травня, наприклад, на адресу 130 організацій відправили резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), більшу частину яких написав В. І. Ленін, а також ленінські праці: «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів», «Відозва до солдатів усіх воюючих країн», 8, 9, 23, 27 червня на місця, в т. ч. до Києва, Харкова, Одеси, відправлено понад 184 бандеролі та посилки з книгою В. І. Леніна «Матеріали по перегляду партійної програми», 3 серпня — 400 бандеролей з працею «До лозунгів». Лист В. І. Леніна «До ЦК РСДРП(б)» з приводу корніловщини, який 3 вересня обговорювався на засіданні ЦК, наступного дня було надіслано на адресу 100 організацій³⁷.

Велику роботу по пропаганді ленінських праць у масштабі всієї країни вели більшовики Москви. Військове бюро Московської організації РСДРП(б) тільки з 24 березня по 11 червня відідали 838 посланців з діючої армії і кожний одержав літературу. Більшовики Москви в районі діючої армії відправили за той час 50 506 книг, 141 582 примірники газет «Правда», «Соціал-демократ». Значну кількість літератури було відправлено до тилкових гарнізонів, у провінцію³⁸.

Замовлення на літературу до Москви надходили від організацій РСДРП(б) та окремих робітників, солдатів, селян з Одеси, Вінниці, Сімферополя, Ялти, Ольгополя, Святська, Алушти, Севастополя, станції Сартани, Липовця та ін.³⁹ З Бахмута, наприклад, 5 вересня надійшло замовлення на 100 примірників брошури В. І. Леніна «До лозунгів»⁴⁰. З станції Дружківка Катеринославської губернії робітник Н. О. Черніков писав: «Товаришу редактор, не відмовте надіслати різноманітних книг тактик товариша Леніна, бажано біографію тов. Леніна, життя за кордоном..., повну промову, виголошену т. Леніним на Всеросійському селянському з'їзді»⁴¹.

Незважаючи на активну розробку проблеми про розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в 1917 р. залишається ще чимало питань, які потребують дальшого поглибленого вивчення. Потрібні спеціальні дослідження про публікацію творів В. І. Леніна на Україні в 1917 р. в журналах, збірниках та листівках, яким Володимир Ілліч надавав великого значення.

Б. І. Корольов

³⁶ Издательство «Прибой в 1917 году (публикация В. В. Анкиеева). — «Советские архивы», 1967, № 3, стор. 39—40; Персииска Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. I. М., 1957, стор. 7, 8, 21, 24, 28, 30; ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 131, арк. 29.

³⁷ В. В. Анкиеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий), М., 1969, стор. 122, 153—155, 173, 176, 179—280.

³⁸ «Социал-демократ» (Москва), № 92, 27 червня 1917 р.

³⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 60, оп. 1, спр. 24, арк. 16 зв., 63 зв., 66 зв., 107, 123 зв., 126, 127 зв., 139, 144 зв., 163 зв., 164 зв.

⁴⁰ Там же, арк. 387.

⁴¹ Там же, арк. 309.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ. УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ ФОНДУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ,

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 176 с.

В історії Комуністичної партії Радянського Союзу особливо важливе значення має її XIV з'їзд, який відбувся майже 50 років тому — 18—31 грудня 1925 р. Робота з'їзду проходила в переломний момент у житті радянського суспільства, коли вже виникли необхідні передумови для створення його матеріально-технічної бази.

Визначаючи шляхи побудови соціалізму в нашій країні, В. І. Ленін неодноразово вказував, що необхідну матеріальну базу для соціалістичної реконструкції всіх галузей народного господарства, забезпечення економічної незалежності й обороноздатності СРСР може дати тільки індустріалізація. Ось чому після закінчення громадянської війни форсований розвиток важкої промисловості став для партії ключовим завданням. Тільки на основі створення і розвитку важкої індустрії Радянська держава могла ліквідувати вікову відсталість країни, здійснити соціалістичне перетворення сільського господарства, зміцнити союз робітничого класу і селянства.

Комуністична партія взяла курс на здійснення соціалістичної індустріалізації як складової частини ленінського плану побудови соціалізму. XIV з'їзд ВКП(б) і ввійшов в історію партії як з'їзд соціалістичної індустріалізації країни, який поставив завдання перетворити Радянський Союз в індустріальну державу.

У виступах на з'їзді підкреслювалося, що Країна Рад має все необхідне для створення високорозвинутої промисловості й, насамперед, важкої індустрії. І справді, протягом короткого історичного періоду соціалістична індустріалізація перетворила нашу країну в одну з найбільш економічно могутніх держав. Приклад Радянського Союзу завдяки цим досягненням містить у собі велику притягальну силу, зокрема, для народів світу, які визволилися з-під колоніальної залежності і будують самостійне життя. Саме тому буржуазні фальсифікатори всіляко намагаються будь-що

очорнити методи соціалістичної індустріалізації й замовчати успіхи економічного і культурного розвитку всіх соціалістичних націй і народностей СРСР.

Марксистсько-ленінське висвітлення історичного досвіду боротьби радянських народів за перетворення в життя ленінського плану соціалістичної індустріалізації СРСР є назрілим завданням наших суспільствознавців.

Одному з найскладніших актуальних питань цієї комплексної проблеми, зокрема розкриттю процесів створення ресурсів, формування джерел для соціалістичної індустріалізації СРСР протягом другого десятиліття перехідного періоду (1926—1937 рр.) присвячена рецензована монографія. Її автор, С. В. Кульчицький, правильно підкреслює, що в розробленому В. І. Леніним плані перетворення нашої країни з аграрно-індустріальної у високорозвинуту індустріальну важливими були питання про джерела засобів для здійснення соціалістичної індустріалізації, про нагромадження. У праці наводяться ленінські положення про те, що Радянський Союз не міг вдаватися до таких, притаманних капіталізму, джерел нагромадження, як експлуатація трудящих, грабування колоній, одержання кабальних позик від капіталістичних держав.

Узагальнюючи теоретично значний конкретний матеріал по СРСР в цілому і по Українській РСР зокрема, С. В. Кульчицький в монографії переконливо показує, що після проведення соціалістичної націоналізації основних засобів виробництва шляхом експропріації експропріаторів молода Радянська держава почала використовувати для індустріалізації країни сотні мільйонів карбованців, що їх раніше привласнювали експлуататори для свого паразитичного споживання. Велике значення мали анулювання боргів царської Росії, а також звільнення трудового селянства від виплати поміщикам сотень мільйонів карбованців золотом орендної плати за землю. Основними ж внутрішніми джерелами засобів, підкреслює автор, були нагромадження від прибутків державних соціалістичних підприємств, кредитно-банківської системи, кошти, акумульовані через фінансову систему, що надходили від населення, части-

на додаткового продукту, створюваного в сільському господарстві.

Позитивною рисою рецензованої праці є те, що в ній уперше в монографічному дослідженні на цю тему використано значну кількість архівних джерел, в тому числі статистичних даних з фондів Раднаркому СРСР і УРСР, Держплану СРСР і республіки, Наркомфіну і Держбанку СРСР, а також різноманітні відомчі публікації в пресі. А це дало змогу С. В. Кульчицькому провести дослідження в широкому плані і переважно в узагальненому аспекті (шоправда, подекуди мають місце розтягнутість й описовість).

Заслуга автора полягає в тому, що вивчення складної проблеми соціалістичного нагромадження він не обмежує рамками однієї республіки, а робить правильний методологічний висновок: її позитивне розв'язання можливе тільки з позицій єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Основна тема монографії — боротьба робітничого класу України за нагромадження ресурсів — широко розкривається на загальносоюзному фоні. Через це праця становить інтерес для науковців не тільки нашої, а й інших союзних республік. Прикро, що у книжці немає резюме російською мовою.

Монографія С. В. Кульчицького складається з трьох розділів. Перший з них в основному теоретичний: «Ленінське вчення про роль робітничого класу в нагромадженні ресурсів для соціалістичної індустріалізації». В ньому доводиться, що підвищення продуктивності праці становило в ті роки головний напрям у прискоренні темпів нагромадження; висвітлюється роль Комуністичної партії як організатора боротьби робітничого класу за внутрішні ресурси, викриття нею неспроможності опортуністичних концепцій нагромадження. Другий розділ — «Форми і методи створення робітничим класом ресурсів нагромадження» — менш вдалий за своєю структурою. Тут доцільно було б окремо виділити питання про зміцнення дисципліни праці і про розгортання соціалістичного змагання. Заключний розділ — «Використання фонду соціалістичної індустріалізації» — становить особливий науковий інтерес для читача. В розділі наведено узагальнюючі архівні матеріали, що характеризують рівень соціалістичного нагромадження в СРСР за роки першої і другої п'ятирічок, дано короткі відомості про використання на Україні фонду індустріалізації, підвищення добробуту робітничого класу.

В центрі уваги автора — ресурси соціалістичного нагромадження, створювані безпосередньо на виробництві. Продуктивне використання нагромадженої частини національного доходу, говориться в монографії, нарощення індустріального потенціалу країни, зростання чисельності робітничого класу — все це сприяло збільшенню ресурсів у кожному новому циклі розширеного відтворення. Інакше кажучи, фонд інду-

стріалізації збільшувався в міру виконання планів промислового будівництва. На жаль, у праці недостатньо показано, що вже в роки другої п'ятирічки нагромадження здійснювалося не тільки за рахунок легкої промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, а й частково за рахунок важкої промисловості.

На великому фактичному матеріалі С. В. Кульчицький показує діяння закону соціалістичного нагромадження в роки індустріалізації країни. В міру посилення економічної могутності СРСР, констатує автор, фонд індустріалізації неухильно збільшувався, але відносна величина нагромадження в національному доході зменшувалася, створюючи тим самим умови для абсолютного і відносного зростання частки народного споживання.

У книзі приділено певну увагу питанню про місце позик та інших форм добровільної мобілізації заощаджень і коштів населення на потреби капіталістичного будівництва у промисловості. Підкреслюючи, що переважна частка фонду нагромадження формувалася з централізованого чистого доходу держави, а не з доходів трудящих, С. В. Кульчицький разом з тим відмічає велике значення позик.

В монографії значне місце відведене показові керівної ролі Комуністичної партії у процесі соціалістичного нагромадження, насамперед в галузі внутріпромислового нагромадження. Підкреслюється, що відразу ж після проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію країни Центральний Комітет і місцеві організації партії розгорнули діяльність по мобілізації робітничого класу на використання внутрішніх резервів.

У центрі рецензованого дослідження — радянський робітник. На основі численних джерел розкрито напрями боротьби робітничого класу за соціалістичну трудову дисципліну і режим економії, ефективність руху за освоєння нової техніки; значення соціалістичного змагання у справі поліпшення якісних показників виробництва, від яких безпосередньо залежали результати внутріпромислового нагромадження. Менш детально, здебільшого на узагальнюючих даних, висвітлюється, зокрема, боротьба робітників важкої промисловості України за підвищення рентабельності виробництва, рух широких робітничих мас за економію золотовалютних ресурсів. Розповідаючи про різноманітні форми боротьби за створення нових ресурсів та їх економічне використання у процесі розширеного відтворення, автор робить такий незаперечний висновок: велічезні кошти, витрачені на спорудження сотень підприємств важкої індустрії, являли собою результат самовідданої праці трудящих, і насамперед робітничого класу.

Аналіз підсумків соціалістичного нагромадження свідчить, відзначається у книзі, що переважну частину ресурсів Радянська держава вже одержувала від соціалістичного господарства, головним чином від

його індустріальних галузей. Так, частка промисловості, будівництва і транспорту в національному доході УРСР піднялася з 45% у 1928 р. до 72% — в 1932 р. (стор. 140). У свою чергу перші досягнення соціалістичної індустріалізації відкрили широкий простір для діяння основного економічного закону соціалізму, для прискореного підвищення вже з середини 30-х років життєвого рівня робітничого класу і всіх трудящих. Саме в роки соціалістичної індустріалізації в Радянському Союзі були назавжди ліквідовані рештки експлуатації людини людиною і безробіття, здійснено культурну революцію, створено найпередовішу в світі систему медичного обслуговування і соціального забезпечення. Отже, в результаті здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації в нашій країні було розв'язане історичне завдання будівництва матеріально-технічної бази соціалізму.

На жаль, у книзі висвітлюється лише одна, хоч і основна, сторона індустріалізації — створення великої промисловості, зокрема важкої індустрії.

У праці слід було б підкреслити, що невіра троцькістів у перемогу соціалізму в СРСР визначала їх ставлення до методів індустріалізації, що їх пропозиції вели до властивого капіталізму і несполучного з со-

ціалізмом методу створення промисловості за рахунок розорення селянства. Як відомо, применшуючи значення соціалістичних джерел нагромадження, вони пропагували таке адміністративне вилучення засобів з села, яке йшло врозріз з принципами нової економічної політики й могло перешкодити економічній змичці промисловості і сільського господарства. На жаль, в монографії не відбилися важливе питання про те, що XV з'їзд ВКП(б), визначаючи шляхи і методи розв'язання корінних завдань першого п'ятирічного плану, рішуче відкинув вимогу опозиції про максимальне перекачування засобів із сфери сільського господарства в сферу індустрії, оскільки це зумовило б не тільки політичний розрив з селянством, а й підірвав сировинної бази самої індустрії, її внутрішнього ринку, експорту і зрештою зрив самої індустріалізації.

Загалом рецензована книга, незважаючи на зазначені вище недоліки, заслуговує на позитивну оцінку. Наукова громадськість і широкі кола читачів з інтересом ознайомляться з першим монографічним дослідженням складної й актуальної проблеми соціалістичного нагромадження в період індустріалізації СРСР.

Д. Ф. Вірник

А. В. ХІДЕКЕЛІ. СЛОВО ДРУЖБИ І БРАТЕРСТВА,

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 190 с.

Виступаючи на XXIV з'їзді нашої партії, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав: «В історії нашої держави утворення СРСР своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце»¹. Особливий інтерес радянських суспільствознавців викликає всенародний об'єднавчий рух за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в якому знайшли блискуче втілення величезна політична та організаційна діяльність Комуністичної партії, різнобічний досвід спільної боротьби за соціальне й національне визволення, за будівництво соціалізму всіх народів країни.

У рецензованій монографії відтворено багатогранну діяльність преси Радянської України у боротьбі за утворення і зміцнення СРСР в 1922—1924 рр., відображено важливий етап становлення і розвитку партійно-радянської преси, нагромаджений нею досвід.

Книга А. В. Хідекелі — це ґрунтовне дослідження, яке значною мірою допоможе заповнити прогалину у вивченні проблем

історії об'єднавчого руху за утворення СРСР та його конституційне оформлення. А це необхідно, бо й досі в радянській історіографії немає жодної узагальнюючої праці, де б висвітлювалася багатогранна діяльність преси Радянської України у величезній ваги історичному процесі.

Автор зібрав і узагальнив багатий фактичний матеріал, а також ввів у науковий обіг широке коло різноманітних друкованих та архівних джерел. Це, насамперед, партійно-радянська преса досліджуваного періоду, що особливо важливо, бо використані А. В. Хідекелі газети і журнали мають цілком самостійне значення як історичне джерело, оскільки тоді преса була основним засобом масової інформації. Крім того, він залучив чимало документів з партійних і державних архівів, які доповнюють матеріали періодичної преси.

Дослідження виконане на високому теоретичному і науковому рівні, воно ґрунтується на глибокому вивченні і творчому осмисленні автором ленінської теоретичної спадщини, партійних рішень.

Червоною ниткою через усю книгу проходить розповідь про керівну роль Комуністичної партії й особисто В. І. Леніна в утворенні СРСР. Автор, зокрема, показує, як газети і журнали України широко висвітлювали це питання, розкриваючи безпосередню участь геніального вождя і мис-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

лителя у розробці і здійсненні національної програми партії, в зміцненні дружби російського й українського народів.

Монографія приваблює великою кількістю нових фактичних матеріалів з досліджуваних питань. Це, насамперед, пропаганда національної політики Комуністичної партії і ленінських принципів утворення СРСР; участь преси Української РСР у всенародному русі трудящих республіки за створення союзної багатонаціональної держави, роль журналів і газет у зміцненні братерської дружби і співробітництва українського народу з російським та іншими народами нашої країни, виховання трудящих України в дусі пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму і солідарності з трудящими зарубіжних країн; участь преси УРСР у розробці і пропаганді конституційних основ державного устрою Країни Рад; роль газет і журналів республіки в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму та великодержавного шовінізму, націонал-ухильництва; висвітлення пресою Радянської України проблем дипломатичного визнання й зміцнення міжнародного авторитету СРСР.

А. В. Хідкелі переконливо показує, що в центрі уваги преси були питання єдності радянських республік, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. На сторінках газет зміщувалися статті й кореспонденції робітників і селян, партійних і державних діячів, в яких вони висловлювалися за необхідність об'єднання радянських республік в єдиний державний союз. Використані в книзі матеріали преси свідчать про одностайну підтримку трудящими України ленінської ідеї утворення СРСР. Чільне місце в монографії відведене рішенням VII Всеукраїнського, X Всеросійського, I та II Всесоюзного з'їздів Рад, ґрунтовному аналізові участі преси України у виробленні й пропаганді конституційних засад єдиної союзної держави. Дослідник справедливо підкреслює, що багатогранна, активна пропагандистсько-агітаційна діяльність партійно-радянської преси Української РСР сприяла оволодінню народними масами ленінською ідеєю об'єднання радянських республік.

На конкретному фактичному матеріалі науковець переконливо висвітлює важливу роль партійного керівництва пресою, дійову допомогу їй з боку партійних органів. Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У протягом 1922—1923 рр. систематично розглядали питання про діяльність «Комуніста», «Вістей ВУЦВК», «Селянської правди» та інших газет. На їх сторінках активними пропагандистами ленінської національної політики виступали М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський та інші видатні партійні і радянські діячі. З РРФСР на Україну були направлені кваліфіковані журналісти-комуністи.

Чимало місця в книзі відведено вкладові преси у розвиток та зміцнення братерського співробітництва радянських республік. Автор розповідає, як на сторінках га-

зет і журналів висвітлювалася їх економічна взаємодопомога в процесі відбудови народного господарства країни, зокрема, наводить цікаві дані про безкорисливу допомогу трудящим України з боку Радянської Росії, особливо в справі відродження Донбасу та розвитку сільського господарства республіки. В свою чергу, преса України виступала організатором допомоги голодуючим Поволжя, трудящим Ленінграда, що потерпіли від повені. Зміцненню дружби радянських народів сприяла й публікація у газетах цікавих матеріалів з життя трудящих братніх республік під рубриками «По Радянських республіках», «По Радянському Союзу» тощо.

Значну увагу преса України приділяла розвитку культурних зв'язків між народами Країни Рад, підкреслюючи, що утворення Союзу РСР дає могутній поштовх до їх взаємоближення, стимулює взаємобмін культурними надбаннями. Автор наголошує на її ролі у формуванні патріотичної та інтернаціональної свідомості радянських людей.

З великим інтересом читаються ті сторінки книги, де йдеться про боротьбу преси з ворожою ідеологією, зокрема, українським буржуазним націоналізмом і сіонізмом. Газети і журнали Української РСР, оперуючи неспростовними фактами, переконливо викривали підривні дії українських націоналістів, меншовиків, сіоністів, показували крах контрреволюційних, антирадянських угруповань.

Глибоко в монографії досліджено роль преси у зміцненні міжнародної пролетарської солідарності, мобілізації трудящих республік на активну підтримку мирної зовнішньої політики Союзу РСР.

Розкриваючи діяльність преси УРСР з досліджуваних питань, автор разом з тим переконливо показує, як вона зростала і міцніла, як урізноманітнювалися форми і методи її роботи, розглядається також і ефективність використання тих чи інших газетних жанрів. Завдяки цьому рецензована праця є водночас цінним внеском в історію преси Української РСР.

Слід відзначити, що в монографії не приховуються труднощі і помилки, які допускалися окремими газетами і журналами. Автор критично аналізує ідейно слабкі матеріали тодішніх періодичних видань.

А. В. Хідкелі вміло, не акцентуючи уваги на переказі загальновідомих фактів, характеризує обстановку в країні, показує розвиток об'єднаних рухів не тільки на Україні, а й в інших радянських республіках.

Звичайно, є в монографії й окремі недоліки. Так, на нашу думку, варто було б більше місця приділити розповіді про діяльність профспілкових і комсомольських газет, ширше показати, як преса України висвітлювала культурне життя братніх республік.

Цілком зрозуміло, що автор не міг висвітлити всі питання однаково докладно. Але, незважаючи на вказані недоліки, кни-

га має значну наукову і пізнавальну цінність. Логічний і послідовний виклад, уміле, чітке розміщення й узагальнення великого фактичного матеріалу, добра літературна мова роблять її цікавою не лише

для фахівців-істориків і журналістів, а й для широких читачьких кіл, для кожного, хто цікавиться історією нашої країни.

В. Ф. Панібудьласка

**УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО.
ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ.**

*Вип. 10, видавниче об'єднання
«Вища школа».*

*Видавництво при Львівському державному
університеті, Львів, 1974, 250 с.*

Рецензований випуск наукового збірника відкривається добіркою статей, присвячених тридцятиріччю народно-демократичних революцій у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Революційні перетворення, що відбувалися протягом 1944—1948 рр. у державах указанного району, їх характер, етапи продовжують викликати творчий інтерес серед учених. Кожна публікація з даної теми вносить нове у справу вивчення проблеми. Визначальною у збірнику є стаття О. С. Бейліса та В. Н. Кутика — «Народно-демократичні революції і світовий революційний процес». Поставивши собі за мету дати теоретично узагальнююче визначення характеру революційних перетворень у європейських державах соціалізму, а також визначити їх місце в світовому революційному процесі, автори виконали чималу роботу, зокрема, досить ґрунтовно проаналізували цілий ряд праць учених нашої країни, а також Болгарії, Польщі, Югославії тощо. Спираючись на теоретичну спадщину В. І. Леніна, документи КІРС, виступи визначних діячів міжнародного робітничого і комуністичного руху, О. С. Бейліс і В. Н. Кутик зробили загалом глибокі висновки щодо характеру, форми і місця революційного процесу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, цілком слушно підкреслили визначальне місце Великої Жовтневої соціалістичної революції у революційних зверненнях ХХ ст., її вплив на піднесення боротьби в зарубіжних країнах. Належну увагу у статті звернуто на фактори, що сприяли процесові внутрішньої радикалізації трудящих мас у зарубіжних європейських країнах, — побудова соціалізму в СРСР, розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів, вклад у справу Радянського Союзу (стор. 3, 12).

Однак при безсумнівних достоїнствах статті окремі її положення не зовсім чітко обґрунтовані або, як пишуть самі автори, в даній ними «характеристичі революції» є деяка «внутрішня суперечність» (стор. 7). Так, із статті важко зрозуміти, якою ж за характером була народно-демократична революція. На стор. 7 недвозначно сказано, що «її можна назвати соціалістичною

за змістом і народно-демократичною — за формою». Це, очевидно, стосується Болгарії та Югославії. Що ж до інших держав (чи може й усіх), то на стор. 9 автори, маючи на увазі «характер народно-демократичної революції», пишуть, що вона переросла межі буржуазно-демократичної, але ще не стала соціалістичною, і водночас твердять (стор. 12 та ін.), що вона вела до соціалістичних перетворень, хоч «не відразу дістала соціалістичний зміст».

В результаті якої ж революції — соціалістичної чи народно-демократичної — здійснився перехід до соціалізму? Чи, може, після народно-демократичної відбулася ще соціалістична революція? Чи вони обидві були етапами єдиного революційного процесу? Авторам слід би чіткіше відповісти на подібні запитання. Щоправда, якоюсь мірою їх можна зрозуміти. Проблема лише почала глибоко вивчатися, а процес революційного переходу від капіталізму до соціалізму — багатогранне й складне історичне явище, вивчення якого вимагає тривалого часу та широких узагальнень.

Інші статті добірки присвячені окремим аспектам революційних перетворень чи національно-визвольної боротьби в європейських країнах. А. І. Черній спинився на втіленні в життя Болгарською Комуністичною партією ленінського плану соціалістичної індустріалізації між своїми V і VII з'їздами (стор. 16—21). Керуючись ленінським положенням про соціалістичну індустріалізацію, автор аргументовано проаналізував промисловий розвиток Болгарії і показав процес перетворення її з відсталої аграрної в розвинену індустріально-аграрну державу, слушно показавши велике значення у цьому допомогі Радянського Союзу.

Л. О. Зашкільняк присвятив свій виступ боротьбі Польської об'єднаної робітничої партії за зміцнення народно-демократичного ладу в перші повоєнні роки (стор. 22—30). Використавши опубліковані польські документи, радянські архівні матеріали, автор аргументовано дослідив гостру політичну боротьбу навколо виборів до Законодавчого сейму, що відбулися в січні 1947 р. Посилаючись на різні джерела, він показав усі перипетії та складність політичної ситуації в тогочасній Польщі, намагання реакції будь-що відновити довоєнні порядки та вслику роботу ППР і широких народних мас, щоб не дозволити контрреволюціонерам здійснити свої плани. При всій бездоганності статті хочеться, однак, висловити зауваження. На стор. 22

Л. О. Зашкільняк пише, що ППР спільно з іншими демократичними партіями «утворили міцний табір народної демократії». Таке твердження варто пояснити. Міцність порозуміння ППР з соціалістичною, селянською й Демократичною партіями належало перевірити на ділі. Адже в їх керівництві засіло немало правих елементів, які дивились не дуже прихильно на взаємодію з ППР. До речі, автор на стор. 25 стосовно ППС пише про це.

М. Д. Куликовський висвітлив провідну роль робітничого класу Польщі в проведенні аграрної реформи на початковому етапі революційно-демократичних перетворень (стор. 31—37). На основі матеріалів ряду центральних і воєводських архівів ПНР автор показав, як Польська об'єднана робітничка партія залучала робітників до проведення соціальної революції на селі, в ході якої зміцнювався союз робітничого класу і селянства Польщі.

Цікаву розвідку загалом мало вивченої проблеми участі радянських людей в національно-визвольній боротьбі народів Югославії проти фашистських окупантів у роки другої світової війни провів В. М. Козак (стор. 38—47). Видно, що дослідник глибоко вивчає проблему. В статті він наводить чимало досі не відомих фактів. Безумовного схвалення заслуговує те, що автор веде наполегливу копітку роботу пошуку колишніх бійців Опору в Югославії, листується з ними, доповнюючи відомості про антифашистську боротьбу. Шоправда, є в праці В. М. Козака, на нашу думку, недолік. Говорячи про вже видане на тему, він чомусь обходить таку важливу публікацію, як «Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945 гг. (Воспоминания, документы и материалы)», що вийшла у видавництві «Наука» 1973 р. До речі, книга (упорядник Т. С. Бушуева) містить ряд матеріалів, що перегукуються з наведеними В. М. Козаком, зокрема, з документами № 14, 15, 28, 29 тощо.

Дослідження В. А. Білоуса проливає світло на участь радянських людей у польському партизанському русі на початковому етапі Великої Вітчизняної війни (стор. 48—53). Дане питання, порівняно з попереднім, значно ширше вивчене в радянській історичній науці. Проте автор вводить дещо нове, почерпнуте з архівів, а також узагальнює чимало фактів з інших досліджень.

На сторінках збірника є цікаві нариси з інших важливих проблем історії зарубіжних слов'янських народів. Так, слід відзначити написані на багатих архівних та інших матеріалах статті І. І. Белякевича, М. О. Ратича і В. П. Чорній.

І. І. Белякевич протягом багатьох років досліджує революційну боротьбу польських трудящих за соціальне й національне визволення, зв'язок її з боротьбою трудящих нашої країни проти царизму та капіталізму. Пошуки автора представлені статтею «Белгородський польський запасний полк

у боротьбі проти реакційного командування напередодні корніловського заклоту (серпень 1917 р.)», що розповідає, як під впливом ідей В. І. Леніна, більшовицької партії солдати-поляки ставали вірними бійцями Жовтневої революції.

«Політика Польської соціал-демократичної партії в робітничому русі Західної Галичини на початку XX ст.» — така назва статті М. О. Ратича. Автор справедливо розвінчує опортуністичний характер діяльності керівництва партії, яке на словах солідаризувалося з першою російською революцією, а на ділі намагалося відвернути увагу робітників від класової боротьби, скерувати їх виступи в націоналістичне русло. Незважаючи на силкування опортуністів, пролетарі різних національностей Галичини рішуче підхопили лозунги російської революції — наголошує М. О. Ратич.

Революційний рух XIX ст. в Болгарії досліджує В. П. Чорній. Його стаття у збірнику — «Про деякі дискусійні питання історії Квітневого повстання в Болгарії (1876 р.)» показує, що це повстання було важливою віхою революційної боротьби болгарського народу за визволення від турецького панування, і його історія широко відображена в літературі. Проте, слушно пише автор, вона по-різному висвітлюється. В. П. Чорній спиняється на кількості революційних оточень повстанців, даті вибуху повстання тощо.

З історіографічними дослідженнями виступають С. Л. Каїров — «Висвітлення збройного повстання 1941 р. в югославській історіографії», С. М. Семенюк — «Проблеми більшовизації БКП в історіографії Народної Республіки Болгарії». У першій з названих праць постає розвиток югославської історіографії антифашистського повстання 1941 р., зроблено спробу періодизувати її. У другій — йдеться про висвітлення в історіографії НРБ проблеми становлення БКП як партії нового, ленінського типу. Автор простежує звичення проблеми, звертає увагу на виділення етапів у розвитку партії болгарських комуністів.

Інтерес викликає повідомлення С. Ю. Прунці про склад пролетаріату Чехословаччини в 30-х роках XX ст.; В. В. Трофимовича — про організаційне зближення російських і польських марксистів напередодні II з'їзду РСДРП; Л. В. Баженова — про участь поляків Правобережної України в листопадовому повстанні 1830—1831 рр.; В. В. Захарова — про роль орендних відносин у соціально-економічному розвитку Далмації XIII—XV ст. Збірник містить, крім того, матеріали ювілейні, рецензійні, інформаційні тощо.

Рецензований випуск «Українського слов'янознавства» викличе інтерес не лише науковців-фахівців, а й усіх, хто цікавиться історією зарубіжних слов'янських народів.

Ю. І. Макир

Ю. Х. КОПЕЛЕВИЧ.
ВОЗНИКНОВЕНИЕ НАУЧНЫХ
АКАДЕМИЙ (СЕРЕДИНА XVII —
СЕРЕДИНА XVIII в.).

изд-во «Наука», Л., 1974, 265 с.

В епоху науково-технічної революції наука відіграє дедалі більшу роль в суспільстві, перетворюючись у безпосередню продуктивну силу. Як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, прогресивні науки і техніки належить вирішальна роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму¹. Такі можливості для вітчизняної науки відкрилися з перемогою соціалістичної революції в нашій країні.

В сучасній науковій мережі, що включає університети, науково-дослідні інститути, лабораторії, академії наук є найстарішими науковими установами. Цільне місце серед них посідає Академія наук СРСР. Вона заснована в той же період, коли виникли подібні установи в інших країнах світу, зокрема в Англії, Франції, Німеччині. Це була епоха, коли, як писав Ф. Енгельс, «незліченні хаотичні дані пізнання були впорядковані, виділені, і між ними встановлено було причинний зв'язок; знання стало наукою, і науки наблизились до свого завершення, тобто зімкнулися, з одного боку, з філософією, з другого — з практикою»². У постанові ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР» підкреслювалося, що створення академії було важливою подією в історії розвитку науки, освіти і культури нашої країни³.

Як відомо, кожне історичне явище пізнається в розвитку. Для глибшого розуміння принципів організації, завдань науки необхідно простежити, чим це явище було на початку свого виникнення, відтворити шлях його становлення. Саме історії зародження наукових центрів — академії наук присвячена рецензована монографія.

Географія дослідження досить широка. Автор приділяє увагу заснуванню академії у Лондоні, Парижі, Болонії, Петербурзі, Берліні, Мюнхені, на Чеських землях, у Польщі, Північній Америці. Доля цих академії була різною — деякі з них існували протягом кількох років. Такі, як гданське «Літературне товариство», «Товариство невідомих літераторів» у Чеських землях, діяли по 7—10 років. Інші, заснування яких сягає в середину XVII—XVIII ст., існують і сьогодні. Серед них одна з провідних академії світу — Академія наук СРСР, яка на початку 1973 р. налічувала близько 280 науково-дослідних установ, де працювало 40 000 науковців⁴.

Дослідження Ю. Х. Копелевич ґрунтується на основі багатого конкретного історичного матеріалу. Автор поставила за мету висвітлити утворення природничонаукових академії. І це цілком зрозуміло, адже в перших академіях, керуючись практичними цілями, головну увагу приділяли природничим наукам.

В монографії з марксистських позицій розглядається питання про передумови виникнення приватних наукових товариств, більшість з яких згодом перетворювалася в державні установи. Розділи, присвячені історії академії в Парижі, Лондоні, Петербурзі, містять коротку характеристику соціально-економічного розвитку кожної країни. Ю. Х. Копелевич пов'язує виникнення вищих наукових установ із зародженням капіталістичних відносин у цих державах. Це підтверджується положенням Ф. Енгельса про те, що разом з розквітом буржуазії «...відбувався гігантський розвиток науки. Стали знову вивчати астрономію, механіку, фізику, анатомію, фізіологію. Буржуазії для розвитку її промисловості потрібна була наука, яка досліджувала б властивості фізичних тіл і форми прояву сил природи... буржуазія потребувала науки...»⁵.

В різних історичних умовах, говориться в монографії, наука по-різному відповідала на потреби практики. З часом академії відходять від утилітарного погляду на неї. Вчені дедалі більше відчувають потребу в теоретичному напрямі досліджень.

Позитивним моментом є те, що в рецензованій праці знайшли місце довідки про багатьох видатних вчених, дано характеристику їх наукових інтересів, показано боротьбу різних напрямів у науці. Це свідчить про широку обізнаність автора з вітчизняною та іноземною літературою з досліджуваного питання.

Монографія становить певний інтерес і в плані ознайомлення з розвитком гуманітарного напрямку в академіях того часу. В розділі про журналістику містяться цікаві відомості про формування академічного наукового журналу. Так, періодичне видання «Праці вчених», що виходило латинською мовою у Лейпцигу з 1682 р., протягом століття виконувало роль міжнародного друкованого органу. У першій чверті XVIII ст. на його сторінках були опубліковані рецензії на російські книжки Московської і Петербурзької друкарень. Подібні наукові видання мали й інші академії. Ю. Х. Копелевич зробила аналіз перших академічних журналів, опублікованих протоколів конференцій (засідань). Тут треба було б підкреслити, що в цих виданнях, крім статей із природознавства, доповідей, робилися спроби написати історію наукових об'єднань, і що вже самі вони станов-

¹ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 560.

³ «Правда», 17 жовтня 1973 р.

⁴ Г. Д. Комков, В. Б. Левшин, Л. К. Семенов. Академія наук СССР.

Краткий исторический очерк, М., 1974, стор. 494.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 291.

лять джерело для вивчення утворення й діяльності тогочасних академій.

Не лишилося поза увагою питання про міжнародні наукові зв'язки. Воно червоною ниткою проходить крізь усю монографію. Це — важливий науковий доробок Ю. Х. Копелевич. Ми живемо в епоху, коли наукові зв'язки дедалі більше набирають характеру міжнародного співробітництва вчених. Автор на численних прикладах показав, що початки цього співробітництва пов'язані із заснуванням перших академій. Незважаючи на різні перешкоди політичного, державного та ін. характеру, здійснювався обмін науковою інформацією. Форми зв'язків були різноманітними: листування, особисті контакти, друкування в журналах, членство в іноземних академіях.

Ю. Х. Копелевич дослідила принципи організації науки, на основі яких виділила спільні і відмінні риси у структурі окремих академій. Зокрема, у книзі наголошується на самобутньому вирішенні питання про заснування академії в Петербурзі та університету при ній. Автор наводить з проекту статуту академії обґрунтування причини об'єднання останньої з університетом. Заслугою дослідниці є й те, що вона дає нові елементи у розгляді питання про академічний університет. Справедливо зауважується, що він повинен сприйматися не в сучасному розумінні терміна «університет», а як форма учбової діяльності академії, що включала читання публічних лекцій і заняття професорів із студентами. До речі, думки про доцільність в окремих випадках об'єднання наукових установ з учбовими закладами висловлюються і зараз в наукових колах. У монографії на основі вивчення протоколів конференції відзначаються особливості російської академії. Це, насамперед, виконання доручень державних установ. Серед рис, що відрізняли її від наукових товариств в інших країнах, названо дві: популяризацію наук в академічному журналі «Комментарии» та «Примечаниях» до «Санкт-Петербуржских ведомостей» і складання підручників. Наведені цікаві приклади про зв'язки з академією В. М. Татищева, про підтримку її з боку відомого вченого, вихованця і професора Київської академії Феофана Прокоповича.

У праці поставлено і висвітлено велике коло питань. Проте вона ще більше виграє, якби її автор не обмежилася у викладі теми природничонауковими академіями. Здається невиправданим у дослідженні, яке стосується історії створення подібних установ, вибирати лише один, хоча і головний на той час, напрям їх діяльності і лише побіжно згадувати про суспільні науки.

В розділі про Петербурзьку академію треба було б ширше розповісти про заснування при ній Перекладацького та Географічного департаментів, ботанічного саду, анатомічного театру та ін. Згадати, що вдома тоді далеко за межами Росії Кунсткамера використовувалася не тільки як музей, але й як учбова та наукова установа. Важливо було б підкреслити також, як Петербурзька академія впливала в загальне життя країни, її зв'язки з Україною та іншими землями, що входили до складу Росії. Експедиції академії наук вивчали природні багатства та географічне становище не тільки Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, а й України, що знайшло відображення в першому російському атласі. Академія наук зверталася в 1768 р. до Слобідсько-української губернської канцелярії з проханням всіляко сприяти її експедиціям, які перебуватимуть у тій місцевості. Так, наприклад, у 1781 р. повідомлялося, що науковці академії з метою астрономічних спостережень відвідають Ніжин, Харків, Лубни⁶. Ці та інші питання про місце в дослідженнях і роль України в Петербурзькій академії наук заслуговують на спеціальне вивчення.

Автор подекуди аналізує літературу з даної теми. Але монографія набула б ще більшого значення, якби в ній був історіографічний огляд. Цінною є додана до книги бібліографія. Вона дасть змогу читачеві ознайомитися з рядом питань, які зацікавлять його.

Рецензована монографія буде корисною як для природознавців, так і для філологів, істориків, журналістів.

Н. А. Шуп

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 399, оп. 2, спр. 500, арк. 8; ф. 763, оп. 1, спр. 717, арк. 6.

МОНКАДА — НАБАТ РЕВОЛЮЦИИ,

изд-во «Наука», М., 1974, 146 с.

Перемога соціалістичної революції на Кубі стала знаменитою віхою антиімперіалістичної, демократичної боротьби народів Латинської Америки. Вона на практиці довела ефективність некапіталістичного розвитку на латиноамериканському континенті.

Яскравим підтвердженням цього є події, що відбуваються зараз в Перу, Панамі та інших країнах регіону.

Шлях до перемоги соціалістичної революції не був легким для кубинського народу. Боротьба за незалежний економічний та політичний розвиток на Кубі має довгу, багату яскравими прикладами революційних битв, історію. Радянські дослідники зробили вагомий вклад у вивчення різних

етапів героїчного минулого острова Свободи. Одному з таких важливих етапів революційної боротьби — подіям 26 липня 1953 р. на Кубі, присвятили свій доробок автори рецензованої праці.

Книга являє собою збірник доповідей радянських латиноамериканців, що були прочитані на науковій сесії Вчених рад Інституту Латинської Америки та Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР 26 липня 1973 р. Сесія була присвячена 20-річчю героїчного штурму військових казарм Монкада в м. Сантьяго-де-Куба групою революціонерів на чолі з Ф. Кастро Рус.

Рецензована праця побудована переважно на новому джерельному матеріалі, що дає змогу з більшою повнотою відтворити яскраві сторінки подій 26 липня. Автори вдало показали історичні передумови цього штурму та його значення для переможного завершення революційної боротьби трудящих Куби в 1959 р. У праці відзначається багаторічна боротьба, що передувала подіям 26 липня. В ході цієї боротьби з'явилася ціла плеяда талановитих народних керівників, загартованих революціонерів, зокрема, Карлос Мануель де Сеспедес, Ігнасіо Аграмонте, Максимо Гомес, Антоніо Масео, Хосе Марті, Карлос Бальїно, Хуліо Антоніо Мелья, Рубен Мартінес Вільєна, діяльність яких багато в чому визначила дальший розвиток національно-визвольного руху на Кубі.

Чималий інтерес викликає матеріал про підготовку молодих кубинських патріотів до боротьби з тиранією Батісти напередодні подій 26 липня 1953 р. Ф. Кастро та його товариші вважали необхідним надати масового характеру революційній боротьбі шляхом пропагандистської роботи серед трудящих. У книзі показана напружена діяльність молодих патріотів по випуску нелегальних періодичних видань та листівок з роз'ясненням необхідності масової боротьби за революційне перетворення існуючого ладу.

Значне місце в рецензованій праці відводиться характеристиці соціальної структури населення Куби в 30—50-ті рр. Автори вказують на кількісні та якісні зміни в середовищі кубинського робітничого класу — головної революційної сили, показують зростання та класове загартування сільськогосподарського пролетаріату, що

відіграв важливу роль в остаточній перемозі кубинської революції.

У збірнику показано багатогранну революційну діяльність комуністів Куби, їх керівництво боротьбою трудящих мас. Цікаво, що кубинські комуністи ще в 30-ті р., в тяжких умовах правління проімперіалістичних диктаторських режимів, прагнули перенести позитивний досвід першої в світі країни соціалізму на латиноамериканський ґрунт, зокрема, боролися за створення Рад як органів диктатури пролетаріату. В 1933—1934 рр. на Кубі діяло 36 Рад.

Автори рецензованої праці висвітлюють питання про консолідацію революційних сил на Кубі після подій 26 липня 1953 р. У ході боротьби проти диктатури Батісти визначилася спільність поглядів керівників Народно-соціалістичної партії (партія кубинських комуністів), «Руху 26 липня», профспілок та інших демократичних організацій по основних питаннях стратегії й тактики революційного руху.

У книзі показано соціальні зміни на Кубі, що відбулися після перемоги революції 1959 р., підкреслено великий революційно-визвольний вплив соціальних завоювань кубинського народу на піднесення антиімперіалістичної боротьби в інших країнах Латинської Америки. В країні, господарський розвиток якої до революції носив деформований, монокультурний характер, де з 2,2 млн. чол. економічно активного населення 600 тис. становили безробітні, була створена планова соціалістична економіка, забезпечений рівномірний розвиток всіх господарських галузей, працевлаштування всього населення. На Кубі була повністю ліквідована неписьменність.

На наш погляд, в рецензованій праці слід було б чіткіше розглянути розстановку класових сил на Кубі напередодні липневих подій 1953 р., а також відобразити той резонанс, який вони набули на міжнародній арені. Незважаючи на це, рецензований збірник побудований переважно на нових документальних джерелах і значною мірою доповнює вже існуючі дослідження про події 26 липня 1953 р. та їх значення, висвітлює ряд інших важливих етапів героїчного минулого народу братньої соціалістичної Куби.

А. А. Стрілко

Д. Н. ФИЛИПЕНКО. РАЗБИТЫЕ ОКОВЫ ,

изд-во «Наукова думка», К., 1974, 270 с.

За останній час радянські історики підготували чимало праць, присвячених розпаду колоніальних імперій окремих капіталістичних держав. Книга Д. М. Філіпенка присвячена дослідженню боротьби за незалежність народів Західного Судану про-

ти французьких колонізаторів, історії створення і розвитку Республіки Малі.

В першій половині XIX ст. Франція перетворилася на буржуазну монархію. Французька буржуазія стала на шлях загарбання територій на інших континентах і, насамперед, в Африці. Ці загарбання почалися з нападу французької армії на Алжир у 1830 р.

Народження Другої імперії Наполеона III посилює колоніальне загарбання

нових територій на африканському континенті. З 1854 р. французький капітал розпочав експансію, зокрема, проти народів Західного Судану. Ця війна затяглася до кінця XIX ст., оскільки французькі колонізатори настановили на опір ряду місцевих племен, які очолювали талановиті вожді Ель Хадж Омар, Ахмаду, Саморі та ін.

Сили, однак, були нерівні. Маючи кращу військову організацію та озброєння, французькі колонізатори зламали опір племен Західного Судану і стали господарями великої колоніальної імперії, яка займала територію від Середземного моря до Гвінейської затоки. Встановлення французького панування в Західному Судані супроводжувалося посиленням пограбування місцевих племен у вигляді військових контрибуцій, а з кінця XIX ст. — подушного оподаткування і системи організованих заготівель продуктів, розмір яких визначало окупатційне командування. Внаслідок цього прибуток Франції від експлуатації Західного Судану невпинно зростав і в 1911 р. досяг 8,3 млн. франків. У 1901 р. французькі колонізатори широко застосовували працю африканських робітників на підприємствах метрополії, зберегли до 1910 р. систему патріархального рабства, використовуючи працю невольників на будівництві шляхів, укріплень, ліній зв'язку тощо.

Однак місцеве населення не примирилося з пануванням французьких колонізаторів. У 1900—1913 рр. багато разів проти них повставало населення Масини, Дьєбугу, Томбукту та інших районів Західного Судану. Ця визвольна боротьба тривала і в роки першої світової війни. В 1915—1917 рр. Західний Судан охопила хвиля антиколоніальних повстань. Причинами цих виступів були: набір до частин колоніального корпусу, конфіскація продуктів харчування та посилення податкового тягара. Однак і на цей раз колонізаторам вдалося придушити виступи народу. Якісні зміни у визвольній боротьбі народів Західного Судану відбулися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Імперіалізм перестав бути світовою системою, почалася криза колоніалізму. Значну увагу автор приділяє розвитку визвольної боротьби народів Західного Судану в післяжовтневий період. Досліджуючи якісні зміни в боротьбі народів Західного Судану, автор правильно зазначає, що вони пояснюються зростанням політичної свідомості населення.

Падіння режиму Третьої республіки внаслідок капітуляції перед гітлерівською Німеччиною в 1940 р. посилює поліцейський контроль за політичними настроями у Західному Судані. Однак, незважаючи на це, в країні виникли групи опору режиму Віші, які поклали початок народженню національної демократії.

Піднесенню визвольної боротьби народних мас Західного Судану в цей час сприяли перемоги Червоної Армії над гітлерів-

ськими загарбниками. У квітні 1945 р. в країні виник «Національний фронт французької Західної Африки», позабаром реорганізований в Демократичну партію, яка швидко набула популярності серед трудящих.

Майже водночас з Демократичною партією виникли інші політичні угруповання. У жовтні 1946 р. патріотичні сили французької Західної Африки на своєму з'їзді проголосили створення Демократичного об'єднання Африки (РДА) з метою боротьби проти колоніалізму конституційними засобами, а представники Суданської прогресивної, Соціалістичної та Демократичної партій Судану утворили єдину партію — «Суданський Союз — РДА». Незважаючи на репресії уряду, ця партія перетворилась на впливову політичну силу Західного Судану.

Визвольна боротьба народів Західного Судану полегшувалася тим, що в інших частинах французької колоніальної імперії, зокрема, в Алжирі, Тунісі та Марокко теж точилася гостра боротьба за незалежність. Не бажаючи доводити справу до збройного повстання, як це сталося в Алжирі, уряд де Голля, що прийшов до влади у Франції, погодився у листопаді 1958 р. надати автономію Західному Судану. З метою об'єднання зусиль трудящих Судану і Сенегалу 20 червня 1960 р. була утворена Федерація Малі.

Федерація, однак, існувала недовго. У серпні 1960 р. внаслідок дій французьких колонізаторів та сенегальських сепаратистів стався державний переворот. У зв'язку з цим політичні угруповання Західного Судану були змушені проголосити країну незалежною республікою. Таким чином, Республіка Малі завершила свою багаторічну боротьбу за національну незалежність.

Цінним у рецензованому дослідженні є його документалізм. Спираючись на документи з державних архівів Республіки Малі, критично проаналізувавши матеріали французьких буржуазних істориків, автор рецензованої праці подав широку картину життя і боротьби народів Західного Судану за національне визволення, з марксистсько-ленінських позицій прослідкував за соціально-економічним розвитком населення, узагальнив складні питання цього розвитку.

Автор розглядає визвольну боротьбу населення Західного Судану в тісному зв'язку з політичними подіями як у Франції, так і на світовій політичній арені. Це дає змогу читачеві усвідомити той внесок, який зроблено трудящими Малі в боротьбу народів світу проти імперіалізму.

Написана на високому науковому рівні, книга стане у пригоді агітаторам і пропагандистам, які вивчають процеси розпаду колоніальної системи імперіалізму, а також всім, хто цікавиться історією визвольної боротьби народів Африки.

В. М. Зайцев

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ. 1918—1939 гг.

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования СССР в качестве учебника для студентов исторических факультетов государственных университетов.

Изд-во «Высшая школа», М., 1974, 640 с.*

Новітня історія являє собою період всесвітньої історії від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. Головною особливістю цього періоду є розкол світу на дві протилежні системи: капіталістичну і соціалістичну; їх боротьба, в ході якої соціалізм одержує своє нове перемоги, постійно доводячи свою перевагу над капіталізмом. Для капіталізму новітня історія збігається з періодом його загальної всебічної кризи, яка невпинно послаблює позиції капіталізму.

Наукова періодизація новітньої історії будеється відповідно до найважливіших періодів поступального розвитку суспільства від капіталізму до соціалізму. Початковий період охоплює перший етап загальної кризи капіталізму від Великої Жовтневої соціалістичної революції до другої світової війни (1918—1939 рр.). Цьому періоду і присвячено підручник, що рецензується. В ньому вперше в порівнянні з іншими учебними посібниками, що видавалися до останнього часу, приділяється значна увага питанням історіографії. Характеристику історіографічних проблем цього курсу вміщено у передмові. Крім того, короткі, але змістовні історіографічні нариси дає з таких важливих тем курсу, як історія міжнародних відносин і міжнародного робітничого руху цього періоду, листопадової революції 1918 р. та причини встановлення фашистської диктатури в Німеччині, робітничого руху та внутріполітичної боротьби в Англії, народного фронту у Франції, «Нового курсу» Ф. Рузвельта та італійського фашизму. Однак, це добре починання не доведено до логічного завершення. Зокрема, з таких важливих тем, як національно-революційна війна в Іспанії (розд. 10) та Угорська Радянська республіка (розд. 12) історіографічних нарисів немає.

У підручнику, що рецензується, вперше в точній відповідності до програми дається характеристика першого етапу загальної кризи капіталізму. Цей розділ, написаний І. С. Галкіним на високому ідейно-теоретичному й науково-методичному рівні, знайомить студентів з загальними закономірностями та специфічними особливостями соціально-економічного і політичного розвитку країн Європи та Америки на кожному з трьох етапів (1918—1923 рр., 1924—1929 рр., 1929—1939 рр.), на які поділяється цей період загальної кризи капіталізму.

* Редакційна колегія: І. С. Галкін (гл. редактор), А. Д. Колпаков, Н. Ф. Мочульський, М. І. Орлова, В. П. Смирнов, О. С. Сороко-Цюпа, Е. Ф. Язьков.

В рецензованому підручнику є розділ, присвячений історії міжнародного робітничого руху після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Центральне місце в ньому займає історія створення Комінтерну та його діяльності в 1919—1923 рр. Слід відзначити, що у всіх попередніх учебних посібниках, включаючи й найостанніші видання, історія міжнародного робітничого руху давалася як єдине ціле лише в останньому розділі¹.

Автори підручника більш повно і глибоко, ніж у попередніх навчальних посібниках, висвітлюють історію робітничого руху в капіталістичних країнах, зокрема в Німеччині, Англії, США (автори М. І. Орлова, Н. Ф. Мочульський, Е. Ф. Язьков).

Слід відзначити успіх авторського колективу у всебічному висвітленні проблеми фашизму як у загальних розділах, так і при викладенні історії окремих країн, особливо Німеччини та Італії (автор Г. С. Філатов). У підручнику показано причини виникнення фашизму в окремих країнах та його приходу до влади, проведено глибокий аналіз його соціальної бази. Однак слід відзначити, що в розділі з історії Німеччини недостатньо чітко сформульована назва підрозділу «Призначення Гітлера рейхсканцлером». Таке формулювання не відбиває основного змісту тексту.

При оцінці цього першого узагальнюючого підручника з новітньої історії для історичних факультетів університетів слід зазначити, що питання розвитку науки і культури в цей період, які викликають великий інтерес у студентів і особливо у вчителів історії, в рецензованому підручнику майже не порушуються. Ми добре розуміємо труднощі, пов'язані з висвітленням цих питань в строго обмежених розмірах підручника. Проте ці труднощі цілком переборні і при перевиданні даного підручника слід це врахувати.

Щодо недоліків більш поодинокого характеру, то перш за все слід відзначити, що окремі питання в деяких розділах висвітлені недостатньо повно й чітко. Це, зокрема, стосується розділу «Іспанія 1918—1939 рр.» (автор Е. Н. Рапп-Лантарон). В ньому внутріполітичні причини поразки національно-революційної війни в Іспанії визначені лише однією фразою: «Сприяли поразці й внутрішні фактори, що впливали через недостатню єдність рядів робітничого класу і Народного фронту» (стор. 403). Однобоко і недостатньо повно в порівнянні з відповідними розділами інших підручників та посібників, розкрито історичне значення національно-революцій-

¹ С. А. Могилевский, Д. П. Прицкер, В. Г. Ревуненков, С. М. Стецкевич, В. К. Фурсов. Новейшая история зарубежных стран. Европа и Америка. 1917—1945, изд-во «Просвещение». М., 1967, стор. 393—428; Новейшая история. 1918—1939. Курс лекций. Под ред. В. В. Александрова, изд-во «Высшая школа», М., 1972, стор. 519—561.

ної війни. В попередніх підручниках, якими вже користуються студенти-історики, більш повно розкриті причини, які послабили сили Іспанської республіки в боротьбі з заколотниками та італо-німецькими фашистськими інтервентами і глибше показано значення цих подій для міжнародного революційного і антифашистського руху².

У попередніх підручниках правильно розкривається характер взаємовідносин Мексиканської компартії та Конфедерації трудящих Мексикі з урядом Л. Карденаса в 1934—1940 рр. У них вірно підкреслюється, що позиція МКП та КТМ, яку розглядав уряд Л. Карденаса як специфічну форму Народного фронту в Мексикі, була помилковою³. Ця точка зору є загальновизнаною в радянській історичній літературі. Однак, всупереч цьому, в рецензованому підручнику, в розділі «Мексика в 1918—1939 рр.» (автор Е. Е. Литавріна) стверджується, що «практичне здійснення рішення про створення Народного фронту стало своєрідний розвиток у зв'язку з реорганізацією в 1938 р. Карденасом урядової партії НРП в Партію мексиканської революції (ПМР), яка проголосила лозунг «За демократію трудящих!» Програма ПМР включала спеціальні пункти про націоналізацію залізничного транспорту та нафтової промисловості, створення державного та кооперативного секторів в економіці, здійснення робочого контролю на підприємствах. До складу нової партії поряд з буржуазними політичними угрупованнями були включені профспілки, селянські ліги та інші організації трудящих (стор.

515). В цьому твердженні і в дальшій розповіді про ці події недостатньо чітко підкреслюється та обставина, що ПМР була партією національної буржуазії, яка за допомогою робітничого і селянського секторів прагнула добитися посилення урядового контролю, а також ідейного та політичного впливу буржуазії на масові робітничі та селянські організації, що входили до партії.

В підручнику зустрічаються також невдалі формулювання, зокрема: «Криза у Франції почалася в 1930 р. і тривала до 1936 р. В 1936 р. відбувається деяке піднесення, тому що купівельна спроможність населення у зв'язку з рухом Народного фронту дещо зростає» (стор. 253). Або: «В листопаді 1918 р. революція охопила Німеччину. 9 листопада озброєні робітники та солдати, які виступили з закликком групи «Спартак» та революційних старост, оволоділи Берліном» (стор. 49). З цієї фрази можна зробити висновок, що за місто йшли збройні бої. Насправді ж 9 листопада 1918 р. в Берліні відбулася масова демонстрація робітників. Солдати відмовилися стріляти в демонстрантів і разом з ними зайняли пошту, телеграф, поліцейське управління та інші промислові приміщення. Недостатньо вдалі формулювання трапляються також на стор. 48, 242, 250, 299 та ін.

Підручник закінчується коротким списком джерел та літератури і хронологією важливих подій.

Рецензована книга є першим підручником для історичних факультетів державних університетів. Більшість його розділів написана на високому ідейно-теоретичному рівні. Незважаючи на окремі недоліки, він заслуговує на високу оцінку і значно допоможе студентам та викладачам історії в середній школі.

С. І. Сидельников

*
*

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ЖУРНАЛІВ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ЗБІРНИКІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1974 р.)

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 66. Діяльність КП України по дальшому поліпшенню організації соціалістичного змагання в період комуністичного будівництва, Київ. О. М. Бистрієвський. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959—1970 рр.; В. С. Чистяков. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням у промисловості (1954—1965 рр.); В. Г. Поставний, Г. Г. Поставна. Партійні організації республіки в боротьбі за втілення в життя ленінських принципів

розвитку соціалістичного змагання. (З досвіду металургійної і машинобудівної промисловості 1966—1970 рр.); В. П. Шкварець. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959—1972 рр.); Г. Ф. Марискевич. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959—1965 рр.); В. П. Корзун. Партійні організації машинобудівних підприємств Донбасу на чолі соціалістичного змагання за дострокове виконання семирічного плану; Л. С. Нагорних. Роль соціалістичного змагання у формуванні комуністичного ставлення до праці. (З досвіду роботи партійних організацій промислових центрів Півдня України в роки семирічки); М. І. Ольшанський. Партійні організації промислових підприємств — ініціатори дальшого розвитку соціалістичного

змагання трудящих (1965—1970 рр.). (За матеріалами Миколаївської, Одеської та Херсонської областей); З. М. Варбанець, Л. А. Нагорних. Використання партійними організаціями шкіл соціалістичного змагання як засобу формування суспільної активності учнів. (За матеріалами Української РСР 1959—1965 рр.); Л. І. Ланчуківська. Розвиток змагання серед молоді республіки в роки семирічки; В. Ю. Білан. Комуністи на чолі змагання за комуністичну працю в металургійній промисловості України в перші роки семирічки (1959—1961 рр.); М. В. Яремченко. Діяльність партійних організацій промислових підприємств по розвитку соціалістичного змагання в умовах господарської реформи 1965—1970 рр. (За матеріалами Харківської, Полтавської, Сумської областей); І. А. Яценко. Партійне керівництво організацією соціалістичного змагання в промисловості Криму (1944—1950 рр.); П. Ю. Бурак. Діяльність КП України по дальшому поліпшенню організації соціалістичного змагання та пропаганди передового досвіду. (За матеріалами західних областей України 1959—1965 рр.); А. А. Дабіжа. Керівництво Комуністичної партії України змаганням сільрад у роки масової колективізації сільського господарства; Д. А. Гарковський. Про боротьбу партійних організацій машинобудівної промисловості Ворошиловградщини за розвиток соціалістичного змагання після XXI з'їзду КПРС; Р. К. Ковалевська. З досвіду соціалістичного змагання серед молоді Львівщини в період комуністичного будівництва.

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 67. Комуністична партія України у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію республіки. (До 50-річчя XIV з'їзду ВКП(б). Історіографія проблеми), Київ. І. І. Коломійченко. XIV з'їзд партії—видатна віха в історії КПРС; Р. Г. Руденко. Історична література про діяльність КП(б)У в розвитку винахідницького руху в перші роки соціалістичної індустріалізації; О. Ф. Яхно. Організаторська робота КП(б)У в промисловості республіки в початковий період соціалістичної індустріалізації країни; П. О. Антонюк. Участь партійних організацій Донбасу в розгромі троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку; А. К. Гичина. Діяльність партійних організацій України по удосконаленню управління промисловістю (1926—1932 рр.); Ю. А. Горбань. Діяльність КП(б)У по розвитку трудової активності робітничого класу в роки першої п'ятирічки; Ю. В. Бабко. Висвітлення боротьби Комуністичної партії України за розвиток промисловості і транспорту в 1933—1937 рр. в історико-партійній літературі; Р. К. Попов. Діяльність партійних організацій Донбасу по розвитку трудової активності і творчої ініціативи трудящих промисловості у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.); М. Я. Ямаєв. Про

роботу партійних організацій по добору та вихованню робітничих кадрів на залізничному транспорті. (За матеріалами Львівської та колишньої Ковельської залізниць (1939—1941 рр.); А. В. Ткачук. Боротьба Комуністичної партії України за індустріалізацію західних областей УРСР; В. О. Солодько. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50-х—60-х роках в українській історіографії; Г. П. Бондаренко. Деякі питання історіографії змагання за комуністичну працю в гірничорудній промисловості України в 1966—1970 рр.; Н. М. Герасимчук. Керівна роль партійних організацій Кременчуцького промислового району у боротьбі за технічний прогрес (1959—1965 рр.); Л. П. Матвієнко. Боротьба КПРС за підвищення ефективності соціалістичного виробництва; В. С. Крижановський. Піклування КП України про поліпшення житлових умов робітничого класу республіки (1956—1959 рр.); Б. А. Вальчук. Піклування КП України про підвищення боездатності первинних парторганізацій (1966—1970 рр.). (На матеріалах підприємств важкої промисловості УРСР); Б. П. Ковальський. Діяльність парторганізацій по впровадженню НОП, нової техніки і технології, передового досвіду в промисловості України (1961—1966 рр.).

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 68. КПРС—організатор науково-технічного прогресу в промисловості в період будівництва комунізму. Київ. М. В. Черненко. Науково-технічний прогрес—вирішальна умова підвищення ефективності суспільного виробництва; О. Я. Горбачов, В. П. Турченко. КПРС на чолі науково-технічного прогресу; В. Ф. Остафійчук, Л. М. Кусок. Деякі питання технічної політики КПРС в умовах розгортання сучасної науково-технічної революції; Ю. М. Мальчик. Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості. (З досвіду роботи партійних організацій України між XXIII і XXIV з'їздами КПРС); В. О. Залізко. Роль преси Української РСР у мобілізації молоді на боротьбу за науково-технічний прогрес (1966—1970 рр.); В. І. Демидюк. Боротьба партійних організацій України за розвиток і зміцнення зв'язків науки з виробництвом у важкій промисловості (1959—1965 рр.); П. С. Федорчак. Партійне керівництво посиленням зв'язків між працівниками науки і підприємств важкої індустрії (1959—1970 рр.); П. О. Сидоренко, І. О. Ступак. Партійні організації Донбасу в боротьбі за зміцнення творчої співдружності науки з виробництвом (1966—1970 рр.); Г. П. Франко. З досвіду роботи Київської партійної організації по зміцненню зв'язків науки з виробництвом після XXIV з'їзду КПРС; Р. Г. Руденко. Роль партійних організацій України в піднесенні руху раціоналіза-

торів у виробничих колективах. (На матеріалах машинобудівної промисловості. 1959—1961 рр.); І. В. Воблов. Керівництво партійних організацій діяльністю органів народного контролю у розв'язанні завдань прискорення науково-технічного прогресу в промисловості; Р. Я. Сліпенький. Діяльність партійних організацій Донбасу по забезпеченню зугільної промисловості інженерно-технічними кадрами. (1959—1965 рр.); В. П. Мороховський. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів в умовах науково-технічної революції; С. А. Черниченко, В. О. Кудря. Діяльність партійних організацій України по удосконаленню виробничого навчання учнів міських профтехучилищ в умовах науково-технічного прогресу. (У період між XXII і XXIII з'їздами КПРС); І. І. Бабич. Комуністи машинобудівної промисловості Львівщини у боротьбі за технічний прогрес (1961—1962 рр.); Я. С. Глогусь. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по зміцненню творчих зв'язків науки з виробництвом (1951—1955 рр.); К. С. Бессарабова. Діяльність Комуністичної партії по забезпеченню технічного прогресу на підприємствах легкої промисловості України в роки четвертої п'ятирічки; І. С. Денисенко. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням робітничого класу республіки в період між XIX і XX з'їздами КПРС.

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 69. Історіографія боротьби В. І. Леніна, більшовиків за партію нового типу та встановлення диктатури пролетаріату. Київ. Б. М. Щербаненко. Розробка в працях В. І. Леніна історії боротьби за єдність партії в період першої російської революції; П. Я. Скотаренко. Деякі питання історіографії боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти опортуністів на початку нового революційного піднесення; В. О. Павлов. Військова діяльність В. І. Леніна в радянській історичній літературі (1917—1923 рр.); Д. О. Метелиця. Сучасна радянська історіографія керівництва В. І. Леніним воєнно-бойовою роботою партії в 1917; В. Т. Фещенко. До історіографії боротьби В. І. Леніна, більшовиків за здійснення рішень VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП; О. П. Костянко. Висвітлення в радянській історіографії деяких питань боротьби партії більшовиків проти кадетів (1910—1914 рр.); Л. М. Глазов. Сучасна історіографія про ставлення В. І. Леніна, більшовицької партії до державної федерації у дожовтневий період; В. П. Крижанівський. Висвітлення в радянській історіографії боротьби більшовиків за здійснення ленінської тактики під час муніципальної кампанії 1917 р. на Україні; Р. Я. Пиріг. Деякі питання утворення КП(б)У у висвітленні радянської історіографії 1918—середини 30-х років; В. І. Туваєв. Діяльність революціонерів-

ленінців на Україні в радянській історіографії (постановка питання); П. М. Шморгул. Висвітлення радянською історіографією діяльності більшовицьких організацій на Україні в період реакції 1907—1910 рр.; М. О. Баранова, І. І. Скрипниченко. Історіографія боротьби більшовиків Донбасу за робітничий контроль над виробництвом (березень 1917—березень 1918 рр.); В. П. Будніков. Значення історико-бібліографічних довідників про більшовицьку пресу для розвитку історіографії діяльності партії у 1917—1918 рр.; М. Т. Волошина. Історико-партійна література про участь жінок-пролетарки в Жовтневій революції на Україні; В. Д. Андрієнко. Історична література 1920—1930 рр. про діяльність Комуністичної партії по створенню Червоної Армії на Україні; М. М. Олійник. Боротьба більшовиків Харківщини за відновлення та зміцнення Радянської влади в період з червня 1919 р. по листопад 1920 р. в радянській історіографії; В. С. Сулько. До історіографії боротьби КП(б)У за зміцнення Рад на Півдні України в період переходу до мирного соціалістичного будівництва (1920—1921 рр.); П. Т. Кияшко. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по організаційному та ідейно-політичному зміцненню комсомолу у 1921—1925 рр.; І. Л. Гошуляк. Деякі питання партійного керівництва більшовицькою пресою України (грудень 1919—грудень 1920 рр.); М. Ю. Козицький. Про дослідження ленінської тактики «лівого блоку».

Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 70. Керівництво КПРС діяльністю комсомолу по комуністичному вихованню молоді. Київ. В. В. Горак, В. М. Коляда. Підвищення керівної ролі КПРС у комуністичному вихованні молоді—закономірність розвинутого соціалістичного суспільства; А. К. Фартушняк. Розвиток Комуністичною партією ленінських ідей залучення комсомолу і молоді до управління державою; Я. М. Серіщев. Правда про ленінський комсомол і вигадки фальсифікаторів; А. Т. Давидюк. Діяльність Комуністичної партії України по організації політичної освіти серед комсомольців (1921—1925 рр.); А. Я. Зінченко, П. Т. Кияшко. Діяльність КП(б)У по ідейному та інтернаціональному вихованню молоді в 1921—1925 рр.; Ю. Н. Скрипник. Діяльність партійних організацій України щодо підвищення ролі комсомолу в інтернаціональному вихованні молоді (1928—1939 рр.); П. А. Борковський. Партійне керівництво комсомольськими організаціями в західних областях УРСР в період відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1944—1950 рр.); А. А. Цвяк. Керівництво партійних організацій України діяльністю комсомолу по інтернаціональному вихованню молоді (1956—1961 рр.); Т. А. Гирявель, Н. С. Черненко. Партійне керівництво діяльністю комсо-

мольських організацій Києва по розгортанню руху за комуністичну працю серед молоді (1959—1965 pp.); Г. О. Карасик. Керівництво КП України роботою комсомолу республіки по залученню молоді до управління промисловим виробництвом у перші роки семирічки (1959—1965 pp.); Н. М. Семенюк, В. К. Семенченко. Партійне керівництво комсомолом України по ідейно-політичному вихованню шкільної молоді (1961—1966 pp.); І. Х. Ткачук. Партійне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню молоді на традиціях партії та народу в умовах розвинутого соціалізму (1961—1971 pp.); М. М. Траф'як, Є. В. Пальків. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої п'ятирічки; Ю. М. Томін. Керівництво партійних організацій України діяльністю комсомолу по комуністичному вихованню учнів професійно-технічних училищ (1966—1971 pp.); В. О. Залізко. Висвітлення в пресі питань партійного керівництва діяльністю комсомольських організацій по комуністичному вихованню молоді (1966—1971 pp.); Н. П. Красиловець. Партійне керівництво діяльністю комсомолу щодо підвищення виробничої кваліфікації молоді; Ф. Х. Джос. До питання про партійне керівництво підвищенням виробничої активності робітничої молоді (1966—1971 pp.); К. О. Тасун. Керівництво Комуністичної партії України організаційним зміцненням ЛКСМУ (1966—1971 pp.); В. К. Михайлик. Деякі питання діяльності КП України по ідейно-політичному вихованню сільської молоді в роки другої п'ятирічки (1933—1937 pp.); Р. М. Матейко. Робота комсомольських організацій України по трудовому вихованню учнів сільських шкіл (1961—1965 pp.).

Питання наукового комунізму. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. Київ. П. П. Чолпан, Й. Д. Ремезовський, М. М. Ковтун. Специфіка формування діалектико-матеріалістичного світогляду у студентів; М. Г. Бездудний. Зростання ролі наукового знання в процесі будівництва комунізму; А. П. Гоменюк. Суспільна праця і громадська активність сільської молоді як фактор формування науково-матеріалістичного світогляду; М. А. Нікітін. Соціалістичне змагання як фактор духовного збагачення особи; І. В. Янкаускас. Розвиток громадської активності особи в системі народного контролю; О. В. Лазаренко. Діалектика спадковості поколінь; Л. Г. Кисловський. Підвищення інтелектуального рівня трудящих — об'єктивна необхідність науково-технічного прогресу; О. Є. Маноха. Науково-технічна творчість мас — один з важливих факторів підвищення ефективності соціалістичного виробництва; Н. М. Ямко. До питання про співвідношення категорій «управління», «політика», «керівництво»; І. Р. Байрак. До питання про соціальні наслідки науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві; Л. М.

Кравченко. Про співвідношення класових і національних інтересів при соціалізмі; А. Отузов. Про шляхи зближення робітничого класу і колгоспного селянства Туркменської РСР у процесі комуністичного будівництва; О. І. Сердюк. Аграрні перетворення в країнах, що розвиваються і перспективи розвитку національно-визвольних революцій; Л. Ф. Гайдуків, В. Г. Кремень. Боротьба В. І. Леніна проти лівоопортуністичних перекопачень принципу єдності економіки і політики в процесі розв'язання основних завдань перехідного періоду; В. Я. Зіновкін. Класовий зміст виробничого управління та управлінських відносин у сучасному буржуазному суспільстві; О. М. Коваленко. Антикомуністична спрямованість концепцій людини в буржуазній ідеології; Ф. М. Кирилюк. Зміни в професійно-кваліфікаційній структурі пролетаріату країн капіталу; П. Ф. Кравчук. Формування комуністичного світогляду — основа виховання молодого радянського спеціаліста.

Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Вип. 17. Харків. М. В. Кордон. Ради селянських депутатів і аграрний рух у Катеринославській і Херсонській губерніях (вересень — жовтень 1917 р.); П. М. Тригуб. Питання війни та миру на обласних, губернських і повітових з'їздах Рад України (листопад 1917 — березень 1918 р.); І. Ш. Черномаз. Антиробітничу політику гірничопромисловців Півдня Росії в 1917 р.; В. Я. Ревеґук. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки; П. І. Гарчев. Чехословацька Червона гвардія і Червона Армія у боротьбі за владу Рад на Україні на початку 1918 р.; О. В. Гонтар. Економічні відділи профспілок України та їх участь в організації та управлінні виробництвом у 1920—1921 pp.; С. Г. Кащенко. Колгоспне будівництво наприкінці громадянської війни (1920 рік); Ю. І. Кунах. Боротьба Комуністичної партії та уряду України за перетворення споживчої кооперації на соціалістичних началах (березень 1921 — грудень 1922); В. Є. Лобурець. Становлення і розвиток шкіл фабрично-заводського училища на Україні в 1921—1932 pp.; Б. М. Барак. Боротьба робітників сільськогосподарського машинобудування України за поліпшення якості продукції (1931—1932 pp.); З. Г. Лихолобова. Боротьба робітників Донбасу за піднесення вугільної промисловості на початку другої п'ятирічки; І. К. Бойченко. Радянське будівництво на Україні у 1936—1970 pp. в сучасній історіографії; О. С. Ткаченко. Відродження Донбасу — приклад нерушимої дружби робітничого класу СРСР (1943—1945 pp.); О. П. Костянко. Критика В. І. Леніном позиції кадетів відносно столипінської аграрної реформи в роки нового революційного піднесення (1910—1914 pp.); В. Г. Кравченко. До питання про розвиток нафтової промисло-

вості на західноукраїнських землях (середина XIX ст.— до 1939 р.); С. К. Звонська. До характеристики митно-тарифної політики Росії в 60-х—80-х роках XIX ст.; К. І. Юрчук. Про виробничі відносини на вочинних мануфактурах у першій половині XIX ст. на прикладі підприємств Бахметевих; О. П. Умрихіна. До питання про класову боротьбу в Белгородській губернії другої половини XVIII ст.; А. Ф. Репринцев. Проблеми висування робітників і селян до державного та господарського апарату (1917—1937 рр.) в сучасній радянській історіографії.

Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 18. Київ. В. І. Худанич. Політичне співробітництво Радянського Союзу та Угорської Народної Республіки—інтернаціоналізм в дії; М. М. Алексієвець. До питання діяльності Соціалістичної єдиної партії Німеччини по розвитку міждооперативних зв'язків у сільському господарстві НДР; В. Д. Лисоченко. Головні проблеми економічного та політичного становища робітничого класу ФРН після другої світової війни (1949—1973 рр.); А. Ф. Кізченко. Політика правлячих кіл Чехословаччини в період вересневої кризи 1938 р.; Ф. І. Степанов. З історії болгарської імміграції в Росію у 50—60-х роках XIX ст.; О. І. Осташко. Боротьба Французької комуністичної партії за безпосередні інтереси робітничого класу в умовах економічної кризи у Франції (1930—1935 рр.); В. М. Горський, О. І. Сердюк. Аграрно-селянське питання в Індії на сучасному етапі. КПП в боротьбі за радикальну аграрну реформу; Ю. І. Поп. Національна програма австрійської соціал-демократії та її російські критики; В. В. Зайцев. Роль Англії у створенні Балканського союзу 1912 р.; Б. М. Гончар. Близькосхідна криза і політика США в Східному Середземномор'ї; М. К. Матусевич. Вплив сучасного державно-монополістичного капіталізму на прискорення монополізаційних процесів у промисловості США; В. В. Пащук. Перша спроба воєнної інтервенції проти революційної Куби; К. Д. Петряєв. Про основні елементи історіографічних досліджень; Л. В. Баженів. Огляд літератури та архівних джерел про польське повстання 1831 р. на Правобережній Україні.

Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 19. Київ. В. П. Макогон. В. І. Ленін і тактичні погляди СДКПІЛ напередодні революції 1905—1907 рр.; І. Г. Повхан. Боротьба угорських прихильників миру за мир і безпеку народів (1958—1970 рр.); М. І. Турівненко. Встановлення і розвиток зв'язків між істориками РСР і Народної Республіки Болгарії (1944—1948 рр.); В. Д. Лисоченко. Характерні риси та особливості робітничого руху ФРН; Г. В. Павленко. Боротьба німецької соціал-демократії за селянські маси під час підготовки і проведення парламентських

виборів 1903 р.; Л. М. Гордієнко. Особливості безробіття в капіталістичних країнах на сучасному етапі; М. Г. Кукурудзяк. До питання про колоніальний характер політики Австро-Угорщини щодо Буковини (кінець XIX—початок XX ст.); Т. Г. Солтановська. Боротьба Жана-Поля Марата проти жірондистів навесні 1793 р.; В. В. Шаповалов. Економічний розвиток Франції у період Четвертої республіки; О. І. Черноскотов. До питання про єдність профспілкового руху в Англії у 1925—1926 рр. (Боротьба за створення Промислового союзу); І. М. Бірюльов. До питання про радянську історіографію передісторії Листопадової революції у Німеччині (20-і—перша половина 30-х років); М. М. Швагуляк. Німецький робітничий рух 1924—1929 рр. у працях істориків НДР; Л. В. Таран. Деякі тенденції розвитку історичної науки у Франції в першій половині XX ст.

«Архіви України», № 1. О. Г. Мітюков. Здійснення ленинських ідей централізації архівної справи на Україні в 1920—1922 рр.; Г. Я. Сергієнко. До питання про критерії актуальності документальних публікацій; П. С. Дишлевий. Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941—1944 рр.); М. О. Буцько. Донбас відбудовувала вся країна.

«Архіви України», № 2. О. Г. Мітюков. Підсумки роботи архівних установ Української РСР у 1973 році та завдання на 1974 рік; А. В. Кентій, В. П. Бондар. Обговорення завдань четвертого, визначального року п'ятирічки; М. М. Базанова. Питання роботи державних архівів з кінофотофонодокументами; Д. С. Щедрина. Діяльність Одеського губерньського істарту по збиранню історико-революційних документів (1922—1925 рр.); К. Ф. Міщенко. Листівки про всенародну боротьбу з німецькими окупантами на Правобережній Україні (1943—1944 рр.); С. М. Скарбовічук. Визволення Криму (за кінофотофонодокументами ЦДАКФФД УРСР).

«Архіви України», № 3. О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні в 1923—1925 рр. Створення єдиного державного архівного фонду УСРР; Л. Л. Кінзерська. Деякі питання створення джерельної бази з історії народної освіти; С. З. Заремба. Питання хронології України у вітчизняній історіографії; Т. П. Філіпова. Відбудова народного господарства у визволених районах Радянської України в 1943—1944 рр. за кінофотофонодокументами ЦДАКФФД УРСР.

«Архіви України», № 4. До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»; О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні в 1925—1930 рр. І Всеукраїнський з'їзд архівних працівників; Г. В. Стрельський. До питання про зберігання і використання документів мемуарного характеру про Великий Жовтень на Україні; Л. Б. Піль-

кевич. Кінофотодокументи про боротьбу за визволення західних областей України; М. О. Буцько. Донбас відбудувала вся країна; Д. І. Апанович. До 100-річчя з дня народження Д. І. Ульянова.

«Архіви України», № 5. М. О. Буцько. Дружба і братерство народів СРСР у битві за Радянську Україну; В. О. Замлинський. Допомога партизанів радянським військам у боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників; Н. М. Чоломбитко, Є. П. Шаталіна. Із історії братерської допомоги народів Радянського Союзу у відбудові народного господарства Української РСР 1943—1945 рр. (Документи); М. М. Базанова. Документи ЦДАКФФД УРСР про визволення України від німецько-фашистських загарбників; Ю. А. Барштейн. Медалі, присвячені ювілею визволення України; М. О. Рибаків. З літопису боротьби трудящих Дарницького району м. Києва проти німецько-фашистських загарбників; Наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Львова від німецько-фашистських загарбників; Л. М. Міняєва. Документи Львівського обласного архіву про боротьбу трудящих області проти фашистських загарбників; М. П. Тесленко. Перші заходи партійних та радянських органів по ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації. (За документами партархіву Львівського обкому Компартії України); Н. Ф. Врадій. До історії львівських архівів у 1939—1944 р.; Н. К. Кривонос. Пам'ятники визволителям Львівщини.

«Архіви України», № 6. О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні в 1930—1932 рр. II Всеукраїнський з'їзд архівних працівників; О. А. Купчинський. До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя; М. О. Місермап. Удосконалювати роботу госпрозрахункових підрозділів державних архівів.

«Пам'ятники України», № 1. І. Грушецький. Народ і армія (сторінки спогадів); І. Олійник. Знаменній даті присвячена; Л. Солодовник. Нашадкам для прикладу; С. Секиринський. Благородне завдання; І. Мордвіла. В місті-герої Керчі; А. Таран. Берегти і примножувати; В. Горбуленко. Бесіди на агітмайданчику; Т. Єгорова. Запорука успіху; В. Новак. Пропагують медики; С. Шаповалова. Тележурнал «Автографи часу»; П. Самохвалов. Героям-танкістам; Н. Волчкова. Пам'ять про подвиг; Р. Смольговська. Нескореним; В. Пonomarenko. Захисникам Криму; Г. Семилетка. Виховуємо воїнів-патріотів; Т. Криницький. Слава героїв безсмертна; Трудова доблесть Криму; Пам'ятник трьом штурмам Перекопу; Легендарний броньовик; Ю. Воронов. Будинок-музей «Ясочка».

«Пам'ятники України», № 2. Услаavimo героїв праці; Г. Ємченко. На землі Ворошиловградській; М. Мавроді. Старо-

більська районна; Л. Остапенко. Внесок юних; А. Лемешак. Героїка минулого ладихає; П. Вільженко. «Пам'ятники кличуть до подвигу»; О. Морозова. З допомогою активістів; Ю. Курис. Невмируща слава героїв Краснодару; І. Ендебера, П. Калмиков. Увічнюємо пам'ять полеглих; К. Красильников. Парк-музей; С. Сацукевич. Вінок Іллічу від шахтарів; Монумент трудівнику Луганщини; Пам'ятник — паровоз; Пам'ятна дошка на батьківщині стахановського руху; Творцю вугільного комбайна; Першовідкривачеві Донбасу; Пам'ятник Л. І. Лутугіну; Р. Володарський. Скульптурний образ О. Пархоменко; Погруддя двічі Героїв Радянського Союзу; Л. Марченко. Стоять у селі обеліски; «Політрук Андрухаєв»; Т. Вороняк. Імені Меліка Гусейнова; В. Педак. Воїнам — землякам; П. Алексєнцев. 569-й мінометний полк; Л. Павлова. Пошук триває; Д. Телегін. Знахідки краєзнавців; Берегти науково-технічну спадщину.

«Пам'ятники України», № 3. IV пленум правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Пам'ятаємо, увічнюємо. (Зиступів учасників пленуму); Постанова IV пленуму Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури; І. Горобець. Славні сторінки історії; Н. Кундіренко. Бережемо пам'ять про подвиг; І. Наливайко. Дорогому вождо; Г. Огагін. Народний університет «Пам'ятники Полтавщини»; В. Мартусь. Пам'ятки технічного прогресу; А. Гриценко. Кременчуцький кінолекторій; І. Лахач. У Лохвицькій районній; В. Малик. На прикладах батьків; В. Микитенко. Полтава — Куйбишев; М. Конопля. Звеличення людей подвигу; Н. Малюченко. Ветерану праці; С. Самсоненко. На честь односельчан; Семінар голів та членів бюро секцій воєно-історичних пам'ятників; І. Вовченко. Легендарна операція; Зоря перемоги над Донбасом; Д. Макаренко. Здрастуй, рідна земле!; М. Ткаченко. Долаючи ворожий опір...; М. Мазур. Запорізький плацдарм; В. Терещенко. Героям форсування Дніпра; П. Бурлай, М. Борш. Старосільський народний.

«Пам'ятники України», № 4. V пленум правління Товариства; В. Петрикін. Виховувати активних будівників комунізму; Г. Богданов. Народження традицій; Г. Каневський. Подвиг на Дніпрельстані; В. Багулін. Біля пам'ятників Вічної Слави; Л. Зражевська. Маршрути юних; Л. Жученко. До тебе промовляє мужність; В. Меєрсон. На подвигах батьків; І. Дериглазов. Мелітопольський народний університет пропаганди пам'ятників; М. Клименко. Пам'ять невмируща; Н. Божко. Головне завдання; В. Уманський. Запорізькі меморіали; В. Повійчук. У боях за Кіровоградщину; Безсмертна земля; Після запеклих боїв; М. Боянжу, М. Петренко. Мужності і героїзму...; Л. Кубицька. Ви-

зволенья Коломиї; Ю. Бугай. Визволення Хмельниччини; І. Козачук. Як життєдайне сонце...; М. Кузик. Вияв шани народної; Здрастуй, Одесо!; Ф. Рещук. Від Перекопу до Севастополя; В. Бадяк. Вони житимуть вічно; Б. Венков. За радянське Прикарпаття; І. Корнійчук. Їх ратний подвиг — безсмертний; В. Самойлов. Із полум'я суворих громиць.

«Археологія», № 13, Київ. І. Г. Шовкопляс. Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади; Л. І. Крушельницька. Пам'ятки могильнянського типу; Л. Д. Фомін. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі; С. В. Смирнов. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті; А. П. Савчук. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї; І. Т. Черняков. Курйильніща доби бронзи з Південного Побужжя; І. М. Шарафутдінова. Знахідки доби бронзи поблизу с. Деревка на Дніпрі; А. О. Шепинський, [О. М. Черепанова]. Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки; В. К. Воляник. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь; О. М. Приходнюк. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ; К. І. Красильников. Житло салтівської культури на Донеччині; Б. О. Тимошук. Слов'янське городище Грозинці на Буковині; М. Л. Швецов. Багате кочівницьке поховання з Донбасу; С. О. Бєляєва. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.

«Археологія», № 14, Київ. С. О. Висоцький. Деякі питання історичної інтерпретації софійських графіті; В. Д. Баран. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (історія вивчення); Т. Б. Барцева. Про металургійні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. та в перших століттях н. е.; Л. В. Вакуленко, З. В. Янушевич. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.;

М. І. Гладких, І. Б. Люрін. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині; В. К. Пясецький. Верхньопалеолітична стоянка Славути; В. І. Непріна. Максаківське багатощарове поселення на Чернігівщині; К. І. Красильников. Археологічні розвідки на р. Луганці; П. І. Хавлюк. Заячівський могильник на Вінниччині; Г. Г. Мезенцева, В. Д. Гопак. Залізні вироби з стародавнього Белгорода.

«Нумизматика и сфрагистика», № 5, Київ. А. Д. Рогальський. К вопросу о монетах скифского царя Атея; В. А. Анохин. Сицилийская техника литья монетных заготовок в Херсонесе; Н. А. Фролова. Денежное обращение Боспора в 45—234 гг. н. э.; И. Г. Спасский. Накануне тысячелетия монетной чеканки древней Руси; В. А. Гавриленко. Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России; В. А. Дуров. Русские боевые награды за Полтавское сражение; И. Г. Спасский. Черниговские школьные медали XVIII в.; А. П. Шишкин. Металлические боны Украины конца XIX — начала XX в.; И. С. Пиоро, А. Г. Герцен. Клад антонинианов из с. Долинное Крымской области; А. М. Галевич. Клад херсонско-византийских монет из окрестности Херсонеса; М. И. Золотарев. Средневековый набор разновесов из Херсонеса; В. Г. Пучко. Вислая печать Владимира Мономаха; П. А. Горishний, М. И. Ягодзинский. Клад монет начала XVII в. из с. Аркадиевцы Хмельницкой области; В. Я. Каплун. Два клада монет XVI—XVII вв. из Житомирской области; Д. Я. Берг. Некоторые клады монет XVI—XVII вв., найденные на территории СССР; Н. А. Соболева, А. С. Мельникова. Клад западноевропейских и русских монет XVII в. из Форостовичей; В. Н. Рябцевич. Монетные клады второй четверти XVIII — первой половины XIX в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии.

Хроніка та інформація

Відзначення 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ХАРКОВІ

26 квітня ц. р. у Харківському державному університеті відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Ініціатором її скликання була опорна кафедра історії КПРС Харківського держуніверситету.

На конференцію, в якій взяли участь викладачі історії КПРС вузів міста, було представлено близько 20 доповідей і повідомлень.

З великим інтересом присутні заслухали доповіді професорів зав. кафедрою історії КПРС ХДУ Г. М. Окладного — «Діяльність місцевих партійних організацій по виконанню рішень ЦК ВКП(б) і постанов ДКО по підготовці до розгрому німецько-фашистських військ» та О. О. Воскресенського — «Харківський держуніверситет в початковому періоді Великої Вітчизняної війни».

Доценти ХДУ Е. Ю. Маленко, І. В. Гнідаш, В. О. Кравченко, О. В. Кузьмін у своїх змістовних пові-

домленнях розповіли про трудовий подвиг радянського народу в ім'я перемоги, визволення Криму, героїзм радянських прикордонників на останньому етапі Великої Вітчизняної війни та про визвольну місію Радянської Армії в роки другої світової війни, а ст. викл. Д. А. Ушаков на багатьох прикладах розкрив одне з джерел перемоги у Великій Вітчизняній війні — дружбу народів.

Затамувавши подих, учасники конференції слухали розповідь доц. М. Г. Бесєдіна — «З історії діяльності радянської розвідки у німецькому шпигунсько-диверсійному центрі «Оріон» в роки Великої Вітчизняної війни».

У конференції взяли участь і аспіранти, які навчаються на кафедрі історії КПРС ХДУ. Цікавим був виступ аспірантки Р. Н. Шевченко — «Молодь країни вивчає бойові традиції народу».

У заключному слові проф. Г. М. Окладной підбив підсумки її роботи.

В. О. Корнілова

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ

6 травня 1975 р. у Львівському центральному державному історичному архіві УРСР відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

З доповіддю «КПРС — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» на конференції виступив полковник Радянської Армії Б. М. Базієв. «Критика буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної війни» — тема виступу к. і. н., доц. М. М. Волянюка. Колишній борець 9-ї прикордонної застави С. Т. Бобрьонюк розповів про героїчну оборону Брестської

фортеці в перші місяці Великої Вітчизняної війни. Зав. партійним архівом Львівського обласного комітету Компартії України М. П. Тесленко прочитав реферат «Братерська допомога народів Радянського Союзу у відбудові народного господарства Львівщини». З оглядом «Пам'ятники Героям Радянського Союзу на Львівщині» познайомила учасників конференції та гостей к. і. н., зав. відділом Львівського державного історичного музею Н. К. Кривонос.

Учасники конференції оглянули виставку документальних матеріалів.

О. П. Кріль

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

18 квітня ц. р. у Чернівецькому Будинку офіцерів відбулася військово-історична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В ній взяли участь науковці та викладачі вузів і середніх спеціальних навчальних закладів міста, вчителі, студенти, представники трудових колективів, військовослужбовці, ветерани Великої Вітчизняної війни.

Вступним словом конференцію відкрив секретар Чернівецького обкому Компартії України М. І. Іванеско.

З доповідями і повідомленнями на теми: «КПРС — нахненник і організатор Перемоги радянського народу та його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні», «Героїзм радянських прикордонників, виявлений у перші дні Великої Вітчизняної війни», «Трудовий подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни», «Комуністична партія — організатор і керівник всенародної боротьби в тилу ворога», «Всесвітньо-історичне значення перемоги

радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Критика буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни» та «Зовнішнь-політична діяльність КПРС по втіленню в життя Програми миру» виступили військовослужбовці В. Г. Курчавін, Д. М. Ткаченко, О. С. Куртєєв, кандидати історичних наук, доценти Чернівецького державного університету М. О. Ліщенко, В. М. Малишко, доц. Чернівецького медичного інституту В. В. Тимченко та ст. викл. університету М. І. Челов.

Із спогадами про бойові дії радянських військ та партизанів в роки Великої Вітчизняної війни виступили ветерани війни: Герой Радянського Союзу, майор у відставці І. Ф. Козачук, підполковник у відставці П. С. Світко, полковник у відставці В. П. Дехтярьов, майор у відставці, колишній командир полку партизанського з'єднання С. А. Ковпака М. А. Шолін.

С. І. Комарницький

*

*

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ,
ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
ЗАКАРПАТТЯ З УРСР

17—18 квітня 1975 р. в Ужгороді відбулася республіканська науково-теоретична конференція «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС», приурочена 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Її організували Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерство освіти УРСР, Інститут історії Академії наук Української РСР та Ужгородський державний університет.

У роботі конференції взяли участь 74 науковці з 14 вузів і наукових установ Радянської України (Ужгородського, Чернівецького, Львівського університетів, Івано-Франківського, Дрогобицького, Вінницького, Черкаського, Ізмайльського, Луцького педінститутів, Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова, Ворошиловградського машинобудівного, Дніпропетровського індустріального, Чернівецького медичного інститутів та Івано-Франківського інституту нафти і газу).

На засіданнях трьох секцій було заслухано понад 60 доповідей і повідомлень. Робота конференції розпочалася пленарним засіданням.

Вступним словом конференцію відкрив голова оргкомітету, ректор Ужгородського держуніверситету, проф. Д. В. Челур. З великим інтересом були заслухані доповіді

чл.-кор. АН УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР І. М. Мельникової «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні — вирішальна передумова возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі» та секретаря Закарпатського обкому Компартії України, к. і. н. Г. І. Шмалюка «Возз'єднання і розквіт Закарпаття в сім'ї радянських народів-братів».

Після пленарного засідання робота продовжувалась у трьох секціях. На двох засіданнях першої секції «Комуністи на чолі боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною» (керівник секції — доц. зав. кафедрою філософії Ужгородського держуніверситету В. М. Лендел).

Цікавими і змістовними були виступи професорів М. В. Трояля (Ужгород), П. М. Лісового (Вінниця), доцентів В. М. Лендела, В. В. Хайласа, В. В. Делегана, Л. М. Бахматової (Ужгород), І. М. Шумейко, М. Н. Рехтмана (Івано-Франківськ), ст. викладачів О. П. Литвинова, І. Ф. Короля (Ужгород), асистентів Л. К. Пилипів (Івано-Франківськ), В. М. Сегедн (Ужгород) та ін. У доповідях і повідомленнях підкреслювалась керівна роль комуністів у боротьбі за возз'єднання

українських земель в єдиній Українській Радянській державі, висвітлювалася їх діяльність у комсомольських, профспілкових та модрівських організаціях. Значна увага була приділена питанням історіографії, а також критичні буржуазних фальсифікаторів.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь 6 чол. Змістовний аналіз виступів учасників першої секції зробив член оргкомітету конференції, д. і. н., проф., зав. кафедрою історії України Київського держуніверситету І. І. Компанієць.

Друга секція «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні — вирішальний фактор возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі» (керівник — ректор Черкаського педінституту, проф. О. В. Тканко) працювала один день. На ній було заслухано 9 доповідей і повідомлень, виступів науковцями Ужгородського державного університету, Черкаського, Ізмайльського та Луцького педінститутів, а також директором Мукачівської середньої школи № 3.

Цікавим і змістовним був виступ учасника партизанського руху на Україні, Героя Радянського Союзу О. В. Тканка, який розповів про партизанський рух і підпільну боротьбу на Закарпатті в роки другої світової війни. Ст. викладач Ужгородського держуніверситету О. Д. Довганич свій виступ присвятив участі молоді Закарпаття в боротьбі проти фашизму (1939—1944 рр.), «Визволення Закарпаття — інтернаціональний подвиг Радянської Армії» — тема доповіді проф. В. І. Худаніча. В доповідях і повідомленнях другої секції було показано боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти фашистського іґа, їх участь у підпільному і партизанському русі, розкрито інтернаціональний характер цього руху.

Значний інтерес викликала робота другої секції «Розквіт України у складі СРСР, соціалістичні перетворення в західних областях України — торжество лєнінської національної політики КПРС» (керівник — доцент Ужгородського держуніверситету М. П. Макара). Ця тема прозвучала також у доповідях та повідомленнях доцентів М. В. Загайного (Чернівці), Д. Д. Куська (Львів), М. П. Макари, Й. О. Баглая, М. М. Болдижара, Г. П. Благі, Н. П. Мішенка, І. С. Кулагіна

(Ужгород) та ін. Аргументовану критику буржуазно-націоналістичних фальсифікацій розвитку Радянської України в братній сім'ї народів СРСР, визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною дали у своїх виступах доценти В. В. Засанський (Український поліграфічний інститут ім. Івана Федорова) та С. М. Білак (Ужгород). У своїх виступах доповідачі наголошували, що визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, братерська безкорислива допомога йому радянських народів-братів дали змогу швидко ліквідувати віковічну відсталість краю, забезпечити розквіт економіки, науки, культури, піднесення добробуту трудящих орденоносного Закарпаття, Буковини та інших західноукраїнських земель. Виступаючи підкреслювали, що розквіт Закарпаття в сім'ї народів-братів СРСР — результат повсякденного піклування Комуністичної партії Радянського Союзу, особисто Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС тов. Л. І. Брежнєва і що здобутки трудящих західноукраїнських земель, у тому числі й Закарпаття, за роки Радянської влади — один з яскравих проявів торжества лєнінської національної політики КПРС.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь М. В. Загайний, Д. Д. Кусько, В. М. Холєвчук, В. Г. Ковешніков, О. Ф. Ландовський, М. М. Болдижар, І. М. Горват, які підкреслили наукове та пізнавальне значення цієї конференції.

Республіканська науково-теоретична конференція пройшла на належному організаційному та ідейно-теоретичному рівні, її матеріали сприятимуть дальшому поліпшенню розробки наукової проблеми «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество лєнінської національної політики КПРС», підвищенню рівня викладання суспільних дисциплін, поліпшенню комуністичного виховання трудящих і студентської молоді.

Враховуючи важливість і актуальність наукових проблем, що розглядалися на засіданнях секцій, матеріали конференції будуть видані окремою книгою.

Після закінчення конференції її учасники відвідали Закарпатський музей народної архітектури та побуту.

Г. В. Божук, В. В. Делеган, І. Ф. Король

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ДОГОВОРУ ПРО ДРУЖБУ, СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГУ МІЖ СРСР І ПНР

12—13 травня 1975 р. у Львові в Інституті суспільних наук Академії наук УРСР відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР.

Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР, правління обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби і правління обласної організації Товариства «Знання».

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

18 квітня ц. р. у Чернівецькому Будинку офіцерів відбулася військово-історична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В ній взяли участь науковці та викладачі вузів і середніх спеціальних навчальних закладів міста, вчителі, студенти, представники трудових колективів, військовослужбовці, ветерани Великої Вітчизняної війни.

Вступним словом конференцію відкрив секретар Чернівецького обкому Компартії України М. І. Іванеско.

З доповідями і повідомленнями на теми: «КПРС — натхненник і організатор Перемоги радянського народу та його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні», «Героїзм радянських прикордонників, виявлений у перші дні Великої Вітчизняної війни», «Трудовий подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни», «Комуністична партія — організатор і керівник всенародної боротьби в тилу ворога», «Всесвітньо-історичне значення перемоги

радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Критика буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни» та «Зовнішньо-політична діяльність КПРС по втіленню в життя Програми миру» виступили військовослужбовці В. Г. Курчавін, Д. М. Ткаченко, О. С. Куртєєв, кандидати історичних наук, доценти Чернівецького державного університету М. О. Ліщенко, В. М. Малишко, доц. Чернівецького медичного інституту В. В. Тимченко та ст. викл. університету М. І. Челов.

Із спогадами про бойові дії радянських військ та партизанів в роки Великої Вітчизняної війни виступили ветерани війни: Герой Радянського Союзу, майор у відставці І. Ф. Козачук, підполковник у відставці П. С. Світко, полковник у відставці В. П. Дехтярьов, майор у відставці, колишній командир полку партизанського з'єднання С. А. Ковпака М. А. Шолін.

С. І. Комарницький

*

*

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ,
ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
ЗАКАРПАТТЯ З УРСР

17—18 квітня 1975 р. в Ужгороді відбулася республіканська науково-теоретична конференція «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС», присвячена 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Її організували Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерство освіти УРСР, Інститут історії Академії наук Української РСР та Ужгородський державний університет.

У роботі конференції взяли участь 74 науковці з 14 вузів і наукових установ Радянської України (Ужгородського, Чернівецького, Львівського університетів, Івано-Франківського, Дрогобицького, Вінницького, Черкаського, Ізмайльського, Луцького педінституту, Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова, Ворошиловградського машинобудівного, Дніпродзержинського індустріального, Чернівецького медичного інститутів та Івано-Франківського інституту нафти і газу).

На засіданнях трьох секцій було заслухано понад 60 доповідей і повідомлень. Робота конференції розпочалася пленарним засіданням.

Вступним словом конференцію відкрив голова оргкомітету, ректор Ужгородського держуніверситету, проф. Д. В. Челур. З великим інтересом були заслухані доповіді

чл.-кор. АН УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР І. М. Мельникової «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні — вирішальна передумова возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі» та секретаря Закарпатського обкому Компартії України, к. і. н. Г. І. Шманька «Возз'єднання і розквіт Закарпаття в сім'ї радянських народів-братів».

Після пленарного засідання робота продовжувалась у трьох секціях. На двох засіданнях першої секції «Комуністи на чолі боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною» (керівник секції — доц. зав. кафедрою філософії Ужгородського держуніверситету В. М. Лендел).

Цікавими і змістовними були виступи професорів М. В. Трояна (Ужгород), П. М. Лісового (Вінниця), доцентів В. М. Лендела, В. В. Хайпаса, В. В. Делєгана, Л. М. Бахматової (Ужгород), І. М. Шумейко, М. Н. Рехтмана (Івано-Франківськ), ст. викладачів О. П. Литвинова, І. Ф. Короля (Ужгород), асистентів Л. К. Пилипів (Івано-Франківськ), В. М. Сегедн (Ужгород) та ін. У доповідях і повідомленнях підкреслювалась керівна роль комуністів у боротьбі за возз'єднання

українських земель в єдиній Українській Радянській державі, висвітлювалася їх діяльність у комсомольських, профспілкових та модрівських організаціях. Значна увага була приділена питанню історіографії, а також критичі буржуазних фальсифікаторів.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь 6 чол. Змістовний аналіз виступів учасників першої секції зробив член оргкомітету конференції, д. і. н., проф., зав. кафедрою історії України Київського держуніверситету І. І. Компанієць.

Друга секція «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні — вирішальний фактор возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі» (керівник — ректор Черкаського педінституту, проф. О. В. Тканко) працювала один день. На ній було заслухано 9 доповідей і повідомлень, виступів науковцями Ужгородського державного університету, Черкаського, Ізмаїльського та Луцького педінститутів, а також директором Мукачівської середньої школи № 3.

Цікавим і змістовним був виступ учасника партизанського руху на Україні, Героя Радянського Союзу О. В. Тканка, який розповів про партизанський рух і підпільну боротьбу на Закарпатті в роки другої світової війни. Ст. викладач Ужгородського держуніверситету О. Д. Довганич свій виступ присвятив участі молоді Закарпаття в боротьбі проти фашизму (1939—1944 рр.), «Визволення Закарпаття — інтернаціональний подвиг Радянської Армії» — тема доповіді проф. В. І. Худаніча. В доповідях і повідомленнях другої секції було показано боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти фашистського іга, їх участь у підпільному і партизанському русі, розкрито интернаціональний характер цього руху.

Значний інтерес викликала робота третьої секції «Розквіт України у складі СРСР, соціалістичні перетворення в західних областях України — торжество ленінської національної політики КПРС» (керівник — доцент Ужгородського держуніверситету М. П. Макара). Ця тема прозвучала також у доповідях та повідомленнях доцентів М. В. Загайного (Чернівці), Д. Д. Куська (Львів), М. П. Макари, Й. О. Баглая, М. М. Болдижара, Г. П. Благі, Н. П. Мішенка, І. С. Кулагіна

(Ужгород) та ін. Аргументовану критику буржуазно-націоналістичних фальсифікацій розвитку Радянської України в братній сім'ї народів СРСР, визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною дали у своїх виступах доценти В. В. Засанський (Український поліграфічний інститут ім. Івана Федорова) та С. М. Білак (Ужгород). У своїх виступах доповідачі наголошували, що визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, братерська безкорислива допомога йому радянських народів-братів дали змогу швидко ліквідувати віковичну відсталість краю, забезпечити розквіт економіки, науки, культури, піднесення добробуту трудящих орденоносного Закарпаття, Буковини та інших західноукраїнських земель. Виступаючи підкреслювали, що розквіт Закарпаття в сім'ї народів-братів СРСР — результат повсякденного піклування Комуністичної партії Радянського Союзу, особисто Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС тов. Л. І. Брежнєва і що здобутки трудящих західноукраїнських земель, у тому числі й Закарпаття, за роки Радянської влади — один з яскравих проявів торжества ленінської національної політики КПРС.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь М. В. Загайний, Д. Д. Кусько, В. М. Холєвчук, В. Г. Ковешніков, О. Ф. Ландовський, М. М. Болдижар, І. М. Горват, які підкреслили наукове та пізнавальне значення цієї конференції.

Республіканська науково-теоретична конференція пройшла на належному організаційному та ідейно-теоретичному рівні, її матеріали сприятимуть дальшому поліпшенню розробки наукової проблеми «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС», підвищенню рівня викладання суспільних дисциплін, поліпшенню комуністичного виховання трудящих і студентської молоді.

Враховуючи важливість і актуальність наукових проблем, що розглядалися на засіданнях секцій, матеріали конференції будуть видані окремою книгою.

Після закінчення конференції її учасники відвідали Закарпатський музей народної архітектури та побуту.

Г. В. Божук, В. В. Делеган, І. Ф. Король

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ДОГОВОРУ ПРО ДРУЖБУ, СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГУ МІЖ СРСР І ПНР

12—13 травня 1975 р. у Львові в Інституті суспільних наук Академії наук УРСР відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР.

Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР, правління обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби і правління обласної організації Товариства «Знання».

У конференції взяли участь 80 представників з 8 міст Радянського Союзу, в тому числі з Москви і Києва. Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н., доц. В. П. Чугайов. Він привітав учасників конференції і відзначив, що народи Радянського Союзу та Польської Народної Республіки святкують 30-річчя договору в монопітній єдності і згуртованості країн соціалізму.

На пленарному засіданні було заслухано доповідь заступника голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, д. і. н. П. М. Калениченка (Інститут історії АН УРСР) «Радянсько-польський Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу і його роль у зміцненні братніх відносин між народами СРСР та ПНР». Доповідач підкреслив, що лише три дні тому трудящі нашої могутньої Батьківщини, народи соціалістичних країн, все прогресивне людство урочисто й радісно відзначили знаменну дату — 30-річчя великої Перемоги над фашизмом.

21 квітня 1945 р., коли ще точилися завсершальні бої Великої Вітчизняної війни, в Москві було підписано радянсько-польський Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. Цей договір юридично закріпив дружні відносини між СРСР і Польщею, що склалися в ході визвольної боротьби проти найлютішого ворога людства — німецького фашизму. В основі договору лежать ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму. Він сприяє дальшому зміцненню могутності й згуртованості всієї соціалістичної співдружності.

Доповідач наголошує, що за 30 років ПНР досягла значних успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства, у здійсненні культурної революції. Її промислове виробництво майже в 20 разів перевищує довоєнний рівень. Нині радянсько-польське співробітництво охоплює всі галузі економічного, політичного і культурного життя. Велику роботу проводить Товариство радянсько-польської дружби, яке знайомить трудящих СРСР з досягненнями братнього польського народу.

На пленарному засіданні було заслухано доповідь доц. кафедри нової і новітньої історії Львівського держуніверситету, к. і. н. І. І. Белякевича «Внутрішні передумови утворення ПНР — організатора і керівника боротьби польського народу за національне і соціальне визволення».

Учасники конференції заслухали також доповідь зав. кафедрою Чернівецького державного університету, д. і. н. І. М. Теодоровича «Історичне значення Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Союзом РСР і Польщею». Доповідач підкреслив, що договір 1945 р. був продовжений у Варшаві в 1965 р. і з самого початку став зразком нового типу взаємин між народами, заснованих на соціалістичних засадах.

На цьому ж пленарному засіданні виступив директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов з доповіддю «Генезис і історичні корені радянсько-польської дружби». Він звернув увагу слухачів на те, що основа дружби наших народів була закладена ще в далекому минулому, але тільки з виходом на політичну арену робітничого класу взаємини між двома народами стали будуватися на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Після пленарного засідання учасники конференції продовжували свою роботу на засіданнях двох секцій: «Революційні передумови і становлення народної влади в Польщі» та «Соціалістичне будівництво в Польській Народній Республіці», де було заслухано й обговорено 18 доповідей. Зокрема, з доповідями на першій секції виступили: Л. О. Любимський (Львівське вище військово-політичне училище) «Значення великих битв Радянської Армії для розвитку визвольної боротьби польського народу», І. М. Мірошніченко (Тернопільський медичний інститут) «Політико-виховна робота в з'єднаннях Війська Польського в період остаточного визволення Польщі і на завершальному етапі війни в Європі (січень—травень 1945 р.)», Л. О. Запашківський (Львівський державний університет) «Визволення Червоною Армією східних польських земель у 1944 р. та деякі питання формування нових радянсько-польських відносин», Г. В. Гордієнко (Львівське вище військово-політичне училище) «Використання радянського досвіду організації культурно-виховної роботи в польських військових формуваннях на території СРСР (1943—1945 рр.)», викладачі Дніпропетровського державного університету М. А. Рудий «Формування єдиного робітничого фронту в Польщі (1944—1945 рр.)» і Т. Г. Медоварова «Участь польського селянства в створенні місцевих органів народної влади (1944 р.)», С. С. Паливода (Львівський політехнічний інститут) «Організація польських антифашистів у Бухенвальді в боротьбі проти гітлеризму», Г. С. Кручкович (Львівський політехнічний інститут) «Діяльність польських інтернаціоналістів у зміцненні органів Радянської влади і їх участь у боротьбі проти білопольських військ у 1920 році» та зав. відділом Львівського історичного музею, к. і. н. Н. К. Кривоніс «Використання пам'ятників польської культури на Львівщині в зміцненні дружби українського і польського народів».

У другій секції було заслухано доповідь к. і. н. В. К. Мороза (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Утворення світової системи соціалізму і суттєві зміни у співвідносинні сил на міжнародній арені». З ґрунтовною доповіддю виступив к. економ. н. Г. І. Ковальчак (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Економіка ПНР в системі країн — членів РЕВ». К. і. н. Ю. І. Макар (Чернівецький державний університет) виступив з доповіддю «Політичне ста-

новище в Польщі після вигнання гітлерівських окупантів». «Роль газети «Трибуна люду» в боротьбі за будівництво розвинутого соціалістичного суспільства» — тема доповіді І. Д. Лося (Львівський державний університет). Цікавими були також доповіді О. М. Росинського (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Робітничий клас в Польщі — керівна сила будівництва соціалізму» і Р. А. Зозуляк «Про сучасну реформу в системі народної освіти в Польщі» (Інститут суспільних наук АН УРСР) та ін.

На заключному пленарному засіданні з доповіддю «Розвиток радянсько-польських економічних співвідносин (1944—1975 рр.)» виступив д. і. н. з Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР О. Я. Манусевич. Доповідач підкреслив, що ра-

дянсько-польський Договір був найважливішим юридичним документом у встановленні дружніх взаємовідносин між Радянським Союзом і Польщею.

На заключному пленарному засіданні з підсумками про роботу секції виступили П. М. Калениченко та І. М. Теодорович, які відзначили, що конференція показала кількісне і якісне зростання полоністичних досліджень радянської історичної науки.

Із заключним словом виступив директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов, який вказав на політичне значення конференції. Він також висловив подяку всім учасникам конференції та побажав, щоб ці конференції стали традиційними.

В. К. Мороз

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ СПІВРОБІТНИКІВ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

21 лютого 1975 р. у м. Києві відбулася республіканська наукова конференція співробітників державних і партійних архівів Української РСР, присвячена обговоренню завдань архівних установ по поліпшенню науково-довідкового апарату до архівних фондів. В її роботі взяли участь працівники державних і партійних архівів усіх областей республіки, співробітники Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, зокрема, члени його наукової ради, Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства і архівної справи, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, завідувачі кафедрами історії СРСР і історії УРСР та викладачі вузів Донецької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Одеської, Полтавської, Харківської і Чернігівської областей.

На конференції був присутній перший заступник керуючого справами Ради Міністрів УРСР Г. Ф. Яремчук.

Було заслухано доповіді начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, к. і. н. О. Г. Мітюкова і наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, к. і. н. Д. С. Щедріної.

О. Г. Мітюков підкреслив роль і значення науково-інформаційної діяльності архівних установ у розвитку народного господарства, державного управління, науки і культури нашої країни. Зокрема, він навів такі дані: за 1971—1974 рр. архівні устано-

ви республіки викопали 8 тис. тематичних запитів, видали 418 тис. довідок соціально-правового характеру; 600 тис. справ одержали 20 тис. дослідників; понад 1 млн. документів і 10 тис. фотодокументів архівів були використані при підготовці 26-того видання «Історія міст і сіл Української РСР», десятки тисяч копій документів експонувалися на виставках, стали матеріалом для радіо- і телепередач.

Виконання такої великої роботи, відзначив доповідач, стало можливим завдяки існуючій у державних архівах УРСР системі інформаційних довідників про склад і зміст документів, що є в них, — описів, каталогів, які містять 4,8 млн. карток, 24 путівників по фондах держархівів, оглядів, покажчиків тощо.

Державний архівний фонд республіки налічує 31 млн. справ, для зберігання яких створені всі необхідні умови; за останнє десятиріччя для третини державних архівів збудовано нові спеціальні приміщення, що обладнані сучасною технікою. Архівні установи УРСР укомплектовані висококваліфікованими спеціалістами — істориками-архівістами, які працюють у тісному контакті з науковою громадськістю.

Дальше вдосконалення науково-інформаційної діяльності архівних установ Української РСР, наголосив О. Г. Мітюков, буде їх відповіддю на повсякденну турботу партії і уряду про розвиток і поліпшення архівної справи в нашій країні.

Про широке використання документів партійних архівів при дослідженні і теоретичній розробці проблем розвитку соціалізму в СРСР, про узагальнення досвіду багатопартійної партійної і радянської роботи йшлося у доповіді Д. С. Щедріної. На

базі документів партійних архівів в нинішній п'ятирічці опубліковано 12 нарисів з історії партійних організацій, 17 збірників документів і матеріалів, 3 збірники статей і 3 статистичних, 8 брошур. Завідуючі партійними архівами брали активну участь у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР».

Понад 7,3 млн. справ, що зберігаються в архівах, підкреслила доповідач, становлять невичерпну джерельну базу для розвитку суспільних наук, теоретичної і пропагандистської діяльності нашої партії. Робота партійних архівів будується на системі інформаційних довідників, до якої входять 138 тис. описів, каталог, тематичні й алфавітні картотеки, 55 фондів і тематичних оглядів, 311 історичних довідок.

У доповідях було дано глибокий аналіз стану і якості всіх видів інформаційних довідників по фондах державних і партійних архівів, виявлено окремі недоліки в роботі по їх підготовці, визначено перспективи поліпшення науково-інформаційної діяльності архівних установ республіки.

В обговоренні доповідей взяли участь директори і начальники відділів державних архівів, завідувачі партійними архівами обкомів Компартії України, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, ст. н. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. А. В. Санцевич, зав. кафедрою архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н. В. І. Стрельський, директор ВНДІДАС, к. філос. н. О. П. Курантов, начальник відділу науково-довідкового апарату і обліку архівних фондів Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР К. В. Крестовська.

Конференція сприяла дальшому зміцненню ділових контактів співробітників державних і партійних архівів, наукової громадськості республіки, координації їх діяльності, що є значним внеском у розвиток радянської історичної науки.

А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш

ЗА ДАЛЬШЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КІРС

Питання поліпшення методики викладання історії КІРС, поглиблення наукової розробки її проблем детально обговорювалися на зустрічі слухачів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка і викладачів вузів столиці України з авторським колективом навчального посібника «Методика преподавания истории КПСС в высшей школе» (К., 1974).

На відміну від багатьох праць з даного питання в цій книзі стисло розкрито основні проблеми методики викладання історії КІРС, узагальнено великий досвід, набутий викладачами вузів країни, а також ІПК при КДУ у процесі читання лекцій і проведення методичних семінарів, зроблено нові теоретичні висновки і дано практичні поради. У посібнику чітко визначено поняття «методика викладання історії КІРС як науки», зміст її предмета, сформульовано її завдання, переконливо розкрито зв'язок методики з предметом історико-партійної науки, показано основні методологічні принципи викладання історії КІРС — принципи партійності та історизму. Це дало змогу авторам накреслити шляхи дальшого вдосконалення викладання історії КІРС та посилення її виховних функцій.

Книга складається з 15 розділів, які умовно можна розділити на три групи: перша — присвячена науковим, педагогічним і психологічним основам методики,

її основним категоріям, завданням кафедр в організації навчального процесу; друга — основним формам навчального процесу; третя — важливим проблемам методики викладання історії КІРС. Достойством цього методичного посібника є й те, що в ньому вміщено такі розділи, як «Організація та планування кафедрою навчального процесу з історії КІРС», «Використання історико-партійної літератури і джерел», «Залучення студентів до науково-дослідної роботи», «Комуністичне виховання студентів у процесі викладання історії КІРС» та ін., чого бракувало іншим книгам з даної тематики.

Загалом праця, як відзначили усі учасники зустрічі, написана на високому науково-теоретичному рівні, в ній ґрунтовно розкрито порушені питання. Водночас вони висловили ряд зауважень і побажань, які слід врахувати при перевиданні книги. Зокрема, доц. Саратовського політехнічного інституту І. Г. Сидоркін вважає доцільним перенесення другого розділу «Організація і планування кафедрою навчального процесу з історії КІРС» в кінець книги, що сприяло б глибшому розкриттю ролі окремих викладачів і кафедр у цілому в удосконаленні навчально-методичної та виховної роботи в процесі викладання історії КІРС. За рахунок скорочення описового матеріалу (про порядок і строки складання звітів викладачів і кафедр) запропоновано детальніше висвітлити питання про форми методичної роботи кафедри, шляхи її уза-

гальнення та порядок оформлення у різних документах.

Дев'ятий розділ «Зв'язок викладання історії КПРС з сучасністю, з практикою комуністичного будівництва», на думку промовців, краще було б дати одразу після першого, тринадцятий — «Використання наочності і застосування технічних засобів навчання» — перед розділами про форми навчального процесу, а викладання історії КПРС на вечірньому та заочному відділеннях присвятити окремі розділи. Безперечно, ці пропозиції заслуговують на увагу.

Учасники зустрічі підкреслювали, що саме завдяки розкриттю у першому розділі посібника методологічних, логічних, гносеологічних і дидактичних основ методики викладання історії КПРС, визначенню завдань наукової методики і виділенню її категорій — методів навчання, методичних форм викладання, методичних засобів, методичних прийомів авторам книги вдалося ґрунтовно висвітлити всі питання.

Багато промовців зазначало, що в книзі правильно показано роль лекції як провідної форми навчального процесу, необхідність синтезованого підходу до вивчення історії КПРС, що дозволяє, поперше, краще зрозуміти завдання всього курсу, намітити основні шляхи викладання і, відповідно, визначити мету кожної лекції; по-друге, успішніше використовувати виховні функції курсу.

Велику увагу присутні приділили таким питанням, як співвідношення змісту лекції і навчальної програми, планів лекцій і семінарських занять, створення кожним викладачем власного курсу лекцій, етапи підготовки лекції, роль особи викладача. При цьому доц. Київського медичного інституту О. І. Зуєв не погодився з твердженням авторів праці про те, що «план лекції — індивідуальна справа кожного викладача» (стор. 35). Він вважає, що план кожної лекції повинен обговорюватися на засіданні кафедри або її методичної секції. А викладач має право лише змінити послідовність викладу питань даної теми. Це зауваження, на нашу думку, є цілком слушним, адже під час підготовки і читання лекцій викладач використовує програму курсу, яка є державним документом.

Доц. Ужгородського університету І. М. Заброна не поділяє точки зору авторів книги про доцільність написання викладачем повного тексту лекцій. На нашу думку, його заперечення не має достатніх підстав. Як відомо, нині кафедри суспільних наук зобов'язані обговорювати тексти всіх лекцій з метою підвищення відповідальності за їх ідейно-теоретичний і методичний рівень. З другого боку, дедалі зростаючий обсяг історико-партійного матеріалу, наявність великої кількості різних навчальних посібників тощо ускладнюють процес його систематизації

і відбору, а також чіткого викладу. Творчість лектора полягає, на наш погляд, не в складанні в ході читання лекції її тексту, а в удосконаленні структури вже готового тексту, використанні нових матеріалів тощо.

Доц. І. Г. Сидоркін не погодився з рекомендацією авторів посібника про те, що на лекціях можна не висвітлювати матеріал, який добре відомий студентам з шкільного курсу. Він висловив цікаву думку про необхідність розкриття у вузі подібних питань на більш високому науково-теоретичному рівні. Це сприятиме, по-перше, забезпеченню наступності в процесі навчання і, по-друге, дальшому збагаченню і поглибленню знань студентів. Принагідно зазначимо, що ще мало розроблена методика здійснення зв'язку вузівського курсу історії КПРС з шкільними курсами суспільних дисциплін. На жаль, й автори даного методичного посібника не приділили цьому питанню належної уваги.

Було висловлено побажання конкретизувати питання про так звані «наскрізні» лінії викладання історії КПРС, співвідношення змісту і форми лекції, планів лекцій і семінарських занять, використання вже виданих курсів лекцій, про проблемні лекції для аспірантів. Нам здається, що проблемні лекції необхідні не лише для аспірантів, але й для студентів. Тому бажано, щоб і це питання було висвітлено у методичному посібнику з історії КПРС.

Учасники зустрічі приділили багато уваги розкриттю на сторінках книги процесу підготовки і проведення семінарських занять. Так, асистент Калінінського політехнічного інституту Н. К. Щеглова і асистент Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування О. Г. Боднарів відзначили комплексний підхід авторів обговорюваної праці до семінарського заняття як форми поглиблення і розширення знань, форми контролю і обліку, форми виховання студентів, показ ними ролі викладача в перетворенні набутих студентами знань у переконання. Вони підтримали рекомендації авторів праці щодо характеру підготовки викладача до семінару, зокрема використання ним методичних розробок, різних форм семінарів, методичних прийомів активізації студентів, таких, як, наприклад, створення проблемної ситуації, «метод казусів», метод «опонування» тощо. Проте в книзі чомусь немає рекомендацій щодо визначення критеріїв оцінки знань студентів на семінарі, методики використання ними конспектів першоджерел. Показавши значення рефератів і доповідей, зроблених на семінарах, автори водночас не приділили належної уваги шляхам і засобам активізації усіх студентів під час їх обговорення.

Організації самостійної роботи студентів присвятив свій виступ викладач Харківського інституту громадського харчу-

вання А. Ф. Ігнатов. Позитивним у книзі, на його думку, є розгляд самостійної роботи як єдиного процесу навчання і виховання, характеристика її основних форм, видів і принципів, розкриття ролі в ній викладача, зокрема процесу вивчення ним особливостей студентського колективу, а також можливостей і здібностей кожного студента, зв'язку самостійної роботи з іншими формами навчального процесу. Заслуга авторів книги полягає і в тому, що вони одними з перших приділили увагу самостійній роботі студентів-заочників. Водночас А. Ф. Ігнатов та інші учасники обговорення вказали, що в посібнику немає чіткого визначення об'єктів самостійної роботи, її основних етапів тощо.

Доц. І. М. Заброда зазначив, що автори праці надто категорично рекомендують викладачам рішуче «класти край спробам деяких студентів конспектувати джерела не за структурою творів, що вивчаються, а за планами семінарів» (стор. 78). На нашу думку, це цілком справедливе зауваження. Адже методика конспектування джерел залежить від конкретного завдання семінару і специфіки джерела, що вивчається. Якщо, наприклад, семінарське заняття присвячене вивченню творів класиків марксизму-ленізму, важливих партійних документів, то, безумовно, необхідно конспектувати все джерело. В інших випадках доцільніше його конспектувати відповідно до плану семінару.

В ході обговорення питання про самостійну роботу студентів було висловлено дві протилежні думки. На стор. 75 посібника говориться, що, розповідаючи студентам про необхідність конспектування, «можна нагадати їм про досвід роботи над книгою геніальних творців наукового комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна». У зв'язку з цим доц. І. М. Заброда висловив на адресу авторів докір за те, що ті нібито порівнюють непорівнювальне — роботу класиків марксизму-ленізму над першоджерелами і конспекти студентів. З ним не погодився А. Ф. Ігнатов, який підкреслив, що в даному разі слід показати студентам на прикладі геніальних мислителів необхідність самостійної роботи над книгою. Повністю поділяючи точку зору А. Ф. Ігнатова, водночас зазначимо, що автори посібника нечітко сформулювали свою рекомендацію. Замість слів «можна нагадати» треба було написати «обов'язково розповідати студентам про досвід роботи класиків марксизму-ленізму над книгою».

Питанням організації контролю та обліку знань студентів, проведення заліків та екзаменів приділили багато уваги у своїх виступах доц. Київського медінституту О. І. Зуєв, ст. викладач Казахського хіміко-технологічного інституту Ш. Б. Байтасов та інші. Вони відзна-

чили, що в книзі розкрито значення і функції обліку та контролю, основні принципи їх здійснення, узагальнено різні форми і методи підготовки та проведення поточного і підсумкового обліку та контролю знань студентів, даються рекомендації викладачам з цих питань. Водночас автори не дали рекомендацій щодо проведення щомісячних атестацій, потребують дальшої розробки також питання підготовки і проведення письмових контрольних робіт, групових консультацій, використання електронно-обчислювальних машин для обліку і контролю.

Роль наочного приладдя і технічних засобів у курсі історії КНР була темою виступів доц. Одеського електротехнічного інституту зв'язку І. І. Василевського, викладача Київського медичного інституту Г. М. Єзикяна та інших. Вони, зокрема, підкреслили, що в книзі показано основні види наочного приладдя, функції технічних засобів навчання, розповідається про підготовку викладача до їх використання. Однак автори праці не висвітлили методики використання технічних засобів на семінарських заняттях, у процесі самостійної роботи студентів, підготовці та проведенні обліку і контролю, хоча саме ці питання майже не розкриті в літературі. Але в цьому посібнику, на відміну від інших, узагальнено всі найновіші методичні прийоми, зокрема комплексне застосування технічних засобів навчання, полієкранна система діапроекції тощо.

Асистент Рубежанського філіалу Ворошиловградського машинобудівного інституту А. І. Шарко підкреслила, що в книзі чітко визначені критерії відбору художніх творів для використання на лекціях та семінарах з історії КНР, основні методичні принципи та прийоми, але висловила побажання й надалі розробляти питання методики використання творів художньої літератури і мистецтва на лекціях, семінарських заняттях і консультаціях.

У навчальному посібнику, на думку промовців, ґрунтовно розкрита необхідність врахування профілю вузу для глибокого засвоєння студентами курсу історії КНР, виконання його виховних функцій тощо.

У своїх виступах викладачі відзначали високий науково-теоретичний рівень висвітлення питань про використання історико-партійної літератури і джерел, комуністичне виховання студентів, зв'язок викладання історії КНР з сучасністю, практикою комуністичного будівництва, використання місцевого матеріалу, залучення студентів до науково-дослідної роботи. Водночас вони висловили побажання при підготовці книги до перевидання чіткіше визначити зміст науково-дослідної роботи старшокласників, ширше узагальнити досвід вузів щодо організації суспільно-політичної практики студентів і

т. д. Всі ці критичні зауваження і побажання заслуговують на увагу.

Обговорення книги «Методика преподавания истории КПСС в высшей школе» допомогло наочніше побачити ще невирі-

шені методичні проблеми і питання, які стоять не лише перед авторами цієї праці, але й перед усією науково-педагогічною громадськістю.

Л. Д. Костенко

КОНФЕРЕНЦІЯ У ВИХВОСТОВІ

Далеко за межами України відома «Вихвостівська трагедія», під час якої восени 1905 р. куркулі по-звірячому вбили 16 своїх односельців. Матеріали цієї трагедії видатний український письменник М. М. Коцюбинський використав у ключових розділах повісті «Fata morgana».

8 лютого 1975 р. в с. Вихвостів Городнянського району на Чернігівщині відбулася наукова конференція, присвячена 70-річчю першої російської революції. Коротким вступним словом її відкрив начальник Чернігівського обласного управління культури О. Д. Стасевич. З доповідями на конференції виступили зав-

відділом Чернігівського історичного музею В. М. Клочко («Революція 1905—1907 рр. на Чернігівщині»), учитель Вихвостівської восьмирічної школи М. П. Таратин («Звіряча розправа куркулів над селянами Вихвостова»), онук М. М. Коцюбинського, працівник Чернігівського музею письменника — Ю. Р. Коцюбинський («Джерела повісті «Fata morgana»), голова колгоспу ім. Коцюбинського М. П. Кулик («Вихвостів сьогодні»).

Учасники конференції оглянули виставку документів та подивилися кінофільм «Родина Коцюбинських».

І. П. Дудко

РЕСПУБЛІКАНСЬКА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

28—29 січня ц. р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася республіканська студентська науково-теоретична конференція з суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, присвячена 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. На конференцію були представлені дослідження, що одержали дипломи I-го ступеня на республіканському турі V Всесоюзного конкурсу студентських праць із суспільних наук.

Засідання секції історії КПРС і наукового комунізму (керівник — проф. М. Р. Доніг) відкрив директор інституту, чл.-кор. АН УРСР, проф. В. І. Юрчук, який ознайомив присутніх з тими завданнями, що їх вирішує інститут. Він закликав студентів до активної роботи над освоєнням марксистсько-ленінської теорії, дослідженням актуальних проблем суспільних наук.

Більшість з виступів студентів були присвячені важливим проблемам сучасності. Так, студент Харківського університету А. Кравцов розповів про діяльність комуністів Харкова по втіленню в життя рішень XXIV з'їзду КПРС щодо підвищення ефективності суспільного виробництва. Студент Кіровоградського педагогічного інституту В. Василенко у своєму виступі проаналізував діяльність

партійних організацій Кіровоградської області по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС щодо збільшення виробництва зерна. Студентка Київського університету О. Сокурєнко висвітлювала питання про союз робітничого класу і селянства.

Цікаві виступи були присвячені діяльності партії 7 роки Великої Вітчизняної війни. З доповіддю «Червоний прапор — символ честі, доблесті і слави» виступив студент Запорізького машинобудівного інституту В. Собченко.

Досліджуючи історію партійно-комсомольського підпілля в Жовтневому районі м. Києва, група студентів Київського політехнічного інституту зібрала невідомі досі матеріали. Про цю роботу повідомив присутніх студент В. Шербаков.

Кілька виступів було присвячено проблемам пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР з трудящими інших соціалістичних країн. Так, студент Донецького університету В. Тополєнко висвітлював розвиток дружніх відносин і співробітництва між трудящими Донбасу і Магдебурзького округу (НДР).

Цікавим був і виступ студентки Львівського медінституту Л. Потульницької. Вона розповіла про життєвий шлях матері Н. К. Крупської.

Конференція пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні.

Б. К

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» У ЛЬВОВІ

14 травня ц. р. у Львові, в приміщенні Інституту суспільних наук АН УРСР, відбулась конференція читачів «Українського історичного журналу».

У роботі конференції взяв участь головний редактор журналу, д. і. н. П. М. Калениченко, який розповів про головні напрями «Українського історичного журналу»; водночас вказав на деякі труднощі в роботі журналу.

Учасники конференції відзначили у ряді виступів позитивні риси діяльності редакції журналу, а також висловили свої зауваження і побажання.

Директор Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. В. П. Чугайов у своєму виступі відзначив, що «Український історичний журнал» є серйозною зброєю у боротьбі за радянську ідеологію. Він також зауважив, що журнал повинен краще сприяти координації наукових досліджень в галузі історії між науковими установами Української РСР. В центрі уваги журналу має бути всебічне висвітлення найактуальніших проблем розвинутого соціалістичного суспільства. Необхідно також посилити викриття буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій у зарубіжній історіографії, критику ідеології антикомунізму.

Зав. кафедрою історії Української РСР Львівського державного університету ім. І. Франка, д. і. н. І. Я. Кошарний підкреслив, що журнал з номера в номер стає дедалі соліднішим виданням. Він відповідає як вимогам нашої історичної науки, так і потребам масового читача. На сторінках журналу виступають провідні вчені-історики Радянської України та інших братніх радянських республік, країн соціалістичної співдружності, державні, партійні та громадські діячі.

Ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. Є. В. Примєров зазначив, що журнал приділяє велику увагу висвітленню питань Великої Вітчизняної війни радянського народу і особливо 30-річчю Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. Зокрема, в останніх 10 номерах журналу цим питанням присвячено більше 60 наукових статей, повідомлень та інших матеріалів. В них показаний героїзм радянського народу і його Збройних Сил у боротьбі проти гітлерівських агресорів, керівна роль Комуністичної партії, дружба народів Радянського Союзу. Виступаючи одночасно вказав на не-

обхідність ширшого висвітлення на сторінках журналу питань про роль радянського тилу, значення Московської, Сталінградської та Курської битв у визволенні Радянської країни і досягнення повної перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Заст. директора Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. Ф. І. Стеблій у своєму виступі відзначив, що «Український історичний журнал» дає інформацію про найважливіші наукові досягнення істориків Української РСР. В ньому друкується багато нових матеріалів з історії революційного руху на Україні. Зокрема, на думку доповідача, важливою є рубрика «До 70-річчя першої російської революції», в якій вміщуються ґрунтовні статті про історичне значення першої російської революції, про селянський рух в роки революції, боротьбу партії більшовиків за маси та ін. Однак варто було б під цією рубрикою друкувати більше широкопланових, узагальнюючих, проблемних статей, які доцільно замовляти заздалегідь у фахівців. Було б бажано друкувати більше матеріалів на теми: «В. І. Ленін і перша російська революція» та «Вплив революції 1905 р. на піднесення революційно-визвольної боротьби в Європі і на західноукраїнських землях».

Ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. Я. Д. Ісаєвич сказав, що журнал є організатором наукового життя Української РСР у галузі історичної науки. Корисну роль в цьому напрямку відіграє розділ бібліографії. Однак необхідно більш систематично публікувати інформацію про діяльність історичних наукових установ УРСР та інших братніх республік, їх перспективні плани.

Ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. М. М. Драк додав у своєму виступі, що було б доцільно давати в журналі бібліографію праць з історії УРСР, які вийшли на Україні і в інших республіках.

К. і. н., доц. кафедри історії КПРС Львівського державного університету ім. І. Франка М. М. Волянюк указав на важливість висвітлення в журналі методики викладання історії СРСР і КПРС у вищих і середніх спеціальних учбових закладах.

Потім головний редактор «Українського історичного журналу» П. М. Калениченко відповів на запитання присутніх.

Я. С. Лялька

РЕЗЮМЕ

Коммунистическая партия — политический вожь советского народа.— На основе ленинских положений в статье раскрывается роль и место КПСС в жизни советского общества, показаны возрастающая роль партии в период коммунистического строительства, успехи советского народа в выполнении решений XXIV съезда КПСС о подъеме общественно-политической и трудовой активности масс, в борьбе за достойную встречу XXV съезда партии.

П. Л. Варгатыук, П. М. Шморгун. Классический труд творческого марксизма (К 70-летию выхода книги В. И. Ленина «Две тактики социал-демократии в демократической революции»).— В статье рассматривается обоснование В. И. Лениным стратегии и тактики большевистской партии в период русской революции, дается критика оппортунистических взглядов меньшевиков и теории «перманентной революции» Троцкого, раскрывается значение ленинского труда для современности.

В. В. Сухарев. VII конгресс Коминтерна и его историческое значение.— В статье рассматриваются основные положения и идеи, выдвинутые и обоснованные VII конгрессом Коммунистического Интернационала, показано то новое, что он внес в теорию, стратегию и тактику международного коммунистического движения. Автор, в частности, подчеркивает важное значение решений конгресса для укрепления единства всех революционных и демократических сил мира.

П. Д. Сардачук, В. П. Чугаев, О. М. Швыдак. Борьба КПП и КПЗУ за создание единого рабочего и антифашистского народного фронта.— В статье на широком фактическом материале показана деятельность КПП и КПЗУ по созданию в предвоенные годы на основе решений VII конгресса Коминтерна единого рабочего и антифашистского народного фронта в Польше и Западной Украине.

SUMMARIES

Communist Party — Political Leader of the Soviet People.— On the Basis of Lenin's propositions the role and place of the CPSU in the life of Soviet society is elucidated. An increasing role of the Party in the period of the Communist construction as well as successes of the Soviet people in fulfilling the decisions of the 24th Congress of the CPSU concerning the rise in socio-political and labour activity of masses and in the struggle for suitable welcome of the 25th Congress of the Party are shown.

P. L. Vargatyuk, P. M. Shmorgun.— **Classical Work of Creative Marxism (On the 70th Anniversary of Publishing of the Book by V. I. Lenin "Two Tactics of Social Democracy in Democratic Revolution").**— The article deals with V. I. Lenin's substantiation of strategy and tactics of the Bolshevik party in the first Russian revolution, with criticism of opportunist views of mensheviks and Trotsky's theory of "permanent revolution". The significance of this Lenin's work for the present is emphasized.

V. V. Sukharev.— **The 7th Congress of the Comintern and Its Historic Significance.**— The principal propositions and ideas put forward and substantiated by the 7th Congress of the Communist International are considered; its new contribution to the Marxist-Leninist theory, strategy and tactics of the international communist movement are shown, the importance of the Congress decisions for unity of all revolutionary and democratic forces of the world is emphasized.

P. D. Sardachuk, V. P. Chugaev, O. M. Shvydak.— **Struggle of the Communist Party of Poland and Communist Party of the Western Ukraine for Creation of the United Working and Antifascist People Front.**— The activities of the Communist Party of Poland and Communist Party of the Western Ukraine directed to creating the united working and people front in Poland and in the Western Ukraine in the pre-war years on the basis of decisions of the 7th Congress of the Comintern is shown as exemplified by numerous facts.

- БАБІЙ М., КРАВЧУК В.** — Партизанськими стежками Вінниччини, вид-во «Маяк», Одеса, 1975, 43 с.
- БІЛІЧЕНКО В. Г.** — Колгосп «Шляхом Леніна» Вінницької області, вид-во «Маяк», Одеса, 1975, 151 с.
- БІЛОЗЕРОВА Л.** — Приїздить до Вінниці. Нарис, вид-во «Маяк», Одеса, 1975, 56 с.
- БОЙКО В. Г., ДАВИДОВ А. Д.** — Днепропетровск — Саратов — Свердловск, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1974, 110 с.
- Большой хлеб Донбасса.** Сборник, изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 151 с.
- ВИННИК П., РУДЬ Я., АНДРУЩЕНКО В.** — Главный гричаль Крыма. Очерк, изд-во «Таврія», Симферополь, 1975, 120 с.
- ВЫСОТСКАЯ Т.** — Скифские городища, изд-во «Таврія», Симферополь, 1975, 95 с.
- ГАЙБОНЮК В. Д.** — Так гартувалися сильним духом. Комсомольці і молодь Ровенщини у Великій Вітчизняній війні. «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1975, 142 с.
- ГЕВОРГЯН В.** — Організована злочинність у США, Політвидав України, К., 1975, 81 с.
- ГРЕВЦОВ Н., ЕФРЕМЕНКО А.** — Трасса мужества, изд-во «Донбас», Донецк, 1974, 112 с.
- ГРИЦЕНКО А. П.** — Робітничий клас України у Жовтневій революції [березень 1917 — січень 1918 рр.], вид-во «Наукова думка», К., 1975, 239 с.
- Еще не все награды вручены,** изд-во «Донбас», Донецк, 1975, 94 с.
- ІЛКУ Ф. П.** — Героїчний шлях угорського народу. [До 30-річчя Угорської Народної Республіки], вид-во «Знання», К., 1975, 32 с.
- КОЗИНЧЕНКО П. И., ФЕДАН В. И., ФУРДЯК А. В.** — Аграрная политика КПСС в действии. К десятилетию мартовского [1965 г.] Пленума ЦК КПСС, изд-во «Знання», К., 1975, 63 с.
- КОЛОМІЄЦЬ О. С.** — Правда історії [Проти буржуазної фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни], вид-во «Знання», К., 1975, 46 с.
- КПРС** — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України, Політвидав України, К., 1975, 285 с.
- КРАВЧЕНКО А. М.** — Перемога економіки соціалізму у Великій Вітчизняній війні, вид-во «Знання», К., 1975, 47 с.
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В.** — Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації, вид-во «Наукова думка», К., 1975, 175 с.
- МАЗИЛО В. М.** — Нескорені патріоти. З історії народної боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території УРСР у роки Великої Вітчизняної війни, вид-во «Знання», К., 1975, 48 с.
- МАЛЮК В. Є., ПЕТРЕНКО В. М.** — Михайло Іванович Арсенічев, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1975, 126 с.
- МАРКУШ Ч.** — Продовження легенди. Нариси, вид-во «Карпати», Ужгород, 1975, 103 с.
- МИСЛІБОРСЬКИЙ В.** — Надвірнянський мільйон, вид-во «Карпати», Ужгород, 1975, 112 с.
- Народне господарство Української РСР у 1973 році.** Статистичний щорічник, Політвидав України, К., 1974, 584 с.
- Ольвия,** изд-во «Наукова думка», К., 1975, 247 с.
- СЕРЫХ С. П.** — Бессмертный батальон. Документальная повесть, К., изд-во «Молодь», 1975, 221 с.
- СИДОРЕНКО В. П.** — Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва [1921—1941 рр.], вид-во «Наукова думка», К., 1975, 107 с.
- ХВОСТИН М., ЧАПУГА С., ШИШ А.** — Народом осуджені. [Боротьба Комуністичної партії Західної України проти українського буржуазного націоналізму, сіонізму та клерикалізму], вид-во «Карпати», Ужгород, 1975, 111 с.
- ШАСОЛІНА Р.** — Усе залишається з нами. «Слово до читача» генерала армії, двічі Героя Радянського Союзу Д. Д. Лелюшенка, вид-во «Молодь», К., 1975, 127 с.
- ХІДЕКЕЛІ А. В.** — Слово дружби і братерства, вид-во «Наукова думка», К., 1975, 190 с.

Технічні редактори *О. В. Дивуля, С. М. Кузнецова*

Коректор *В. Д. Фролова*

БФ 00203. Здано до складання 28.V 1975 р. Підписано до друку 11.VII 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/8}. Друк, аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 11,0. Обліково-видавн. аркушів 15,79. Тираж 6127. Зам. К-91. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 7, 1975 г. (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-1, ул. Кирова, 4. Издательство «Наукова думка». Киев. Героев революции. 4. Типография издательства «Київська правда» Киев, ул. Леніна, 19. Печ. физ. листов 10,9. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,79. Тираж 6127. Зак. К-91. Цена 40 коп.